पारावत इवाकूजन् कासवेगात् चतोद्भवात् ॥ १३ ॥
विषमासात्म्यभोज्यातिव्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
घृणिनां शोचतां नृणां व्यापन्नेऽग्नौ वयो मलाः ॥
कुपिताः चयजं कासं कुर्य्युर्देहचयप्रदम् ॥ १४ ॥
दुर्गन्धं हरितं रक्तं ष्ठीवेत् पूयोपमं कफम् ।
कासमानश्च हृदयं स्थानभ्रष्टं स मन्यते ॥
अकस्मादुष्णशीतार्त्तो बह्वाशी दुर्ब्बलः कृशः ।
स्निग्धाच्छमुखवर्णत्वक् श्रीमद्दर्शनलोचनः ॥
पाणिपादतलौ स्लक्ष्णौ घृणावानभ्यसूयकः ।
ज्वरो मिश्राकृतिस्तस्य पार्श्वरुक् पीनसोऽरुचिः ॥
भिन्नसंघातवर्च्चस्त्वं स्वरभेदोऽनिमित्ततः ।
इत्येष चयजः कासः चीणानां देहनाशनः ॥ १५ ॥
साध्यो बलवतां वा स्याद् याप्यस्त्वेवं चतोत्थितः ।
नवौ कदाचित् सिध्येतामेतौ पादगुणान्वितौ ।
स्थविराणां जराकासः सर्व्वो याप्यः प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
त्रीन् साध्यान् साधयेत् पूर्व्वान् पथ्यैर्याप्यांस्तु यापयेत् ।
चिकित्सामत ऊर्द्ध्वन्तु शृणु कासनिबर्हिणीम् ॥ १७ ॥
रूक्षस्यानिलजं कासमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ।
सर्पिर्भिर्वस्तिभिः पेया यूषक्षीररसादिभिः ॥
वातघ्नसिद्धैः स्नेहाद्यैर्धूमैर्लेहैश्च युक्तितः ।
अभ्यङ्गैः परिषेकैश्च स्निग्धैः स्वेदैश्च बुद्धिमान् ॥
वस्तिभिर्बद्धविड्वातं शुष्कोर्द्ध्वञ्चोर्द्ध्वभक्तिकैः ।
घृतैः सपित्तं सकफं जयेत् स्नेहविरेचनैः ॥ १८ ॥

कण्टकारीगुडूचीभ्यां पृथक् त्रिंशत्पलाद्रसे ।
प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातकासनुद्वह्निदीपनः ॥ १९ ॥

इति कण्टकारीघृतम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।
धान्यपाठावचारास्नायष्ट्याह्वक्षारहिङ्गुभिः ॥
कोलमात्रैर्घृतप्रस्थाद्दशमूलीरसाढ़के ।
सिद्धाच्चतुर्थिकां पीत्वा पेयां मण्डं पिबेदनु ॥
तच्छ्वासकासहृत्पार्श्वग्रहणीदोषगुल्मनुत् ।
पिप्पल्याद्यं घृतञ्चैतदात्रेयेण प्रकीर्त्तितम् ॥ २० ॥

इति पिप्पल्यादिघृतम् ।

त्र्यूषणं त्रिफलां द्राक्षां काश्मर्य्याणि परूषकम् ।
द्वे पाठे देवदार्व्वृद्धिं स्वगुप्तां चित्रकं शटीम् ॥
व्याघ्रीं तामलकीं मेदां काकनासां शतावरीम् ।
त्रिकण्टकं विदारीञ्च पिष्ट्वा कर्षसमान् घृतात् ॥
प्रस्थं चतुर्गुणक्षीरे सिद्धं कासहरं पिबेत् ।
ज्वरगुल्मारुचिप्लीहशिरोहृत्पार्श्वशूलनुत् ॥
कामलार्शोऽनिलाष्ठीलाक्षतशोषक्षयापहम् ।
त्र्यूषणाद्यन्तु विख्यातमेतद् घृतमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

इति त्र्यूषणाद्यं घृतम् ।

द्रोणेऽपां साधयेद्रास्नां दशमूलीं शतावरीम् ।
पलिकान् मानिकांश्चाणीन् कुलत्थान् बदरान् यवान् ॥
तुलार्द्धञ्चाजमांसस्य पादशेषेण तेन च ।
घृताढ़कं समक्षीरं जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥

सिद्धं तद्दशभिः कल्कैर्नस्यपानानुवासनैः ।
समीक्ष्य वातरोगेषु यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
पञ्चकासान् शिरःकम्पं शूलं वङ्क्षणयोनिजम् ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च सप्लीहोर्द्ध्वानिलान् जयेत् ॥ २२ ॥

इति रास्नाघृतम् ।

विड़ङ्गं नागरं रास्ना पिप्पली हिङ्गु सैन्धवम् ।
भार्गी क्षारश्च तच्चूर्णं पिबेद्वा घृतमात्रया ॥
सकफेऽनिलजे कासे श्वासे हिक्काहताग्निषु ।
द्वौ क्षारौ पञ्चकोलानि पञ्चैव लवणानि च ॥
शटीनागरकोदीच्यकल्कं वा वस्त्रगालितम् ।
पाययेत्तद् घृतोन्मिश्रं वातकासनिबर्हणम् ॥
दुरालभां शटीं द्राक्षां शृङ्गवेरं सितोपलाम् ।
लिह्यात् कर्कटशृङ्गीञ्च कासे तैलेन वातजे ॥
दुःस्पर्शां पिप्पलीं मुस्तं भार्गीं कर्कटकीं शटीम् ।
पुराणगुड़तैलाभ्यां चूर्णितं वापि लेहयेत् ।
विड़ङ्गं सैन्धवं कुष्ठं व्योषं हिङ्गु मनःशिलाम् ॥
हिक्काश्वासे च कासे च लिह्यात् क्षौद्रघृताप्लुतान् ॥ २३ ॥
चित्रकं पिप्पलीमूलं व्योषं मुस्तं दुरालभाम् ।
शटीं पुष्करमूलञ्च श्रेयसीं सुरसां वचाम् ॥
भार्गीं छिन्नरुहां रास्नां कर्कटाह्वाञ्च कार्षिकान् ।
कल्कान् निदिग्धाईतुलां निक्वाथ्य पलविंशतिम् ॥
दत्त्वा मत्स्याण्डिकायाश्च घृताच्च कुड़वं पचेत् ।
सिद्धं शीतं पृथक् क्षौद्रपिप्पलीकुड़वान्वितम् ॥

चतुष्पलं तुगाक्षीर्य्याश्चूर्णितं तत्र दापयेत् ।
लेहयेत् कासहृद्रोगश्वासगुल्मनिवारणम् ॥ २४ ॥
इति चित्रकादिलेहः ।

दशमूलीं स्वयंगुप्तां शङ्खपुष्पीं शटीं बलाम् ।
हस्तिपिप्पल्यपामार्गपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥
भार्गीं पुष्करमूलञ्च द्विपलांशं यवाढ़कम् ।
हरीतकीशतं भद्रं जले पञ्चाढ़के पचेत् ॥
यवैः स्विन्नैः कषायं तं पूतं तच्चाभयाशतम् ।
पचेद् गुड़तुलां दत्त्वा कुड़वञ्च पृथक् घृतात् ॥
तैलात् सपिप्पलीचूर्णात् सिद्धशीते च माक्षिकात् ।
लिह्याद्द्वे चाभये नित्यमतः खादेद्रसायनात् ॥
तद्वलीपलितं हन्ति वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ।
पञ्च कासान् क्षयं श्वासं हिक्काञ्च विषमज्वरान् ॥
हन्यात् तथार्शोग्रहणीहृद्रोगारुचिपीनसान् ।
अगस्त्यविहितं श्रेष्ठं रसायनमिदं शुभम् ॥ २५ ॥
इत्यगस्त्यहरीतकी ।

सैन्धवं पिप्पलीं भार्गीं शृङ्गवेरं दुरालभाम् ।
दाड़िमाम्लेन कोष्णेन भार्गीनागरमम्बुना ॥
पिबेत् खदिरसारं * वा मदिरादधिमस्तुभिः ।
अथवा पिप्पलीकल्कं घृतभृष्टं ससैन्धवम् ॥ २६ ॥
शिरसः पीड़ने स्रावे नासाया हृदि ताम्यति ।
कासप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत् ॥

* बदरसारमिति पाठान्तरम् ।

दशाङ्गुलोन्मितां नाड़ीमथवाष्टाङ्गुलोन्मिताम् ।
शरावसंपुटे छिद्रे कृत्वा जिह्मां विचक्षणः ॥
वैरेचनं मुखेनैव कासवान् धूममापिबेत् ।
तमुरः केवलं प्राप्तं मुखेनैवोद्‌वमेत् पुनः ॥
स ह्यस्य तैक्ष्ण्याद्विच्छेद्य श्लेष्माणमुरसि स्थितम् ।
निष्कृष्य शमयेत् कासं वातश्लेष्मसमुद्भवम् ॥
मनःशिलालमधुकमांसीमुस्तेङ्गुदैः पिबेत् ।
धूमं तस्यानु च क्षीरं सुखोष्णं सगुड़ं पिबेत् ॥
एष कासान् पृथग्दोषसन्निपातसमुद्भवान् ।
धूमो हन्यादसंसिद्धानन्यैर्योगशतैरपि ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं शार्ङ्गेष्टां समनःशिलाम् ।
मरिचं पिप्पलीं द्राक्षामेलां सुरसमञ्जरीम् ॥
कृत्वा वर्त्तिं पिबेद्धूमं क्षौमचेलानुवर्त्तिताम् ।
घृताक्तामनु च क्षीरं गुड़ोदकमथापि वा ॥
मनःशिलेलामरिचक्षाराञ्जनकुटन्नटैः ।
वंशलोचनसैव्यालक्षौमलक्तकरोहिषैः ॥
पूर्व्वकल्पेन धूमोऽयं सानुपानो विधीयते ।
आलं मनःशिला तद्वत् पिप्पलीनागरैः सह ॥
त्वगेङ्गुदी वृहत्यौ च तालमूली मनःशिला ।
कार्पासास्थ्यश्वगन्धा च धूमः कासविनाशनः ॥ २७ ॥
ग्राम्यानूपौदकैः शालियवगोधूमषष्टिकान् ॥
रसैर्माषात्मगुप्तानां यूषैर्वा भोजयेद्धितान् । २८ ॥
यमानीपिप्पलीबिल्वशटीचित्रकपुष्करैः ।

राम्नाजाजीपृथक्पर्णीपलाशतिक्तभेषजैः ॥
स्निग्धाम्ललवणां सिद्धां पेयामनिलजे पिबेत् ।
कटीहृत्पार्श्वकोष्ठार्त्तिश्वासहिक्काप्रणाशिनीम् ॥
दशमूलीरसे तद्वत् पञ्चकोलगुड़ान्विताम् ।
सिद्धां समतिलां दद्यात् क्षीरे वापि ससैन्धवाम् ॥
मात्स्यकौक्कुटवाराहैरामिषैर्वा घृतान्विताम् ।
ससैन्धवां पाययेत यवागूं वातकासिनम् ॥ २६ ॥
वास्तूको वायसीशाकं मूलकं सुनिषण्णकम् ।
स्नेहास्तैलादयो भक्ष्याः क्षीरेक्षुरसगौड़िकाः ॥
दध्यारनालाम्लफलं प्रसन्नापानमेव च ।
शस्यन्ते वातकासेषु स्वाद्वम्ललवणानि च ॥ ३० ॥
पित्तकासेतु सकफे वमनं सर्पिषा हितम् ।
तथा मदनकाश्मर्य्यमधुकक्कथितैर्जलैः ॥
यष्ट्याह्वफलकल्कैर्वा विदारीक्षुरसायुतैः ।
हृतदोषस्ततः शीतं मधुरञ्च भजेत् क्रमम् ॥
पैत्ते कासे तनुकफे त्रिवृतां मधुरैर्युताम् ।
दद्याद्घनकफे तिक्तैर्विरेकार्थं युतां भिषक् ॥
स्निग्धशीतस्तनुकफे रूक्षशीतः घने कफे ।
क्रमः कार्य्यः परं भोज्यैः स्नेहैर्लेहैश्च शस्यते ॥ ३१ ॥
शृङ्गाटकं पद्मबीजं नीली सारिवाः पिप्पली ।
पिप्पलीमुस्तयष्ट्याह्वद्राक्षामूर्व्वामहौषधम् ॥
लाजामृताफलं द्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली सिता ।
पिप्पली पद्मकं द्राक्षा बृहत्याश्च फलाद्रसः ॥

खर्ज्जूरं पिप्पली वांशी श्वदंष्ट्रा चेति पञ्च ते ।
घृतक्षौद्रयुता लेहाः श्लोकार्द्धैः पित्तकासिनाम् ॥
शर्कराचन्दनद्राक्षामधुधात्रीफलोत्पलैः ।
पैत्ते समुस्तमरिचः सकफे सघृतोऽनिले ॥
मृद्वीकार्द्धशतं त्रिंशत् पिप्पलीः शर्करापलम् ।
लेहयेन्मधुना गोर्व्वा क्षीरे पक्वा शकृद्रसम् ॥
त्वगेलाव्योषमृद्वीकापिप्पलीमूलपौष्करैः ।
लाजामुस्तशटीरास्नाधात्रीफलविभीतकैः ॥
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहः कासविनाशनः ।
श्वासं हिक्कां क्षयञ्चैव हृद्रोगञ्च प्रणाशयेत् ॥
पिप्पल्यामलकं द्राक्षां लाक्षां लाजान् सितोपलाम् ।
क्षीरे पक्वा घनं शीतं लिह्यात् क्षौद्राष्टभागिकम् ॥
विदारीक्षुमृणालानां रसान् क्षीरं सितोपलाम् ।
पिवेद् वा मधुसंयुक्तं पित्तकासहरं परम् ॥ ३२ ॥
मधुरैर्जाङ्गलरसैः श्यामाकयवकोद्रवाः ।
मुद्गादियूषैः शाकैर्व्वा तिक्तकैर्मात्रया हिताः ॥
घनश्लेष्मणि लेहास्तु तिक्ता मधुरसंयुताः ।
शालयः सुरस्तनुकफे षष्टिकाश्च रसादिभिः ॥
शर्कराम्भोऽनुपानार्थं द्राक्षेक्षूणां रसाः पयः ।
सर्व्वञ्च मधुरं शीतमविदाहि प्रशस्यते ॥ ३३ ॥
काकोलीबृहतीमेदायुग्मैः सवृषनागरैः ।
पित्तकासे रसान् क्षीरं यूषांश्चाप्युपकल्पयेत् ॥ ३४ ॥
शरादिपञ्चमूलस्य पिप्पलीद्राक्षयोस्तथा ।

कषायेण शृतं क्षीरं पिबेत् समधुशर्करम् ॥
सिताश्विरापृश्निपर्णीश्रावणीबृहतीयुगैः ।
वीरर्षभककाकोलीतामलक्यृद्धिजीवकैः ॥
शृतं पयः पिबेत् कासी ज्वरी दाही क्षतक्षयी ॥ ३५ ॥
तज्जं वा साधयेत् सर्पिः सक्षीरेक्षुरसं भिषक् ।
जीवकाद्यैर्मधुरकैः फलैश्चाभिषुकादिभिः ॥
कल्कैस्त्रिकार्षिकैः सिद्धे पूतशीते प्रदापयेत् ।
शर्करापिप्पलीचूर्णं त्वक्क्षीर्य्या मरिचस्य च ॥
शृङ्गाटकस्य चावाप्य क्षौद्रगर्भान् पलोन्मितान् ।
गुड़ान् गोधूमचूर्णेन कृत्वा खादेद्धिताशनः ॥
शुक्रासृग्दोषशोषेषु कासे क्षीणक्षतेषु च ॥ ३६ ॥
शर्करानागरोदीच्यं कण्टकारीं शटीं समाम् ।
पिष्ट्वा रसं पिबेत् पूतं वस्त्रेण घृतमूर्च्छितम् ॥ ३७ ॥
महिष्यजाविगोक्षीरधात्रीफलरसैः समैः ।
सर्पिः सिद्धं पिबेद् युक्त्या पित्तकासनिबर्हणम् ॥ ३८ ॥
बलिनं वमनैरादौ शोधयेत् कफकासिनम् ।
यवान्नैः कटुरूक्षोष्णैः कफघ्नैश्चाप्युपाचरेत् ॥ ३९ ॥
पिप्पलीक्षारकैर्यूषैः कौलत्थैर्मूलकस्य च ।
लघून्यन्नानि भुञ्जीत रसैर्वा कटुकान्वितैः ॥
धान्वबैल्वरसैः स्नेहैः तिलसर्षपबिल्वजैः ।
मध्वम्लोष्णाम्बु तक्रं वा मद्यं वा निगदं पिबेत् ॥ ४० ॥
पौष्करारग्वधं मूलं पटोलं तैर्निशास्थितम् ।
जलं मधुयुतं पेयं कालेष्वन्नस्य त्रिषु ॥

कट्फलं कत्तृणं भार्गीं मुस्तं धान्यवचाभयाः।
शुण्ठी पर्पटकः शृङ्गी सुराह्वञ्च शृतं जले॥
मधुहिङ्गुयुतं पेयं कासे वातकफात्मके।
कण्ठरोगे मुखे शूने श्वासहिक्काज्वरेषु च॥
पाठां शुण्ठीं शटीं मूर्व्वां गवाक्षीं मुस्तपिप्पलीम्।
पिष्ट्वा घर्म्माम्बुना हिङ्गुसैन्धवाभ्यां युतं पिबेत्॥
नागरातिविषामुस्तं शृङ्गीकर्कटकस्य च।
हरीतकीं शटीञ्चैव तेनैव विधिना पिबेत्॥ ४१ ॥
तैले भृष्टञ्च पिप्पल्याः कल्काक्षं ससितोपलम्।
पिबेद्वा श्लेष्मकासघ्नं कुलत्थसलिलाप्लुतम्॥ ४२॥
कासमर्द्दाश्वविड्भृङ्गराजो वार्त्ताकजा रसाः।
सक्षौद्राः कफकासघ्नाः सुरसस्यासितस्य च॥ ४३ ॥
देवदारु शटी रास्ना कर्कटाख्या दुरालभा।
पिप्पली नागरं मुस्तं पथ्याधात्रीसितोपलाः॥
मधुतैलयुतावेतौ लेहौ वातानुगे कफे।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली॥
पथ्या तामलकी धात्री भद्रमुस्तानि पिप्पली।
देवदार्व्वभया मुस्तं पिप्पली विश्वभेषजम्॥
विशाला पिप्पली मुस्तं त्रिवृता चेति लेहयेत्।
चतुरो मधुना लेहान् कफकासहरान् भिषक्॥ ४४ ॥
सौवर्च्चलाभयाधात्रीपिप्पलीक्षारनागरम्।
चूर्णितं सर्पिषा वातकफकासहरं पिबेत्॥ ४५ ॥
दशमूलाढ़के प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत्।

पुष्कराह्वशटीविल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः ॥
पेयानुपेयं तत् पेयं कासे वातकफात्मके।
श्वासरोगेषु सर्व्वेषु कफवातात्मकेषु च ॥ ४६ ॥

इति दशमूलादिघृतम्।

समूलफलशाखायाः कण्टकार्य्या रसाढ़के।
घृतप्रस्थं बलाव्योषविड़ङ्गशठिचित्रकैः ॥
सौवर्च्चलयवक्षारविल्वामलकपौष्करैः। *
वृश्चीरवृहतीपथ्यायमानीदाड़िमर्द्धिभिः ॥
द्राक्षापुनर्नवाचव्यदुरालभाम्लवेतसैः।
शृङ्गीतामलकीभार्गीरास्नागोक्षुरकैः पचेत् ॥
कल्कैस्तत् सर्व्वकासेषु हिक्काश्वासेषु शस्यते।
कण्टकारीघृतं ह्येतत् कफव्याधिनिसूदनम् ॥ ४७ ॥

इति कण्टकारीघृतम्।

कुलत्थरससंयुक्तं पञ्चमूलशृतं † घृतम्।
पाययेत् कफजे कासे हिक्काश्वासे च शस्यते ॥ ४८ ॥

इति कुलत्थादि घृतम्।

धूमांस्तानेव दद्याच्च ये प्रोक्ता वातकासिनाम्।
कोशातकीफलान्मध्यं पिवेद्वा समनःशिलम् ॥ ४९ ॥
तमकः कफकासे तु स्याच्चेत् पित्तानुबन्धजे।
पित्तकासक्रियां तत्र यथावस्थं प्रयोजयेत् ॥
वाते कफानुबन्धे तु कुर्य्यात् कफहरीं क्रियाम्।

* पिप्पलीमूलपौष्करैरिति पाठान्तरम्।
† पञ्चकोलशृतमिति वा पाठः।

पित्तानुबन्धयोर्वातकफयोः पित्तनाशिनीम् ॥ ५० ॥
आर्द्रे विरूक्षणं शुष्के स्निग्धं वातकफात्मके ।
कासेऽन्नपानं कफजे सपित्ते तिक्तसंयुतम् ॥ ५१ ॥
कासमात्ययिकं मत्वा क्षतजं त्वरया जयेत् ।
मधुरैर्जीवनीयैश्च बलमांसविवर्द्धनैः ॥ ५२ ॥
पिप्पलीमधुकं पिष्टं कार्षिकं ससितोपलम् ।
प्रास्थिकं गव्यमाजञ्च क्षीरमिक्षुरसस्तथा ॥
यवगोधूममृद्वीकाचूर्णमामलकाद्रसः ।
तैलञ्च प्रसृतांशानि तत् सर्व्वं मृदुनाग्निना ॥
पचेल्लेहं घृतक्षौद्रयुक्तः स क्षतकासहा ।
श्वासहृद्रोगकार्श्येषु हितो वृद्धाल्परेतसे ॥ ५३ ॥

इति पिप्पल्यादि लेहः ।

क्षतकासाभिभूतानां वृत्तिः स्यात् पित्तकासिकी ।
क्षीरसर्पिर्मधुप्राया संसर्गे तु विशेषणम् ॥
वातपित्तार्द्दितेऽभ्यङ्गो गात्रभेदे घृतैर्हितः ।
तैलैर्मारुतरोगघ्नैः पीड्यमाने च वायुना ॥
हृत्पार्श्वार्त्तिषु पानं स्याज्जीवनीयस्य सर्पिषः ।
सदाहं कासिनो रक्तं ष्ठीवतः सबलेऽनले ।
मांसोचितेभ्यः क्षामेभ्यो लावादीनां रसा हिताः ।
तृष्णार्त्तानां पयश्छागं शरमूलादिभिः शृतम् ॥
रक्ते स्रोतोभ्य आस्याद्वाऽप्यागते क्षीरजं घृतम् ।
नस्यं पानं यवागूर्वा श्रान्ते क्षामे हतानले ॥
स्तम्भायामेषु महतीं मात्रां वा सर्पिषः पिबेत् ।

कुर्य्याद्वा वातरोगघ्नं पित्तरक्ताविरोधि यत् ॥ ५४ ॥
निवृत्ते क्षतदोषे तु कफे वृद्ध उरःक्षते ।
दाल्यते कासिनो यस्य स धूमान् ना पिबेदिमान् ॥
द्वे मेदे मधूकं द्वे च बले तैः क्षौमलक्तकैः ।
वर्त्तितैर्धूममापीय जीवनीयघृतं पिबेत् ॥
मनःशिलापलाशाजगन्धात्वक्क्षीरिनागरैः ।
भावयित्वा पिबेत् क्षौमं शर्करेक्षुगुड़ोदकम् ॥
पिष्ट्वा मनःशिलां तुल्यामार्द्रया वटशुङ्गया ।
ससर्पिष्कं पिबेद्धूमं तित्तिरिप्रतिभोजनम् ॥
भावितं जीवनीयैर्वा कुलिङ्गाण्डरसायुतैः ।
क्षौमं धूमं पिबेत् क्षीरं शृताञ्चायोगुड़ैरनु ॥ ५५ ॥
सम्पूर्णरूपं क्षयजं दुर्ब्बलस्य विवर्ज्जयेत् ।
नवोत्थितं बलवतः प्रत्याख्यायाचरेत् क्रियाम् ॥ ५६ ॥
तस्मै बृंहणमेवादौ कुर्य्यादग्नेश्च दीपनम् ।
बहुदोषाय सस्नेहं मृदु दद्यात् विरेचनम् ॥
शम्पाकेन त्रिवृतया मृद्वीकारसयुक्तया ।
तिल्वकस्य कषायेण विदारीस्वरसेन च ॥
सर्पिः सिद्धं पिबेद् युक्त्या क्षीणदेहविशोधनम् ॥ ५७ ॥
पित्ते कफे च संक्षीणे परिक्षीणेषु धातुषु ।
घृतं कर्कटकीक्षीरद्विबलासाधितं पिबेत् ॥
विदारीभिः कदम्बैर्वा तालशस्यैस्तथा शृतम् ।
घृतं पयश्च मूत्रस्य वैवर्ण्ये कृच्छ्रनिर्गमे ॥
शूने सवेदने मेढ्रे पायौ सश्रोणिवंक्षणे ।

घृतमच्छेन मधुनानुवाद्यो मिश्रकेण वा ॥
जाङ्गलैः प्रतिभुक्तस्य वर्त्तकाद्या बिलेशयाः ।
क्रमशः प्रसहाश्चैव प्रयोज्याः पिशिताशिनः ॥
औष्ण्यात् प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यश्च्यावयन्ति ते ।
कफं शुद्धैश्च तैः पुष्टिं कुर्य्यात् सम्यग्वहन् रसः ॥ ५८ ॥
द्विपञ्चमूलीत्रिफलाचविकाभार्गिचित्रकैः ।
कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले ॥
शृते नागरदुःस्पर्शापिप्पलीशठिपौष्करैः ।
कल्कैः कर्कटशृङ्ग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत् ॥
सिद्धेऽस्मिंश्चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
दत्त्वा युक्त्या पिबेन्मात्रां क्षयकासनिपीड़ितः ॥ ५९ ॥

इति द्विपञ्चमूल्यादिघृतम् ।

गुड़ूचीं त्रिफलां मूर्व्वां हरिद्रां श्रेयसीं वचाम् ।
निदिग्धिकां कासमर्द्दं पाठां चित्रकनागरम् ॥
जले चतुर्गुणे पक्त्वा पादशेषेण तेन समम् ।
सिद्धं सर्पिः पिबेद् गुल्मश्वासार्त्तिक्षयकासनुत् ॥ ६० ॥

इति गुड़ूच्यादिघृतम् ।

कासमर्द्दाभयामुस्तपाठाकट्फलनागरैः ।
पिप्पलीकटुकाद्राक्षाकाश्मर्य्यसुरसैस्तथा ॥
अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढ़के ।
पचेच्छोषज्वरप्लीहसर्व्वकासहरं शिवम् ॥ ६१ ॥

इति कासमर्द्दादिघृतम् ।

धात्रीफलैः क्षीरसिद्धं सर्पिर्वाप्यवचूर्णितम् ।

द्विगुणे दाड़िमरसे सिद्धं वा व्योषसंयुतम् ॥
पिबेदुपरि भक्तस्य यवक्षारघृतं नरः।
पिप्पलीगुड़सिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतम् ॥
एतान्यग्निविवृद्ध्यर्थं सर्पींषि क्षयकासिनाम्।
स्याद्दोषबद्धकोष्ठोरःस्रोतसाञ्च विशुद्धये ॥ ६२ ॥
हरीतकीर्यवक्वाथद्व्याढ़के विंशतिं पचेत्।
स्विन्ना मृदित्वा तास्तस्मिन् पुराणगुड़षट्पलम् ॥
दद्यान्मनःशिलाकर्षं कर्षार्द्धञ्च रसाञ्जनम्।
कुड़वार्द्धञ्च पिप्पल्याः स लेहः श्वासकासनुत् ॥ ६३ ॥

इति हरीतकीलेहः।

श्वाविधां सूचयो दग्धाः सघृतक्षौद्रशर्कराः।
श्वासकासहरा बर्हिपादौ वा क्षौद्रसर्पिषा ॥
एरण्डपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुड़ान्वितम्।
लिह्यादेतेन विधिना सुरसैरण्डपत्रजम् ॥
द्राक्षापद्मकवार्त्ताकुपिप्पलीः क्षौद्रसर्पिषा।
लिह्यात् त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुड़सर्पिषा ॥
चित्रकं त्रिफलाजाजीकर्कटाख्यं कटुत्रिकम्।
द्राक्षाञ्च क्षौद्रसर्पिर्भ्यां लिह्याद्दद्याद् गुड़ेन वा ॥ ६४ ॥
पद्मकं त्रिफलां व्योषं विड़ङ्गं सुरदारु च।
बलां रास्नाञ्च तुल्यानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
सर्व्वैरेभिः समं चूर्णैः पृथक् क्षौद्रं घृतं सिताम्।
विमथ्य लेहयेल्लेहं सर्व्वकासहरं शिवम् ॥ ६५ ॥

इति पद्मकादिलेहः।

जीवन्तीं मधुकं पाठां त्वक्क्षीरीं त्रिफलां शटीम् ।
मुस्तैले पिप्पलीं द्राक्षां द्वे बृहत्यौ वितुन्नकम् ॥
शारिवां पौष्करं मूलं कर्कटाख्यं रसाञ्जनम् ।
पुनर्नवां लोहरजस्त्रायमाणां यमानिकाम् ॥
भार्गीं तामलकीमृद्धिं विड़ङ्गं धन्वयासकम् ।
क्षारचित्रकचव्याम्लवेतसव्योषदारु च ॥
चूर्णीकृत्य समांशानि लेहयेत् क्षौद्रसर्पिषा ।
चूर्णात् पाणितलं पञ्च कासानेतद् व्यपोहति ॥ ६६ ॥
इति जीवन्त्याद्यं चूर्णमवलेहश्च ।
लिह्यान्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करम् ।
सर्व्वकासहरं श्रेष्ठं लेहं कासार्द्दितो नरः ॥
बदरीपत्रकल्कं वा घृतभृष्टं ससैन्धवम् ।
स्वरोपघाते कासे च लेहमेतं प्रयोजयेत् ॥ ६७ ॥
पत्रकल्कं घृतैर्भृष्टं तिल्वकस्य सशर्करम् ।
पेया चोत्कारिका च्छर्द्दितृट्कासामातिसारनुत् ॥
गौरसर्षपगण्डीरविड़ङ्गव्योषचित्रकान् ।
साभयान् साधयेत् तोये यवागूं तेन चाम्भसा ॥
ससर्पिर्लवणां कासे हिक्काश्वासे सपीनसे ।
पाण्ड्वामये क्षये शोषे कर्णशूले च शस्यते ॥ ६८ ॥
कण्टकारीरसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः ।
सगौरामलकः साम्लः सर्व्वकासे भिषग्जितम् ॥ ६९ ॥
वातघ्नौषधनिःक्वाथं क्षीरं यूषान् रसानपि ।
वैष्किरान् प्रातुदान् बैलान् दापयेत् क्षयकासिने ॥

क्षतकासे च ये धूमाः सानुपाना निदर्शिताः।
क्षयकासेऽपि तानेव यथावस्थं प्रयोजयेत्॥
दीपनं बृंहणञ्चैव स्रोतसाञ्च विशोधनम्।
व्यत्यासात् क्षयकासिभ्यो बल्यं सर्व्वं हितं भवेत्॥ ७० ॥
सन्निपातोद्भवो ह्येष क्षयकासः सुदारुणः।
सन्निपातहितं तस्मात् कार्य्यमत्र भिषग्जितम्॥
दोषानुबलयोगाच्च भवेद्रोगबलाबलम्।
कासेष्वेषु गरीयांसं जानीयादुत्तरोत्तरम्॥ ७१ ॥

तत्र श्लोकौ।

भोज्यं पानानि सर्पींषि लेहाश्च सह पानकैः।
क्षीरं सर्पिर्गुडा धूमाः कासभैषज्यसंग्रहः॥
संख्या निमित्तं रूपाणि साध्यासाध्यत्वमेव च।
कासानां भेषजं प्रोक्तं गरीयस्त्वञ्च कासिनाम्॥ ७२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
कासचिकित्सितं नाम अष्टादशोऽध्यायः॥ १८ ॥

———

ऊनविंशोऽध्यायः।

अथातोऽतीसारचिकित्सितं व्याख्यास्याम-

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

भगवन्तं खल्वात्रेयं कृताह्निकं हुताग्निहोत्रमासीनमृषिगणपरिवृतं हिमवतः पार्श्वे विनयादुपेत्याभिवाद्याग्निवेश उवाच—भगवन्नतीसारस्य प्रागुत्पत्तिनिमित्तलक्षणोपशमनानि तु प्रजानुग्रहार्थमाख्यातुमर्हसीति ॥ २ ॥

अथ भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयस्तदग्निवेशवचनमनुनिशम्योवाच—श्रूयतामग्निवेश सर्व्वमेतदखिलेन व्याख्यायमानम्। आदिकाले खलु यज्ञेषु पशवः समालभनीया बभूवुर्नालम्भाय प्रक्रियन्ते स्म। ततो दक्षयज्ञं प्रत्यवरकालं मनोः पुत्राणां नरिष्यन्नाभागेक्ष्वाकुविशाशययात्यादीनाञ्च क्रतुषु पशूनामेवाभ्यनुज्ञानात् पशवः प्रोक्षणमवापुः। अतः प्रत्यवरकालं पृषध्रेण दीर्घसत्रेण यजता पशूनामलाभाद्गवामालम्भः प्रवर्त्तितः, तद् दृष्ट्वा प्रव्यथिता भूतगणाः। तेषाञ्चोपयोगादुपाकृतानां गवां गौरवादौष्ण्यादसात्म्यत्वादशस्तोपयोगात् स्वाद्वपयोगाच्चोपहताग्नीनामुपहतमनसाञ्चातीसारः पूर्व्वमुत्पन्नः पृषध्रयज्ञे ॥ ३

अथावरकालं वातलस्य वातातपव्यायामातिमात्रनिषेविणो रूक्षाल्पप्रमिताशिनस्तीक्ष्णमद्यव्यवायनित्यस्योदावर्त्तयतश्च वेगाद्वायुः प्रकोपमापद्यते पक्ता चोपहन्यते। स वायुः प्रकुपितोऽग्नावुपहते मूत्रस्वेदौ पुरीषाशयमुपहृत्य ताभ्यां पुरीषं द्रवीकृत्यातीसाराय कल्पते ॥ ४ ॥

तस्य रूपाणि विज्जलमामविप्लुतमवसादि रूक्षं द्रवं सशूल-मामगन्धमीषच्छब्दं वा विबद्धमूत्रवातमतिसार्य्यते पुरीषं। वायु-श्चान्तःकोष्ठे सशब्दशूलस्तिर्य्यक् चरति विबद्ध इत्यामातिसारो वातात्। पक्वं विबद्धमल्पाल्पं सशब्दशूलफेनपिच्छापरिकर्त्तिकं हृष्टरोमा विनिश्वसन् शुष्कमुखः कट्यूरुत्रिकजानुपृष्ठपार्श्वशूली भ्रष्टगुदो मुहुर्म्मुहुर्विग्रथितमुपवेश्यते पुरीषं वातात्। तमाहु-रनुग्रथितकमित्येके वातानुग्रथितवर्च्चस्त्वात्॥ ५॥

पित्तलस्य पुनरम्ललवणकटुकक्षारोष्णतीक्ष्णातिमात्रनिषे-विणः प्रततामिसूर्य्यसन्तापोष्णमारुतोपहतगात्रस्य क्रोधेर्ष्या-बहुलस्य पित्तं प्रकोपमापद्यते। तत् प्रकुपितं द्रवत्वादुष्माण-मुपहत्य पुरीषाशयमाश्रितमौष्ण्याद्द्रवत्वात् सरत्वाच्च भित्वा पुरीषमतिसाराय कल्पते॥ ६॥

तस्य रूपाणि हारिद्रं हरितं नीलं कृष्णं रक्तपित्तोपगत-मतिदुर्गन्धमतिसार्य्यते पुरीषं, तृष्णादाहस्वेदमूर्च्छाशूलब्रध्न-सन्तापपाकपरीत इति पित्तातिसारः॥ ७॥

श्लेष्मलस्य तु गुरुमधुरशीतस्निग्धोपसेविनः सम्पूरकस्या-चिन्तयतो दिवास्वप्नपरस्यालसस्य श्लेष्मा प्रकोपमापद्यते। स स्वभावाद् गुरुमधुरशीतस्निग्धस्य पुंसोऽग्निमुपहत्य सौम्य-स्वभावात् पुरीषाशयमुपगत्योपक्लेद्य पुरीषमतिसाराय कल्पते॥ ८॥

तस्य रूपाणि स्निग्धं श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमदामं गुरु दुर्गन्धमनुबद्धशूल-मत्यल्पमभीक्ष्ण-मतिसार्य्यते सप्रवाहिकं गुरुतरं गुरूदरगुदवस्तिवंक्षणदेशः कृतापकृतसङ्गः सलोम-

हर्षः सोत्क्लेशो निद्रालस्यपरीतः सदनोऽन्नद्वेषी चेति श्लेष्मातिसारः ॥ ९ ॥

अतिशीतस्निग्धरूक्षोष्णगुरुखरकठिनविषमविरुद्धासात्म्यभोजनादभोजनात् कालातीतभोजनाच्च यत्किञ्चिदभ्यवहरणात् प्रदुष्टमद्यपानीयपानादतिमद्यपानीयपानादसंशोधनात् प्रतिकर्म्मणां विषमगमनादनुपचाराज्ज्वलनादित्यपवनसलिलातिसेवनादस्वप्नादेगविधारणादृतुविपर्य्ययादयथाबलमारम्भाद्भयशोकचिन्तोद्वेगातियोगात् क्रिमिशोथज्वरार्शोविकारातिकर्षणैर्व्यापन्नाग्नेस्त्रयो दोषाः प्रकुपिता भूय एवाग्निमुपहत्य पक्वाशयमनुप्रविश्यातीसारं सर्व्वदोषलिङ्गं जनयन्ति ॥१०॥

अपि च शोणितादीन् धातूनतिप्रदुष्टान् दूषयन्तो धातुदोषस्वभावकृतानतीसारवर्णानुपदर्शयन्ति। तत्र शोणितादिषु धातुष्वतिप्रदुष्टेषु हारिद्रहरितनीलमाञ्जिष्ठमांसधावनसङ्काशं रक्तं कृष्णं श्वेतं वा वराहमेदःसदृशमनुबद्धवेदनमवेदनं वा समासव्यासादुपवेश्यते शकृद्। सहृद् ग्रथितमामं शकृदपि वा पक्वमनतिक्षीणमांसशोणितबलो मन्दाग्निर्विहतमुखरसश्च तादृशमातुरं कृच्छ्रसाध्यं विद्यात्। एभिर्वर्णैरतिसार्य्यमाणं सोपद्रवमातुरमसाध्योऽयमिति प्रत्याचक्षीत। तद्यथा—क्वाथशोणिताभं यकृत्पिण्डोपमं मेदोमांसोदकसदृशं दधिघृत-मज्जतैलवसाक्षीर-वेशवाराभमतिनील-मतिरक्तमतिकृष्णमुदकमिवाच्छं पुनर्मेचकाभमतिस्निग्धं हरिताभं नीलकषायवर्णं कर्व्वूरवर्णमाविलं पिच्छिलं तन्तुमदामं चन्द्रकोपगतमतिकुणपपूतिपूयगन्धमामतुस्यगन्धि मक्षिकाक्रान्तं

क्वथितबहुधातुस्रावमल्पपुरीषमपुरीषं वातिसार्य्यमाणं तृष्णा-
दाहज्वरभ्रमतमोहिक्काश्वासानुबन्धमतिवेदनमवेदनं वा स्रस्त-
पक्वगुदं पतितगुदवलिं मुक्तनालमतिक्षीणबलमांसशोणितं
सर्व्वपर्व्वास्थिशूलिनमरोचकारति-प्रलापसंमोहपरीतं सहसो-
परतविकारमतिसारिणमचिकित्स्यं विद्यादिति सन्निपाता-
तिसारः ॥ ११ ॥

तमसाध्यमसाध्यतामसंप्राप्तं चिकित्सेद् यथाप्रधानेनोप-
क्रमेण हेतुप्रशयदोषविशेषपरीक्षया चेति ॥ १२ ॥

भवन्ति चात्र।

आगन्तू द्वावतीसारौ मानसौ भयशोकजौ।
यौ तयोर्लक्षणं वायोर्यदतीसारलक्षणम् ॥ १३ ॥
मारुतो भयशोकाभ्यां शीघ्रं हि परिकुप्यति।
तयोः क्रिया वातहरी हर्षणाश्वासनानि च ॥
इत्युक्ताः षड़तीसाराः साध्यानां साधनन्त्वतः।
प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वेण यथावत् तन्निबोधत ॥ १४ ॥
दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमूर्च्छिताः।
अतीसाराय कल्पन्ते भूयस्तान् संप्रवर्त्तयेत् ॥
न तु संग्रहणं देयं पूर्व्वमामातिसारिणे।
दोषा ह्यादौ रुध्यमाना जनयन्त्यामयान् बहून् ॥
शोथपाण्डामयप्लीहकुष्ठगुल्मोदरज्वरान्।
दण्डकालसकाध्मानग्रहण्यर्शोगदांस्तथा ॥ १५ ॥
तस्मादुपेक्षेतोत्क्लिष्टान् वर्त्तमानान् स्वयं मलान्।
कृच्छ्रं वा वहतां दद्यादभयां संप्रवर्त्तिनीम् ॥

तथा प्रवाहिते दोषे प्रशाम्यत्युदरामयः ।
जायते देहलघुता जठराग्निश्च वर्द्धते ॥ १६ ॥
प्रमथ्यां मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनीम् ।
लङ्घनञ्चाल्पदोषाणां प्रशस्तमतिसारिणाम् ॥ १७ ॥
पिप्पली नागरं धान्यं भूतीकमभया वचा ।
ह्रीवेरं भद्रमुस्तानि बिल्वं नागरधान्यकम् ॥
पृश्निपर्णी श्वदंष्ट्रा च समङ्गा कण्टकारिका ।
तिस्रः प्रमथ्या विहिताः श्लोकार्द्धैरतिसारिणाम् ॥
वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तपर्पटकेन वा ।
ह्रीवेरशृङ्गवेराभ्यां पक्वं वा पाययेज्जलम् ॥ १८ ॥
युक्तेऽन्नकाले क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ।
तथा स शीघ्रमाप्नोति रुचिमग्निबलं बलम् ॥ १९ ॥
तक्रेणावन्तिसोमेन यवाग्वा तर्पणेन वा ।
सुरया मधुना वादौ यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥
यवागूभिर्विलेपीभिः खड्डैर्यूषै रसौदनैः ।
दीपनग्राहिसंयुक्तैः क्रमश्च स्यादतः परम् ॥ २० ॥
शालपर्णीं पृश्निपर्णीं वृहतीं कण्टकारिकाम् ।
बलाश्वदंष्ट्राबिल्वानि पाठां नागरधान्यकम् ॥
शटीं पलाशं हपुषां वचाजीरकपिप्पलीः ।
यमानीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥
वृक्षाम्लं दाडिमञ्चाम्लं सहिङ्गु बिड़सैन्धवम् ।
प्रयोजयेदन्नपाने विधिना सूपकल्पितम् ॥
वातश्लेष्महरो ह्येष गणो दीपनपाचनः ।

पाठी बल्वी रोचनश्च तस्मात्कल्कोऽतिसारिणाम् ॥ २१ ॥
आमे परिणते यस्तु विबद्धमतिसार्य्यते ।
सशूलपिच्छमल्पाल्पं बहुशः सप्रवाहिकम् ॥
तं मूलकानां यूषेण बदराणामथापि वा ।
उपोदिकायाः चोरिण्या यमान्या वास्तुकस्य च ॥
सुवर्च्चलायाश्चञ्चोर्वा शाकेनावल्गुजस्य वा ।
शट्याः कर्कारुकाणां वा जीवन्त्याश्चिर्भिटस्य वा ॥
लोणिकायाः सपाटायाः शुष्कशाकेन वा पुनः ।
दधिदाड़िमसिद्धेन बहुस्नेहेन भोजयेत् ॥ २२ ॥
कल्कः स्याद्वालविल्वानां तिलकल्कश्च तत्समः ।
दध्नः सरोऽम्लस्नेहाढ्यः खड़ो हन्यात् प्रवाहिकाम् ॥ २३ ॥
यवानां मुद्गमाषाणां शालीनाञ्च तिलस्य च ।
कोलानां बालविल्वानां काम्लं यूषं * प्रकल्पयेत् ॥
ऐकध्यं यमके भृष्टं दधिदाड़िमसाधितम् ।
वर्च्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् ॥
दध्नः सरं वा यमके भृष्टं सगुड़नागरम् ।
सुरां वा यमके भृष्टां व्यञ्जनार्थं प्रदापयेत् ॥
फलाम्लं यमके भृष्टं यूषं गृञ्जनकस्य वा ।
लोपाकरसमम्लं वा स्निग्धाम्लं कच्छपस्य वा ॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां वर्त्तकानां तथा रसः ।
स्निग्धोष्णाः शालयश्चाग्र्या वर्च्चःक्षयरुजापहाः ॥
अन्तराधिरसं पूत्वा रक्तं मेषस्य चोभयम् ।

* धान्ययूषमिति पाठान्तरम् ।

पचेद्दाडिमसाराम्लं सधान्यस्नेहनागरम् ॥
भोजने रक्तशालीनां तेनाद्यात् प्रपिबेच्च तम् ।
तथा वर्च्चःक्षयकृतैर्व्याधिभिर्विप्रमुच्यते ॥ २४ ॥
गुदनिःसरणे शूले पानमम्लस्य सर्पिषः ।
प्रशस्यते निरामाणामथवाप्यनुवासनम् ॥ २५ ॥
चाङ्गेरीकोलदध्यम्लनागरक्षारसंयुतम् ।
घृतमुत्क्वथितं पेयं गुदभ्रंशरुजापहम् ॥ २६ ॥
इति चाङ्गेरीघृतम् ।
सचव्यपिप्पलीमूलं सव्योषगुडदाडिमम् ।
पेयमम्लं घृतं युक्त्या सजाजीधान्यनागरम् ॥ २७ ॥
इति गुदभ्रंशे चव्यादिघृतम् ।
दशमूल्युपसिद्धं वा सबिल्वमनुवासनम् ।
शटीशताह्वाकुष्ठैर्वा वचया चित्रकेण वा ॥ २८ ॥
स्तब्धभ्रष्टगुदे पूर्व्वं स्नेहस्वेदौ प्रयोजयेत् ॥
सुस्विन्नं तं मृदूभूतं पिचुना संप्रवेशयेत् ॥ २९ ॥
विबद्धवातवर्च्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः ।
सरक्तपिच्छस्तृष्णार्त्तः क्षीरसौहित्यमर्हति ॥
यमकस्योपरि क्षीरं धारोष्णं वा पिबेत् स ना ।
शृतमेरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः ॥
एवं क्षीरप्रयोगेण रक्तं पिच्छा च शाम्यति ।
शूलं प्रवाहिका चैव विबन्धश्चोपशाम्यति ॥ ३० ॥
पित्तातिसारं पुनर्निदानोपशयाकृतिभिरामान्वयमुपलभ्य यथाबलं लङ्घनपाचनाभ्यामुपाचरेत् । तृष्यतस्तु मुस्तपर्पट-

काश्मीरसारिवाचन्दनकिराततिक्तकोदीच्य-वारिभिरुपचारः। लङ्घितस्य तस्य चाहारकाले बलातिबलासूर्पपर्णीशालपर्णीपृश्निपर्णीवृहती-कण्टकारिकाशतावरीश्वदंष्ट्रानिर्य्यूहसंयुक्तेन यथासात्म्यं यवागूमण्डादिना तर्पणादिना वा क्रमेणोपचारः। मुद्गमसूरहरेणुमुकुष्टकाढकीयूषैर्वा लावकपिञ्जलशशहरिणैनकालपुच्छकरसैरीषदम्लैरनम्लैर्वा क्रमशोऽग्निं सन्धुक्षयेत्। अनुबन्धे त्वस्य दीपनीयपाचनीयोपशमनीयसंग्रहणीयान् योगान् प्रयोजयेदिति॥ ३१॥

भवन्ति चात्र।

सक्षौद्रातिविषां पिष्ट्वा वत्सकस्य फलत्वचम्।
पिबेत् पित्तातिसारघ्नं तण्डुलोदकसंयुतम्॥ ३२॥
किराततिक्तकं मुस्तं वत्सकः सरसाञ्जनः।
बिल्वं दारुहरिद्रा च ह्रीवेरं सदुरालभम्॥
चन्दनञ्चामृणालञ्च नागरं लोध्रमुत्पलम्।
तिला मोचरसो लोध्रं समङ्गा कमलोत्पलम्॥
नागरं धातकीपुष्पमुत्पलं दाडिमत्वचः।
कट्फलं नागरं पाठा जम्ब्वाम्रास्थिदुरालभाः॥
योगाः षड़ेते सक्षौद्रास्तण्डुलोदकसंयुताः।
पेयाः पित्तातिसारघ्नाः श्लोकार्द्धेन निदर्शिताः॥ ३३॥
जीर्णौषधानां शस्यन्ते यथायोगोपकल्पितैः।
रसैः सांग्राहिकैर्युक्ताः पुराणा रक्तशालयः॥ ३४॥
पित्तातिसारी दीप्ताग्निः क्षिप्रं समुपशाम्यति।
अजाक्षीरप्रयोगेण बलं वर्णश्च वर्द्धते॥

बहुदोषस्य दीप्ताग्नेः सप्राणस्य न तिष्ठति ।
पैत्तिको यद्यतीसारः पयसा तं विरेचयेत् ॥
पलाशफलनिर्य्यूहं पयसा पाययेत तम् ।
ततोऽनुपाययेत् कोष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ॥
प्रवाहिते तेन मले प्रशाम्यत्युदरामयः ।
पलाशवत् प्रयोज्या वा त्रायमाणा विशोधिनी ॥ ३५ ॥
संसर्ग्यां क्रियमाणायां शूलं यद्यनुवर्त्तते ।
स्रुतदोषस्य तं शीघ्रं यथावदनुवासयेत् ॥
शतपुष्पावरीभ्याञ्च पयसा मधुकेन च ।
तैलपादं घृतं सिद्धं सबिल्वमनुवासनम् ॥ ३६ ॥
कृतानुवासनस्यास्य कृतसंसर्ज्जनस्य च ।
वर्त्तते यद्यतीसारः पिच्छावस्तिरतः परम् ॥
परिवेष्ट्य कुशैरार्द्रैरार्द्रवृन्तानि शाल्मलेः ।
कृष्णमृत्तिकयालिप्य स्वेदयेद् गोमयाग्निना ॥
सुशुष्कां मृत्तिकां ज्ञात्वा तानि वृन्तानि शाल्मलेः ।
शृते पयसि मृद्गीयादापोथ्योलूखले ततः ॥
पिण्डं मुष्टिसमं प्रस्थे तत् पूतं तैलसर्पिषोः ।
स्नेहितं मात्रया युक्तं कल्केन मधुकस्य च ॥
वस्तिमभ्यक्तगात्राय दद्यात् प्रत्यागते ततः ।
स्नात्वा भुञ्जीत पयसा जाङ्गलानां रसेन वा ॥
पित्तातिसारज्वरशोथगुल्मजीर्णातिसारग्रहणीप्रदोषान् ।
जयत्ययं शीघ्रमतिप्रवृद्धान् विरेचनास्थापनयोश्च वस्तिः ॥३७॥

इति पिच्छावस्तिः ।

पित्तातिसारी यस्त्वेतां क्रियां मुक्त्वा निषेवते ।
पित्तलान्यन्नपानानि तस्य पित्तं महाबलम् ॥
रक्तातिसारं कुरुते रक्तमाशु प्रदूषयत् ।
तृष्णां शूलं विदाहञ्च गुदपाकञ्च दारुणम् ॥ ३८ ॥
तत्र च्छागं पयः शस्तं शीतं समधुशर्करम् ।
पानार्थं व्यञ्जनार्थं च गुदप्रक्षालने तथा ॥
भोजनं रक्तशालीनां पयसा तेन भोजयेत् ।
रसैः पारावतादीनां घृतभृष्टैः सशर्करैः ॥
शशानां धन्वजानाञ्च शीतानां मृगपक्षिणाम् ।
रसैरनम्लैः सघृतैर्भोजयेत् तु सशर्करैः ॥
रुधिरं मार्गमाजं वा घृतभृष्टं प्रशस्यते ।
काश्मर्य्यफलयूषो वा किञ्चिदम्लः सशर्करः ॥
नीलोत्पलं मोचरसं समङ्गां पद्मकेशरम् ।
अजाक्षीरयुतं दद्याज्जीर्णे च पयसौदनम् ॥
दुर्ब्बलं पाययित्वा वा तस्यैवोपरि भोजयेत् ।
प्राग्भक्तं नवनीतं वा दद्यात् समधुशर्करम् ॥
प्राश्य क्षीरोत्थितं सर्पिः कपिञ्जलरसाशनः ।
त्र्यहादारोग्यमाप्नोति पयसा क्षीरभुक् तथा ॥
पीत्वा शतावरीकल्कं पयसा क्षीरभुग् जयेत् ।
रक्तातिसारं पीत्वा वा तया सिद्धं घृतं नरः ॥ ३९ ॥
घृतं यवागूमण्डेन कुटजस्य फलैः शृतम् ।
पेयं तस्यानुपातव्या पेया रक्तोपशान्तये ॥ ४० ॥
त्वक् च दारुहरिद्रायाः कुटजस्य फलानि च ।

पिप्पली शृङ्गवेरञ्च द्राक्षा कटुकरोहिणी ॥
षड़्भिरेतैर्घृतं सिद्धं पेयामण्डावचारितम् ।
अतीसारं जयेच्छीघ्रं त्रिदोषमपि दारुणम् ॥ ४१ ॥
कृष्णामृन्मधुकं शङ्खं रुधिरं तण्डुलोदकम् ।
पीतमेकत्र सक्षौद्रं रक्तसंग्रहणं परम् ॥
पीतः प्रियङ्गुकाकल्कः सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
रक्तस्रावं जयेच्छीघ्रं धन्वमांसरसाशिनः ॥
कल्कस्तिलानां कृष्णानां शर्करापञ्चभागिकः ।
आजेन पयसा पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ ४२ ॥
पलं वत्सकबीजस्य श्रपयित्वा रसं पिबेत् ।
यो रसाशी जयेच्छीघ्रं स पैत्तं जठरामयम् ॥ ४३ ॥
पीत्वा सशर्कराक्षौद्रं चन्दनं तण्डुलाम्बुना ।
दाहतृष्णाप्रमेहेभ्यो रक्तस्रावाच्च मुच्यते ॥ ४४ ॥
गुदो बहुभिरुत्थानैर्यस्य पित्तेन पच्यते ।
सेचयेत् तं सुशीतेन पटोलमधुकाम्बुना ॥
पञ्चवल्कमधूकानां रसैरिक्षुरसैर्घृतैः ।
छागैर्गव्यैः पयोभिर्वा शर्कराक्षौद्रसंयुतैः ॥
प्रक्षालनानां कल्कैर्वा ससर्पिष्कैः प्रलेपयेत् ।
एषां वा सुकृतैश्चूर्णैस्तं गुदं प्रतिसारयेत् ॥
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा समांशैः प्रतिसारयेत् ।
तथा रक्तं न स्रवति गुदं तैः प्रतिसारितम् ॥
यथोक्तैः सेचनैः शीतैः शोणिते निःस्रवत्यपि ।
गुदवङ्क्षणकट्यूरु सेचयेद् घृतभावितम् ॥

चन्दनाद्येन तैलेन शतधौतेन सर्पिषा।
कार्पाससंगृहीतेन भावयेद् गुदवङ्क्षणौ॥ ४५॥
अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते।
यदा वायुर्विबद्धश्च कृच्छ्रं चरति वा न वा॥
पिच्छावस्तिं तदा तस्य यथोक्तमुपकल्पयेत्।
प्रपौण्डरीकसिद्धेन सर्पिषा चानुवासयेत्॥ ४६॥
प्रायशो दुर्ब्बलगुदाश्चिरकालातिसारिणः।
तस्मादभीक्ष्णशस्तेषां गुदे स्नेहं प्रयोजयेत्॥
पवनोऽतिप्रवृत्तो हि स्वे स्थाने लभतेऽधिकम्।
बलं तस्य सपित्तस्य जयार्थे वस्तिरुत्तमः॥ ४७॥
रक्तं विट्सहितं पूर्व्वं पश्चाद्वा योऽतिसार्य्यते।
शतावरीघृतं तस्य लेहार्थमुपकल्पयेत्॥
शर्करार्द्धांशिकं लीढ़ं नवनीतं नवोद्धृतम्।
क्षौद्रपादं जयेच्छीघ्रं तं विकारं हिताशिनः॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशुङ्गानापोथ्य वासयेत्।
अहोरात्रं जले तस्मिं घृतं तेनाम्भसा पचेत्॥
तदर्द्धशर्करायुक्तं लेहयेत् क्षौद्रपादिकम्।
अधो वा यदि वापूर्द्ध्वं यस्य रक्तं प्रवर्त्तते॥ ४८॥
यस्त्वेवं दुर्ब्बलो मोहात् पित्तलान्येव सेवते।
दारुणं स बलीपाकं प्राप्य शीघ्रं विपद्यते॥ ४९॥
श्लेष्मातिसारे प्रथमं हितं लङ्घनपाचनम्।
योज्यश्चामातिसारघ्नो यथोक्तो दीपनो गणः॥ ५०॥
लङ्घितस्यानुपूर्व्याच्च कृतायां न निवर्त्तते।

कफजो यो ह्यतीसारः कफघ्नैस्तमुपाचरेत् ॥ ५१ ॥
बिल्वकर्कटिकामुस्तमभया विश्वभेषजम् ।
वचा विड़ङ्गं भूतीकं धान्यकं देवदारु च ॥
कुष्ठं सातिविषा पाठा चव्यं कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥
योगाः श्लोकार्द्धविहिताश्चतुरस्तान् प्रयोजयेत् ।
शृतान् श्लेष्मातिसारेषु कायाग्निबलवर्द्धनान् ॥ ५२ ॥
अजाजीमसितां पाठां नागरं मरिचानि च ।
धातकीद्विगुणं दद्यान्मातुलुङ्गरसाप्लुतम् ॥
रसाञ्जनं सातिविषं कुटजस्य फलानि च ।
धातकीद्विगुणं दद्यात् पातुं सक्षौद्रनागरम् ॥ ५३ ॥
धातकी नागरं बिल्वं लोध्रं पद्मस्य केशरम् ।
जम्बूत्वङ् नागरं धान्यं पाठा मोचरसो बला ॥
समङ्गा धातकी बिल्वमध्यं जम्ब्वाम्रयोस्त्वचा ।
कपित्थानि विड़ङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
चाङ्गेरीकोलतक्राम्लांश्चतुरस्तान् कफोत्तरे ।
श्लोकार्द्धविहितान् दद्यात् सस्नेहलवणान् खड़ान् ॥ ५४ ॥
कपित्थमध्यं लीढ्वा तु सव्योषक्षौद्रशर्करम् ।
कट्फलं मधुयुक्तं वा मुच्यते जठरामयात् ॥
कणां मधुयुतां लीढ्वा तक्रं पीत्वा सचित्रकम् ।
जग्ध्वा वा बालबिल्वानि मुच्यते जठरामयात् ॥
बालबिल्वं गुड़ं तैलं पिप्पलीं विश्वभेषजम् ।
लिह्याद्वाते प्रतिहते सशूलः सप्रवाहिकः ॥

भोज्यं मूलकयूषेण वातघ्नैश्चोपसेवनैः ।
वातातिसारविहितैर्यूषैर्मांसरसैः खडैः ॥
पूर्व्वोक्तमम्लसर्पिर्वा षट्पलं वा यथाबलम् ।
पुराणं वा घृतं दद्याद् यवागूमण्डमिश्रितम् ॥ ५५ ॥
वातश्लेष्मविबन्धे वा कफे वातिस्रवत्यपि ।
शूले प्रवाहिकायां वा पिच्छावस्तिं प्रयोजयेत् ॥
पिप्पलीबिल्वकुष्ठानां शताह्वावचयोरपि ।
कल्कैः सलवणैर्युक्तं पूर्व्वोक्तं सन्निधापयेत् ॥ ५६ ॥
प्रत्यागते सुखे स्नातं कृताहारं दिनात्यये ।
बिल्वतैलेन मतिमान् सुखोष्णेनानुवासयेत् ॥
वचान्तैरथवा कल्कैस्तैलं पक्वानुवासयेत् ।
बहुशः कफवातार्त्तस्तथा स लभते सुखम् ॥ ५७ ॥
स्वस्थाने मारुतोऽवश्यं वर्द्धते कफसंक्षयात् ।
स वृद्धः सहसा हन्यात् तस्मात्तं त्वरया जयेत् ॥
वातस्यानुजयेत् पित्तं पित्तस्यानुजयेत् कफम् ।
त्रयाणां वा जयेत् पूर्व्वं यो भवेद् बलवत्तमः ॥ ५८ ॥

तत्र श्लोकः ।

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि लक्षणं साध्यता न च ।
क्रिया चावस्थिकी भिन्ना निर्द्दिष्टा ह्यतिसारिणाम् ॥ ५९ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थानेऽती-
सारचिकित्सितं नामोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

विंशोऽध्यायः ।

अथातश्छर्द्दिचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

यशस्विनं ब्रह्मतपोदुरनिर्घ्यां ज्वलन्तमग्न्यर्कसमप्रभावम् ।
पुनर्व्वसुं भूतहिते निविष्टं पप्रच्छ शिष्योऽग्निजमग्निवेशः ॥
याश्छर्द्दयः पञ्च पुरा त्वयोक्ता रोगाधिकारे भिषजां वरिष्ठ ।
तासां चिकित्सां सनिदानलिङ्गां यथावदाचक्ष्व हिताय नृणाम् ॥२
तदग्निवेशस्य वचो निशम्य प्रीतो भिषक्श्रेष्ठ इदं जगाद ।
याश्छर्द्दयः पञ्च पुरा मयोक्तास्ता विस्तरेण ब्रुवतो निबोध ॥ ३
दोषैः पृथक् त्रिप्रभवा चतस्रो ह्निष्टार्थयोगादपि पञ्चमी स्यात् ।
तासां हृदुत्क्लेशकफप्रसेकौ द्वेषोऽशने चैव हि पूर्व्वरूपम् ॥४॥
व्यायामतीक्ष्णौषधशोकरोगभयोपवासाद्यतिकर्षितस्य ।
क्रुद्धो महास्रोतसि मातरिश्वा दोषान् समुत्क्लिश्य तदूर्द्ध्वमस्यन् ॥
आमाशयोत्क्लेशकृताञ्च मर्म्म प्रपीड़यंश्छर्द्दिमुदीरयेत्तु ॥ ५ ॥
हृत्पार्श्वपीड़ामुखशोषमूर्द्धनाभ्यर्त्तिकासस्वरभेदतोदैः ॥
उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं विच्छिन्नकृष्णं तनुकं कषायम् ।
कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगेनार्त्तोऽनिलाच्छर्द्दयतीह दुःखम् ॥६
अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैरामाशये पित्तमुदीर्णवेगम् ।
रसायनीभिर्विसृतं प्रपीड्य मर्म्मोर्द्ध्वमागम्य वमिं करोति ॥ ७ ॥
मूर्च्छापिपासामुखशोषमूर्द्धताल्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।
पीतं भृशोष्णं हरितं सतिक्तं धूमञ्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥८॥

स्निग्धातिगुर्व्वामविदाहिभोज्यैः स्वप्नादिभिश्चैव कफोऽतिवृद्धः ।
उरःशिरोमर्म्मरसायनीश्च सर्व्वाः समावृत्य वमिं करोति ॥ ९ ॥
तन्द्रास्यमाधुर्य्यकफप्रसेकसन्तोषनिद्रारुचिगौरवार्त्तः ।
स्निग्धं घनं स्वादुकफं विशुद्धं सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत्तु ॥१०॥
समश्नतः सर्व्वरसान् प्रसक्तमामप्रदोषर्त्तुविपर्य्ययैश्च ।
सर्व्वे प्रकोपं युगपत् प्रपन्नाश्छर्द्दिं त्रिदोषां जनयन्ति दोषाः ॥११॥
शूलाविपाकारुचिदाहतृष्णाश्वासप्रमोहप्रबला प्रसक्तम् ।
छर्द्दिस्त्रिदोषा लवणाम्लनीलसान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥१२
विट्स्वेदमूत्राम्बुवहानि वायुः स्रोतांसि संरुध्य यदोर्द्ध्वमेति ।
उत्सन्नदोषस्य समाचितं तं दोषं समुद्धूय नरस्य कोष्ठात् ॥
विण्मूत्रयोस्तत्समवर्णगन्धं तृट्श्वासहिक्कार्त्तियुतं प्रसक्तम् ।
प्रच्छर्द्दयेद्दुष्टमिहातियोगात् तयार्द्दितश्चाशु विनाशमेति ॥ १३ ॥
द्विष्टप्रतीपाशुचिपूत्यमेध्यबीभत्सगन्धाशनदर्शनैश्च ।
यश्छर्द्दयेत्तप्तमना मनोघ्नैर्द्विष्टार्थसंयोगभवा मता सा ॥ १४ ॥
क्षीणस्य याच्छर्द्दिरतिप्रसक्ता सोपद्रवा शोणितपूययुक्ता ।
सचन्द्रिकां तां प्रवदन्त्यसाध्यां साध्यां चिकित्सेदनुपद्रवाञ्च ॥१५
आमाशयोत्क्लेशभवं हि सर्व्वं छर्द्दिमतं लङ्घनमेव तस्मात् ।
प्राक्कारयेन्मारुतजां विमुच्य संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥ १६ ॥
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयानां हृद्यानि वा यानि विरेचनानि ।
मद्यैः पयोभिश्च युतानि युक्त्या नयन्त्यधो दोषमुदीर्णमूर्द्ध्वम् ॥१७
बल्लीफलाद्यैर्वमनं पिबेद्वा यो दुर्व्वलस्तं शमनैश्चिकित्सेत् ।
रसैर्मनोज्ञैर्लघुभिर्विशुष्कैर्भक्ष्यैः सभोज्यैर्विविधैश्च पानैः ॥ १८॥
सुसंस्कृतास्तित्तिरिबर्हिलावरसा व्यपोहन्त्यनिलप्रवृत्ताम् ।

छर्द्दिं तथा कोलकुलत्थधान्यबिल्वादिमूलाम्लयवैश्च यूषः ॥ १९ ॥
वातात्मिकायां हृदयद्रवार्त्तः नरः पिबेत् सैन्धववद् घृतन्तु ।
सिद्धं तथा धान्यकनागराभ्यां दध्ना च तोयेन च दाड़िमस्य ॥
व्योषेण युक्तां लवणैस्त्रिभिश्च तथैव मात्रामथवा प्रदद्यात् ।
स्निग्धानि हृद्यानि च भोजनानि रसैः सयूषैर्दधिदाड़िमैश्च ॥२०
पित्तात्मिकायामनुलोमनार्थं द्राक्षाविदारीक्षुरसैस्त्रिवृत् स्यात् ।
कफाशयस्थन्त्वतिमात्रवृद्धं पित्तं हरेत् स्वादुभिरूर्द्ध्वमेव ॥ २१ ॥
शुद्धाय काले मधुशर्कराभ्यां लाजैश्च मन्थं यदि वापि पेयाम् ।
प्रदापयेन्मुद्गरसेन वापि शाल्योदनं जाङ्गलजै रसैर्वा ॥ २२ ॥

सितोपलामाक्षिकपिप्पलीभिः
कुल्माषलाजायवशक्तुगञ्जान् ।
खर्जूरमांसान्यथ नारिकेलं
द्राक्षामथो वा बदराणि लिह्यात् ॥
स्रोतोजलाजोत्पलकोलमज्ज-
चूर्णानि लिह्यान्मधुनाभयां वा ।
कोलास्थिमज्जाञ्जनमक्षिकाविड्-
लाजासितामागधिकाकणान् वा ॥ २३ ॥
द्राक्षारसं वापि पिबेत् सुशीतं
मृद्भृष्टलोष्ट्रप्रभवं जलं वा ।
जम्ब्वाम्रयोः पल्लवजं कषायं
पिबेत् सुशीतं मधुसंयुतं वा ॥
निशि स्थितं वारि समुद्गकृष्णं
सोशीरधान्यं चणकोदकं वा ।

गवेधुकामूलजलं गुडूच्या जलं पिबेदिक्षुरसं पयो वा ॥ २४ ॥
सेव्यं पिबेत् काञ्चनगैरिकं वा सबालकं तण्डुलधावनेन ।
कल्कं तथा चन्दनसेव्यमांसीद्राक्षोत्तमाबालकगैरिकाणाम् ॥
शीताम्बुना गैरिकशालिचूर्णं मूर्व्वां तथा तण्डुलधावनेन ।
धात्रीरसेनोत्तमचन्दनं वा तृष्णावमिघ्नानि समाक्षिकाणि॥२५॥
कफात्मिकायां वमनं प्रशस्तं सपिप्पलीसर्षपनिम्बतोयैः ।
पिण्डीतकैः सैन्धवसम्प्रयुक्तैश्छर्द्यां कफामाशयशोधनार्थम् ॥२६॥

गोधूमशालीन् सयवान् पुराणान्
यूषैः पटोलामृतचित्रकाणाम् ।
व्योषस्य निम्बस्य च तक्रसिद्धै-
र्यूषैः फलाम्लैः कटुभिस्तथाद्यात् ॥
रसांश्च शूल्यानि च जाङ्गलानां
मांसानि जीर्णान्मधुशीध्वरिष्टान् ॥
रागांस्तथा षाड़वपानकानि
द्राक्षाकपित्थैः फलपूरकैश्च ॥ २७॥
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् कलायान्
भृष्टान् युतान्नागरमाक्षिकाभ्याम् ।
लिह्यात् तथैव त्रिफलाविड़ङ्ग-
चूर्णं विड़ङ्गप्लवयोरसं वा ॥
सजाम्बवं वा बदरस्य चूर्णं
मुस्तायुतां कर्कटकस्य शृङ्गीम् ।
दुरालभां वा मधुसम्प्रयुक्तां
लिह्यात् कफच्छर्द्दिविनिग्रहार्थम् ॥

मनःशिलायाः फलपूरकस्य
रसैः कपित्थस्य च पिप्पलीनाम् ।
क्षौद्रेण चूर्णं मरिचैश्च युक्तं
लिहन् जयेच्छर्द्दिमुदीर्णवेगाम् ॥ २८ ॥

एषा पृथक्त्वेन मया क्रियोक्ता
तां सन्निपातेऽपि समीक्ष्य बुद्ध्या ।
दोषर्त्तुरोगाग्निबलान्यवेक्ष्य
प्रयोजयेच्छास्त्रविदप्रमत्तः ॥ २९ ॥

मनोऽभिघाते तु मनोऽनुकूला-
वाचः समाश्वासनहर्षणानि ।
लोकप्रसिद्धाः श्रुतयो वयस्याः
शृङ्गारयुक्ताश्च हिता विहाराः ॥

गन्धा विचित्रा मनसोऽनुकूला-
मृत्पुष्पयुक्ताम्लफलादिकानाम् ।
शाकानि भोज्यान्यथ पानकानि
सुसंस्कृताः षाड़वरागलेहाः ॥

यषा रसाः काम्बलिकाः खड़ाश्च
मांसानि धाना विविधाश्च भक्ष्याः ।
फलानि मूलानि च गन्धवर्ण-
रसैरुपेतानि वमिं जयन्ति ॥

गन्धं रसं स्पर्शमथापि शब्दं
रूपञ्च यद्यत् प्रियमप्यसात्म्यम् ।
तदेव दद्यात् प्रशमाय तस्या-
स्तज्जो हि रोगः सुखमेव जेतुम् ॥ ३० ॥

छर्द्यात्यितानाञ्च चिकित्सितात् स्या-
च्चिकित्सितं कार्य्यमुपद्रवाणाम् ।
अतिप्रवृत्तासु विरेचनस्य कर्म्मातियोगैर्विहितं विधेयम् ॥
छर्द्दिप्रसङ्गात् पवनोऽप्यवश्यं धातुक्षयाद् वृद्धिमुपैति तस्मात् ।
चिरप्रवृत्तास्वनिलापहानि कार्य्याण्युपष्टम्भनवृंहणानि ॥
सर्पिर्गुड़ाः क्षीरविधिर्घृतानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि ।
वृष्यास्तथा मांसरसाः सलेहाश्चिरप्रसक्ताञ्च वमिं जयन्ति ॥३१॥

तत्र श्लोकः ।

संख्याहेतुं लक्षणमुपद्रवान् साध्यतां तद् योगांश्च ।
छर्द्दीनां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह मुनिवर्य्यः ॥ ३२ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
छर्द्दिचिकित्सितं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथातो वीसर्पचिकित्सितं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥
कैलासे किन्नराकीर्णे बहुप्रस्रवणौषधे ।
पादपैर्विविधैः स्निग्धे नित्यं कुसुमसम्पदा ॥
वमद्भिर्मधुरान् गन्धान् सर्व्वतः स्वस्त्रालङ्कृते ।
विहरन्तं जितात्मानमात्रेयमृषिवन्दितम् ॥
महर्षिभिः परिवृतं सर्व्वभूतहिते रतम् ।

अग्निवेशो गुरुं काले विनयादिदमुक्तवान् ॥
भगवन् दारुणं रोगमाशीविषविषोपमम् ।
संसर्पन्तं शरीरेषु देहिनामुपलक्षये ॥
सहसैव नरास्तेन परीताः शीघ्रकारिणा ।
विनश्यन्त्यनुपक्रान्तास्तत्र मे संशयो महान् ॥
स नाम्ना केन विज्ञेयः संज्ञितः केन हेतुना ।
कतिधातुः कतिविधो जायते कैश्च हेतुभिः ॥
सुखसाध्यः कृच्छ्रसाध्यो ज्ञेयो यश्चानुपक्रमः ।
कथं कैर्लक्षणैः किञ्च भगवंस्तत्र भेषजम् ॥ २ ॥
तदग्निवेशस्य वचः श्रुत्वात्रेयः पुनर्व्वसुः ।
यथावदखिलं सर्व्वं प्रोवाच मुनिसत्तमः ॥ ३ ॥
विविधं सर्पति यतो विसर्पस्तेन स स्मृतः ।
परिसर्पोऽथवा नाम्ना सर्व्वतः परिसर्पणात् ॥ ४ ॥
स च सप्तविधो दोषैर्विज्ञेयः सप्तधातुकः ।
पृथक् त्रयस्त्रिभिश्चैको वीसर्पो द्वन्द्वजास्त्रयः ॥
वातिकः पैत्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः ।
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते द्वन्द्वजास्त्रयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थ्याख्यः कफवातजः ।
यस्तु कर्द्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥ ५ ॥
रक्तं लसीका त्वङ्मांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
वीसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः ॥ ६ ॥
लवणाम्लकटूष्णानां रसानामतिसेवनात् ।
दध्यम्लमस्तुशुक्तानां सुरासौवीरकस्य च ॥

व्यापन्नबहुमद्योष्णरागषाड़वसेवनात्।
शाकानां हरितानाञ्च सेवनाच्च विदाहिनाम्॥
कूर्च्चिकानां किलाटानां सेवनान्मस्तुकस्य च।
दध्नः शिण्डाकिपूर्व्वाणामासुतानाञ्च सेवनात्॥
तिलमाषकुलत्थानां तैलानां पिष्टकस्य च।
ग्राम्यानूपौदकानाञ्च मांसानां लशुनस्य च॥
प्रक्लिन्नानाञ्च मत्स्यानां विरुद्धानाञ्च सेवनात्।
अत्यादानाद्दिवास्वप्नादजीर्णाध्यशनाशनात्॥
क्षतबन्धप्रपतनाद्धर्म्मकर्म्मातिसेवनात्।
विषवाताग्निदोषाच्च वीसर्पाणां समुद्भवः॥ ७॥
एतैर्निदानैर्व्यामिश्रैः कुपिता मारुतादयः।
दूष्यान् संदूष्य रक्तादीन् विसर्पन्त्यहिताशिनाम्॥
बहिःश्रितः श्रितश्चान्तस्तथा चोभयसंश्रितः।
वीसर्पो बलमेषां तु ज्ञेयं गुरु यथोत्तरम्॥
बहिर्मार्गाश्रितं साध्यमसाध्यमुभयाश्रितम्।
वीसर्पं दारुणं विद्यात् सुकृच्छ्रन्त्वन्तराश्रयम्॥ ८॥
अन्तःप्रकुपिता दोषा विसर्पन्त्यान्तराश्रये।
बहिर्बहिःप्रकुपिताः सर्व्वत्रोभयसंश्रिताः॥ ९॥
मर्म्मोपघातात् संरोधादयनानां विघट्टनात्।
तृष्णातियोगाद्वेगानां विषमञ्च प्रवर्त्तनात्॥
विद्यादीसर्पमन्तर्यदाशु चाग्निबलक्षयात्।
अतो विपर्य्ययाद्बाह्यमन्यं विद्यात् स्वलक्षणैः॥ १०॥
यस्य लिङ्गानि सर्व्वाणि बलवद् यस्य कारणम्।

यस्य चोपद्रवाः कष्टा मर्म्मगो यश्च हन्ति सः ॥ ११ ॥

रूक्षोष्णैः कारणैर्वायुः पूरणैर्वा समाहितः ।

प्रदुष्टो दूषयन् दूष्यान् विसर्पति यथाबलम् ॥ १२ ॥

तस्य रूपाणि । भ्रमदवथुपिपासानिस्तोदशूलाङ्गमर्दोद्वेष्टनकम्पज्वरतमककासास्थिसन्धिभेदविवर्णवमनारोचकाविपाकाश्चक्षुषोराकुलत्वमस्रागमनं पिपीलिकासञ्चार इव चाङ्गेषु, यस्मिंश्चावकाशे वीसर्पोऽनुविसर्पति सोऽवकाशः श्यावारुणावभासो वा श्वयथुमान् निस्तोदभेदशूलायाससङ्कोचहर्षस्फुरणैरतिमात्रं प्रपीड्यते। अनुपक्रान्तश्चोपचीयते शीघ्रभेदैः स्फोटकैस्तनुभिररुणाभैः श्यावैर्वा तनुविषमदारुणाल्पस्रावैर्विबद्धवातमूत्रपुरीषश्च भवति । निदानोक्तानि चास्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति वातवीसर्पः ॥ १३ ॥

पित्तमुष्णोपचारेण विदाह्यम्लादिभिश्चितम् ।

दूष्यान् संदूष्य धमनीः पूरयद् वै विसर्पति ॥ १४ ॥

तस्य रूपाणि । ज्वरस्तृष्णा मूर्च्छा छर्द्दिररोचकोऽङ्गभेदः स्वेदोऽतिमात्रमन्तर्दाहः प्रलापः शिरोरुक् चक्षुषोराकुलत्वमस्वप्नोऽरतिर्भ्रमः शीतवातवारितर्षोऽतिमात्रं हरितहारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं हारिद्रदर्शनं, यस्मिंश्चावकाशे वीसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशस्ताम्र-हरित-हारिद्र-नील-कृष्ण-रक्तानां वर्णानामन्यतमं पुष्यति । सोत्सेधैश्चातिमात्रं दाहसम्भेदनपरीतैः स्फोटकैरुपचीयते तुल्यवर्णस्राविभिरचिरपाकश्च भवति । निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति पित्तवीसर्पः ॥ १५ ॥

स्वाद्वम्ललवणस्निग्धगुर्व्वन्नस्वप्नसञ्चितः।

कफः संदूषयन् दूष्यान् कृतस्नमङ्गं विसर्पति ॥ १६ ॥

तस्य रूपाणि। शीतज्वरो गौरवं निद्रा तन्द्रारोचकोऽविपाको मधुरास्यत्वमास्योपलेपः प्रसेकश्छर्द्दिरालस्यं स्तैमित्यमग्निसादो दौर्ब्बल्यं, यस्मिंश्चावकाशे विसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः श्वयथुमान् पाण्डुर्नातिरक्तः स्नेहसुप्तिस्तम्भगौरवैरन्वितोऽल्पवेदनः कृच्छ्रपाकैश्चिरकारिभिः बहलत्वगुपलेपैः स्फोटैः श्वेतपाण्डुभिरनुबध्यते। प्रभिन्नस्तु श्वेतं पिच्छिलं तन्तुमद्घनमनुबद्धं दुर्गन्धमास्रावं स्रवत्यर्द्ध्वञ्च गुरुभिः स्थिरैर्जालावततैः स्निग्धैर्बहलत्वगुपलेपैर्व्रणैरनुबध्यतेऽनुषङ्गी च भवति श्वेतत्वङ्नखनयनवदनमूत्रवर्च्चस्त्वम्। निदानोक्तान्यस्य नोपशेरते विपरीतानि चोपशेरत इति श्लेष्मवीसर्पः ॥ १७ ॥

वातपित्तं प्रकुपितमतिमात्रं स्वहेतुभिः।

परस्परं लब्धबलं शीघ्रमङ्गे विसर्पति ॥ १८ ॥

तदुपतापादातुरः सर्व्वशरीरमङ्गारैरिवाकीर्य्यमाणं मन्यते। छर्द्यतीसारमूर्च्छादाहमोहज्वरतमकारोचकास्थिसन्धिभेदतृष्णाविपाकाङ्गभेदादिभिश्चाभिभूयते। यं चावकाशं वीसर्पोऽनुसर्पति सोऽवकाशः शान्ताङ्गारप्रकाशोऽतिरक्तो वा भवत्यग्निदग्धप्रकारैश्च स्फोटैरुपचीयते। स शीघ्रगत्वादाश्वेव मर्म्माण्यनुसरति मर्म्मणि चोपतप्ते पवनोऽतिबलो भिनत्त्यङ्गान्यतिमात्रं प्रमोहयति संज्ञां हिक्काश्वासौ जनयति नाशयति निद्राम्। स नष्टनिद्रः प्रमूढसंज्ञो व्यथितचेता न क्वचित् सुखमुपलभते, परितः स्थानादासनात् शय्यां क्रान्तुमिच्छति क्लिष्टभूयिष्ठश्चाशु

निद्रां लभते दुःखप्रबोधश्च भवति, तमेवंविधमातुरमग्निवीसर्प-परीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ १९ ॥

कफपित्तं प्रकुपितं बलवत् स्वेन हेतुना ।
विसर्पत्येकदेशेतु प्रक्लेदयति चाधिकम् ॥ २० ॥

तद्विकाराः—शीतज्वरः शिरोरुग् दाहः स्तैमित्यमङ्गावसदनं निद्रा तन्द्रा प्रमोहोऽन्नद्वेषः प्रलापोऽग्निनाशो दौर्ब्बल्यमस्थिभेदो मूर्च्छा पिपासा स्रोतसां प्रलेपो जाड्यमिन्द्रियाणामामोपवेशन-मङ्गविक्षेपोऽङ्गमर्द्दोऽरतिरौत्-सुक्यञ्चोपजायते । प्रायशश्चामाशये विसर्पत्यलस एकदेशग्राही च स्यात् । यस्मिंश्चावकाशे विसर्पो विसर्पति सोऽवकाशो रक्तपीतपाण्डुपिड़कावकीर्ण इव मेचकाभो मलिनः स्निग्धो बहूष्मा गुरुः स्तिमितवेदनः श्वयथुमान् गम्भीरपाको निरास्रावः शीघ्रक्लेदनश्च भवति, स्विन्नक्लिन्नपूतिमांसश्च क्रमेणाल्परुक् संज्ञास्मृतिहन्ता भवेत्, परामृष्टोऽवदीर्य्यते * स कर्द्दम इवावपीड़ितोऽन्तरं प्रयच्छत्युपक्लिन्नमांसत्यागी शिरास्नायुसंदर्शी कुणपगन्धी च भवति, तं कर्द्दमवीसर्पपरीतमचिकित्स्यं विद्यात् ॥ २१ ॥

स्थिरगुरुकठिनमधुरशीतस्निग्धान्नपानाभिष्यन्दिसेविनामव्यायामसेविनामप्रतिकर्म्मशीलानाञ्च श्लेष्मा वायुश्च प्रकोपमापद्यते, तावुभौ दुष्टप्रवृद्धावतिबलौ प्रदूष्य दूष्यान् विसर्पाय कल्पेते । तत्र वायुः श्लेष्मणा विबद्धमार्गस्तमेव श्लेष्माणमनेकधा भिन्दन् क्रमेण ग्रन्थिमालां कृच्छ्रपाकसाध्यां कफाशये संजनयति, उत्सन्नरक्तस्य वा प्रदुष्य रक्तं शिरास्नायुमांसत्वगाश्रितानां

* पादस्पृष्टश्चावदीर्य्यत इति वा पाठः ।

ग्रन्थीनां मालां कुरुते तीव्ररुजानां स्थूलानामणूनां दीर्घवृत्त-रक्तानाम्। तदुपतापाज्ज्वरातीसारहिक्काश्वासकासशोषप्रमोह-वैवर्ण्यारोचकाविपाकप्रसेकच्छर्द्दिमूर्च्छाङ्गभङ्गनिद्रारतिसदनानि प्रादुर्भवन्त्युपद्रवाः। एतैरुपद्रवैरुपद्रुतः सर्व्वकर्म्मणां विषय-मतिपतितो विवर्ज्जनीयो भवतीति ग्रन्थिवीसर्पः॥ २२॥

उपद्रवस्तु खलु रोगोत्तरकालजो रोगाश्रयो रोग एव स्थूलोऽणुर्वा रोगात् पश्चाज्जायत इत्युपद्रवसंज्ञः। तत्र प्रधानं व्याधिर्व्याधेर्गुणभूत उपद्रवस्तस्य प्रायः प्रधानप्रशमे प्रशमो भवति। स तु पीड़ाकरतरो भवति पश्चादुत्पद्यमानो व्याधिपरिक्लिष्ट-शरीरधातुकत्वात्, तस्मादुपद्रवं त्वरमाणोऽभिबाधेत॥ २३॥

सर्व्वायतनसमुत्थं सर्व्वलिङ्गं सर्व्वाङ्गव्यापिनं सर्व्वधात्वनु-सारिणमाशुकारिणं महात्ययिकमिति च मत्वा सन्निपात-वीसर्पमचिकित्स्यं विद्यात्॥ २४॥

तत्र वातपित्तश्लेष्मनिमित्ता वीसर्पास्त्रयः साध्या भवन्ति। अग्निकर्द्दमाख्यौ पुनरनुपसृष्टौ मर्म्मण्यनुपहते वा शिरास्नायु-मांसक्लेदे साधारणक्रियाभिरुभावेवाभ्यस्यमानौ प्रशान्ति-मापद्येयाताम्। अनादरोपक्रान्तः पुनस्तयोरन्यतरो दहेद् देहमाश्वेवाशीविषविषवत्। तथा ग्रन्थिवीसर्पमजातोपद्रव-मारभेत चिकित्सितुमुपद्रवेणोपद्रुतन्त्वेनं परिहरेत्। सन्नि-पातजन्तु सर्व्वधात्वनुसारित्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्चा-साध्यं विद्यात्। तत्र साध्यानां साधनमनुव्याख्यास्यामः॥२५॥

लङ्घनोल्लेखने शस्ते तिक्तकानाञ्च सेवनम्।
कफस्थानगते सामे रूक्षशीतैश्च लेपनम्॥

पित्तस्थानगतेऽप्येतत् सामे कुर्य्याच्चिकित्सितम् ।
शोणितस्यावसेकञ्च विरेकञ्च विशेषतः ॥
मारुताशयसम्भूतेऽप्यादितः स्याद्विरूक्षणम् ।
रक्तपित्तान्वयेऽप्यादौ स्नेहनं न हितं मतम् ॥
वातोल्वणे तिक्तघृतं पैत्तिके च प्रशस्यते ।
लघुदोषे महादोषे पैत्तिके स्याद्विरेचनम् ॥
न घृतं बहुदोषाय देयं तन्न विरेचयेत् ।
तेन दोषो ह्युपष्टब्धस्त्वङ्मांसरुधिरं पचेत् ॥
तस्माद्विरेकमेवादौ शस्तं दद्याद्विसर्पिणः ।
शोणितस्यावसेकञ्च तद्ध्यपाश्रयसंज्ञितम् ॥
इति वीसर्पिणामुक्तं समासेन चिकित्सितम् ॥
एतदेव पुनः सर्व्वं व्यासतः संप्रवक्ष्यते । २६ ॥
मदनं मधुकं निम्बं वत्सकस्य फलानि च ॥
वमनं संविधातव्यं वीसर्पे कफपित्तजे ।
पटोलपिचुमर्द्दाभ्यां पिप्पल्या मदनेन च ॥
वीसर्पे वमनं शस्तं तथा चेन्द्रयवैः सह ।
यांश्च योगान् प्रवक्ष्यामि कल्पेषु कफपित्तिनाम् ।
वीसर्पाणान्तु योज्यास्ते दोषनिर्हरणाः शिवाः ॥ २७ ॥
मुस्तनिम्बपटोलानां चन्दनोत्पलयोरपि ।
शारिवामलकोशीरमुस्तानां वा विचक्षणः ॥
कषायान् योजयेद्वैद्यः सिद्धान् वीसर्पनाशनान् ।
किराततिक्तकं लोध्रं चन्दनं सदुरालभम् ॥
नागरं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलं सविभीतकम् ।

मधुकं नागपुष्पञ्च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पञ्च लोध्रञ्च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ २८ ॥
दुरालभां पर्पटकं गुडूचीं विश्वभेषजम् ।
निशापर्य्युषितं दद्यात् तृष्णावीसर्पनाशनम् ॥
पटोलं पिचुमर्द्दञ्च दार्व्वीं कटुकरोहिणीम् ।
यष्ट्याह्वं त्रायमाणाञ्च दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥ २९ ॥
पटोलादिकषायं वा सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
मसूरविदलैर्युक्तं घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
पटोलपत्रमुद्गानां रसमामलकस्य च ॥
पाययेत घृतोन्मिश्रं नरं वीसर्पपीड़ितम् ।
यच्च सर्पिर्महातिक्तं पित्तकुष्ठनिबर्हणम् ।
निर्द्दिष्टं तदपि प्राज्ञो दद्याद्वीसर्पशान्तये ॥
त्रायमाणाघृतं सिद्धं गौल्मिके यदुदाहृतम् ।
वीसर्पाणां प्रशान्त्यर्थं दद्यात् तदपि बुद्धिमान् ॥ ३० ॥
त्रिवृच्चूर्णं समालोड्य सर्पिषा पयसापि वा ।
घर्म्माम्बुना वा संयोज्य मृद्वीकानां रसेन वा ।
विरेकार्थं प्रयोक्तव्यं सिद्धं वीसर्पनाशनम् ॥
त्रायमाणाश्रृतं वापि पयो दद्याद्विरेचनम् ।
त्रिफलारससंयुक्तं सर्पिस्त्रिवृतया सह ।
प्रयोक्तव्यं विरेकार्थं वीसर्पज्वरशान्तये ॥
रसमामलकानां वा घृतमिश्रं प्रदापयेत् ।
स एव गुरुकोष्ठाय त्रिवृच्चूर्णयुतो हितः ॥ ३१ ॥

दोषे कोष्ठगते भूय एतत् कुर्य्याद्भिषग्जितम् ।
शाखादुष्टे तु रुधिरे रक्तमेवादितो हरेत् ॥
भिषग्वातान्वितं रक्तं विषाणेन विनिर्हरेत् ।
पित्तान्वितं जलौकोभिरलाबूभिः कफान्वितम् ॥
यथासन्नं विकारस्य व्यधयेदाशु वा सिराम् ।
त्वङ्मांसस्नायुसंक्लेदो रक्तक्लेदाद्धि जायते ॥
एवं निर्हृतदोषाणां दोषे त्वङ्मांससंश्रिते ।
आदितो वाल्पदोषाणां क्रिया बाह्या प्रवक्ष्यते ॥ ३२ ॥
उडुम्बरत्वङ्मधुकं पद्मकिञ्जल्कमुत्पलम् ।
नागपुष्पं प्रियङ्गुश्च प्रदेहः सघृतो हितः ॥
न्यग्रोधपादास्तरुणाः कदलीगर्भसंयुताः ।
बिसग्रन्थिश्च लेपः स्याच्छतधौतघृताप्लुतः ॥
कालीयं मधुकं हेम वन्यं चन्दनपद्मकौ ।
पत्रं मृणालं फलिनी प्रलेपः स्याद् घृताप्लुतः ॥
शालूकञ्च मृणालञ्च शङ्खं चन्दनमुत्पलम् ।
वेतसस्य च मूलानि प्रदेहः स्याद् घृताप्लुतः ॥
शारिवा पद्मकिञ्जल्कमुशीरं नीलमुत्पलम् ।
मञ्जिष्ठा चन्दनं लोध्रमभया च प्रलेपनम् ॥
नलदञ्च हरेणुश्च लोध्रं मधुकमुत्पलम् ।
दूर्व्वा सर्ज्जरसश्चैव सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ॥
यावकाः शक्तवश्चोक्ताः सर्पिषा सह योजिताः ।
प्रदेहा मधुकं वीरा सघृता यवशक्तवः ॥
बलामुत्पलशालूकं वीरामगुरुचन्दनम् ।

दद्यादालेपनं वैद्यो मृणालानि विसानि च ॥
यवचूर्णं समधुकं सघृतञ्च प्रलेपनम् ।
हरेणवो मसूराश्च समुद्गाः श्वेतशालयः ।
पृथक् पृथक् प्रदेहाः स्युः सर्व्वे वा सर्पिषा सह ॥
पद्मिनीकर्द्दमः शीतो मौक्तिकं पिष्टमेव वा ।
शङ्खः प्रवालाः शुक्तिर्वा गैरिको वा घृताप्लुतः ॥
पृथगेते प्रदेहाश्च हिता ज्ञेया विसर्पिणाम् ।
प्रपौण्डरीकं मधुकं बला शालूकमुत्पलम् ॥
न्यग्रोधपत्रं दुग्धीका सघृतं स्यात् प्रलेपनम् ।
विसानि च मृणालानि सघृताश्च कशेरुकाः ॥
शतावर्य्यो विदार्य्याश्च कन्दौ धौतघृतं तथा ।
न्यग्रोधोडुम्बरप्लक्षवेतसाश्वत्थजाम्बवैः ॥
त्वक्-कल्कैर्बहुसर्पिष्कैः शीतैरालेपनं हितम् ।
शैवालं नलमूलानि गोजिह्वा वृषकर्णिका ॥
इन्द्राणीशाकं सघृतं देयं वा दाहशान्तये * ।
प्रदेहाः सर्व्वं एवैते रक्तपित्तोल्वणे हिताः ॥ ३२ ॥
कफजे तु प्रवक्ष्यामि प्रदेहानपरान् हितान् ।
त्रिफलापद्मकोशीरं समङ्गा करवीरकम् ॥
नलमूलान्यनन्ता च प्रदेहमुपकल्पयेत् ।
खदिरं सप्तपर्णञ्च मुस्तमारग्वधं धवम् ॥
कुरण्टकं देवदारु दद्यादालेपनं हितम् ।
आरग्वधस्य पत्राणि त्वचं श्लेष्मान्तकस्य च ॥

* शिरीषत्वग्बलाघृतमिति पाठान्तरम् ।

इन्द्राणीशाकं काकाह्वां शिरीषकुसुमानि च ।
शैवालं नलमूलानि वीरां गन्धप्रियङ्गुकाम् ॥
त्रिफलां मधुकं वीरां शिरीषकुसुमानि च ।
प्रपौण्डरीकं ह्रीवेरं दार्व्वीत्वगभयां बलाम् ॥
पृथगालेपनं दद्याद्द्वन्द्वशः सर्व्वशोऽपि वा ।
प्रदेहाः सर्व्व एवैते देयाः स्वल्पघृताप्लुताः ॥
वातपित्तोल्वणे ये तु प्रदेहास्ते घृताधिकाः ।
घृतेन शतधौतेन प्रदिह्यात् केवलेन वा ॥ ३४ ॥
घृतमण्डेन शीतेन पयसा मधुकाम्बुना ।
पञ्चवल्ककषायेण सेचयेच्छीतलेन वा ॥
वातासृक्पित्तबहुलं वीसर्पं बहुशः पृथक् ।
सेचनास्ते प्रदेहा ये त एव घृतसाधनाः ॥
ते चूर्णयोगा वीसर्पव्रणानामवचूर्णनाः ।
दूर्व्वास्वरससिद्धञ्च घृतं स्याद् व्रणरोपणम् ॥
दार्व्वीत्वङ्मधुकं लोध्रं केशरञ्चावचूर्णितम् ॥
पटोलं पिचुमर्द्दश्च त्रिफला मधुकोत्पले ।
एतत् प्रक्षालनं सर्पिर्व्रणे चूर्णं प्रलेपनम् ॥ ३५ ॥
प्रदेहाः सर्व्व एवैते कर्त्तव्याः संप्रधावनाः ।
क्षणे क्षणे प्रयोक्तव्याः पूर्व्वमुद्धृत्य लेपनम् ॥
अधावनोद्धृते सर्व्वे प्रदेहा बहुशोऽघनाः ।
देयाः प्रदेहाः कफजे पर्य्याधानोद्धृते घनाः ॥
त्रिभागाङ्गुष्ठमात्रं स्यात् प्रलेपः कल्कपेषितः ।
नातिस्निग्धो न रूक्षश्च न पिण्डो न द्रवः समः ॥

न च पर्य्युषितं लेपं कदाचिदवचारयेत् ।
न च तेनैव लेपेन पुनर्जातु प्रलेपयेत् ॥
क्लेदवीसर्पशूलानि सोष्माभावात् प्रवर्त्तयेत् ।
लेपो ह्युपरि पट्टस्य कृतः स्वेदयति व्रणम् ॥
स्वेदजाः पिड़कास्तस्य कण्डूश्चैवोपजायते ।
उपर्य्युपरि लेपस्य लेपो यद्यवचार्य्यते ॥
तानेव दोषान् जनयेत् पट्टस्योपरि यान् कृतः ।
अतिस्निग्धोऽतिद्रवश्च लेपो यद्यवचार्य्यते ॥
त्वचि न स्निह्यते सम्यङ् न दोषं शमयत्यपि ।
तन्वालिप्तं न कुर्व्वीत संशुष्को ह्यपुटायते ॥
स चौषधिरसो व्याधिं प्राप्नोत्यपि च शुष्यति ।
तन्वालिप्तेन ये दोषास्तानेव जनयेद्‌ भृशम् ॥
संशुष्कः पीड़येद्‌ व्याधिं निस्नेहो ह्यवचारितः ॥ ३६ ॥
अन्नपानानि वक्ष्यामि वीसर्पाणां निवृत्तये ॥
लङ्घितेभ्यो हितो मन्थो रूक्षः सक्षौद्रशर्करः ।
मधुरः किञ्चिदम्लो वा दाड़िमामलकान्वितः ॥
सपरूषकमृद्वीकः सखर्ज्जूरः शृताम्बुना ।
तर्पणैर्यवशालीनां सस्नेहा चावलेहिका ॥
जीर्णां पुराणशालीनां यूषैर्भुञ्जीत भोजनम् ।
मुद्गान् मसूरांश्चणकान् यूषार्थमुपकल्पयेत् ॥
अनम्लान् दाड़िमाम्लान् वा पटोलामलकैः सह ।
जाङ्गलानाञ्च मांसानां रसांस्तस्योपकल्पयेत् ॥
रूक्षान् परूषकद्राक्षादाड़िमामलकान्वितान् ।

रक्ताः श्वेता महाह्वाश्च शालयः षष्टिकैः सह ॥
भोजनार्थे प्रशस्यन्ते पुराणाः सुपरिस्रुताः ॥
यवगोधूमशालीनां सात्म्यमेव प्रदापयेत् ।
येषां नात्युपचितः शालिर्नरा ये च कफाधिकाः ॥ ३७ ॥
विदाहीन्यन्नपानानि विरुद्धं स्वपनं दिवा ।
क्रोधव्यायामसूर्य्याग्निप्रवातांश्च विवर्ज्जयेत् ॥ ३८ ॥
कुर्य्याच्चिकित्सितादस्मात् शीतप्रायाणि पैत्तिके ।
रूक्षप्रायाणि कफजे स्नेहिकान्यनिलात्मके ॥
वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पिणो हितम् ।
कफपित्तप्रशमनं प्रायः कर्द्दमसंज्ञके ॥ ३९ ॥
रक्तपित्तोल्वणं ज्ञात्वा ग्रन्थिवीसर्पमादितः ।
रूक्षणैर्लङ्घनैः सेकैः प्रदेहैः पाञ्चवल्कलैः ॥
शिरामोक्षैर्जलौकोभिर्वमनैः सविरेचनैः ।
घृतैः कषायतिक्तैश्च कालज्ञः समुपाचरेत् ॥
ऊर्द्ध्वञ्चाधश्च शुद्धाय रक्ते चाप्यवसेचिते ।
वातश्लेष्महरं कर्म्म ग्रन्थिवीसर्पिणो हितम् ॥ ४० ॥
उत्कारिकाभिरुष्णाभिरुपनाहः प्रशस्यते ।
स्निग्धाभिर्वेशवारैर्वा ग्रन्थिवीसर्पशूलिनाम् ॥
दशमूलोपसिद्धेन तैलेनोष्णेन सेचयेत् ।
कुष्ठतैलेन चोष्णेन पक्वक्षारयुतेन वा ।
गोमूत्रैः पत्रनिर्य्यूहैरुष्णैः परिषिच्चयेत् ॥ ४१ ॥
सुखोष्णया प्रदिह्याद्वा पिष्टया चाप्युगन्धया ।
शुष्कमूलककल्केन नक्तमालत्वचाथ वा ॥

विभीतकस्य वा ग्रन्थिं कल्केनोष्णेन लेपयेत्।
बलां नागबलां पथ्यां भूर्जग्रन्थिं विभीतकम्॥
वंशपत्राणाग्निमन्थं दद्याद् ग्रन्थिविलेपनम्।
दन्तीचित्रकमूलत्वक्सुधार्कपयसीगुड़ः॥
भल्लातकास्थि काशीसं लेपो भिन्द्याच्छिलामपि।
बहिर्म्मार्गाश्रितं ग्रन्थिं किं पुनः कफसम्भवम्॥ ४२॥
दीर्घकालस्थितं ग्रन्थिं भिन्द्यादेभिश्च भेषजैः।
मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाड़िमैः॥
गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च सशीधुमधुशर्करैः।
सक्षौद्रैर्वारुणीमण्डैर्मातुलुङ्गरसान्वितैः॥
त्रिफलायाः प्रयोगैश्च पिप्पलीक्षौद्रसंयुतैः।
देवदारुपटुव्योषप्रयोगैर्गैरिकस्य च॥
मुस्तभल्लातशक्तूनां प्रयोगैर्माक्षिकस्य च।
धूमैर्विरेकैः शिरसः पूर्व्वोक्तैर्गुल्मभेदनैः॥
अयोलवणपाषाणहेमताम्रप्रपीड़नैः॥ ४३॥
क्रियाभिराभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्बली स्थिरः।
ग्रन्थिः पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति॥
अथास्य दाहः क्षारेण शरैर्हेम्नाथ वा हितः।
पाकिभिः पाचयित्वा वा पाटयित्वा समुद्धरेत्॥
मोचयेद् बहुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतम्।
पुनरस्य हृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधम्॥
धूमो विरेकः शिरसः स्वेदनं परिमर्द्दनम्।
अप्रशाम्यति दोषे च पाचनं वा प्रशस्यते॥

प्रक्लिन्नं दाहपाकाभ्यां भिषक् शोधनरोपणैः ।
बाह्यैश्चाभ्यान्तरैर्वापि व्रणवत् समुपाचरेत् ॥ ४४ ॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि त्वचो दार्व्यास्तथैव च ।
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं ग्रन्थिव्रणचिकित्सितम् ॥
द्विव्रणीयोपदिष्टेन कर्म्मणा वाप्युपाचरेत् ।
देशकालविभागज्ञो व्रणान् वैसर्पजान् बुधः ॥ ४५ ॥
य एवं विधिरुद्दिष्टो ग्रन्थीनां विनिवृत्तये ।
स एव गलगण्डानां कफजानां निवृत्तये ॥
गलगण्डास्तु वातोत्था ये कफानुबला नृणाम् ।
घृतक्षीरकषायाणामभ्यासान्न भवन्ति ते ॥ ४६ ॥
यानीहोक्तानि कर्म्माणि वैसर्पाणां निवृत्तये ।
एकतस्तानि सर्व्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥
विसर्पो न ह्यसंसृष्टो रक्तपित्तेन लक्ष्यते ।
तस्मात् साधारणं सर्व्वमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥
विशेषो दोषवैषम्यान्न च नोक्तः समासतः ।
समासव्यासनिर्द्दिष्टां क्रियां विद्वानुपाचरेत् ॥ ४७ ॥

तत्र श्लोकाः ।

निरुक्तानामभेदाश्च दोषा दूष्याश्च हेतवः ।
आश्रयो मार्गतश्चैव वैसर्पगुरुलाघवम् ॥
लिङ्गान्युपद्रवा ये च यल्लक्षणा उपद्रवः ।
साध्यत्वं न च साध्यत्वं साधनञ्च यथाक्रमम् ॥
इति पित्रैषवे सिद्धमग्निवेशाय धीमते ।
पुनर्व्वसुरुवाचेदं वैसर्पाणां चिकित्सितम् ॥ ४८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
वैसर्पचिकित्सितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथातस्तृष्णाचिकित्सितं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

ज्ञानप्रशमतपोभिः ख्यातोऽत्रिसुतो जगद्धितेऽभिरतः ।
तृष्णानां प्रशमार्थं चिकित्सितं प्राह पञ्चानाम् ॥ २ ॥
क्षोभाद्भयाच्छ्रमादपि शोकात् क्रोधाद्विलङ्घनान्मद्यात् ।
क्षाराम्ललवणकटुकोष्णरूक्षशुष्कान्नसेवाभिः ॥
धातुक्षयगदकर्षणवमनाद्यतियोगसूर्य्यसन्तापैः ।
पित्तानिलौ प्रवृद्धौ सौम्यान् धातूंश्च शोषयतः ॥
रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वामूलगलतालुकक्लोम्नः ।
संशोष्य नृणां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलां तौ ॥
पीतं पीतं हि जलं शोषयतस्तावतिबलौ न यान्ति शमम् ।
घोरव्याधिकृशानां प्रभवत्युपसर्गभूता सा ॥ ३ ॥
प्राग्रूपं मुखशोषः स्वलक्षणं सर्व्वदाम्बुकामित्वम् ।
तृष्णानां सर्व्वासां लिङ्गानां लाघवमपायः ॥ ४ ॥
मुखशोषस्वरभेदभ्रमसन्तापप्रलापसंस्तम्भान् ।
ताल्वोष्ठकण्ठजिह्वाकर्कशतां चित्तनाशञ्च ॥
जिह्वानिर्गममरुचिं बाधिर्य्यं मर्म्मदूयनं सादम् ।
तृष्णोद्भूता कुरुते पञ्चविधा लिङ्गतः शृणु ताः ॥ ५ ॥
अब्धातुं देहस्य कुपितः पवनो यदा विशोषयति ।
तस्मिन् शुष्के शुष्यत्यबलस्तृष्यत्यथ विशुष्यन् ॥

निद्रानाशः शिरसो भ्रमस्तथा शुष्कविरसमुखता च ।
स्रोतोऽवरोध इति च लिङ्गं वाततृष्णायाः ॥ ६ ॥
पित्तं मतमाग्नेयं कुपितं चेत् तापयत्यब्धातुम् ।
सन्तप्तः संजनयेत् तृष्णां दाहोल्वणां नृणाम् ॥
तिक्तास्यत्वं शिरसो दाहः शीताभिनन्दता मूर्च्छा ।
पीताक्षिमूत्रवर्च्चस्त्वमाकृतिः पित्ततृष्णायाः ॥ ७ ॥
तृष्णा यामप्रभवा साप्याग्नेयी नपित्तजनितत्वात् ।
लिङ्गं तस्यास्वारुचिराध्मानकफप्रसेकौ च ॥ ८ ॥
देहो रसजोऽम्बुभवो रसश्च तस्य क्षयाच्च तृषेऽपि ।
दीनस्वरः प्रताम्यन् संशुष्कहृदयगलतालुः ॥ ९ ॥
भवति खलु योपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा ।
ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहानाम् ॥
सर्व्वास्त्वतिप्रसक्ता रोगकृशानां वमिप्रसक्तानाम् ।
घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः ॥
नाग्नेर्विना हि तर्षः पवनाद्वा तौ हि शोषणे हेतू ।
अब्धातोरतिवृद्धावपां क्षये तृष्यते नरो हि ॥
गुर्व्वन्नपयःस्नेहैः संमूर्च्छेन्निर्विदाहकाले च ।
यस्तृषेऽवृतमार्गे तवाप्यनिलानलौ हेतू ॥ १० ॥
तीक्ष्णोष्णरूक्षभावान्मद्यं पित्तानिलौ प्रकोपयति ।
शोषयतोऽपां धातुं तावेव हि मद्यशीलानाम् ॥
तप्तास्विव सिकतासु हि तोयमाशु शुष्यति क्षिप्तम् ।
तेषां सन्तप्तानां हिमजलपानाद्भवति शर्म्म ॥
शिशिरस्नातस्योष्मा रुद्धः कोष्ठं प्रपद्य तर्षयति ।

तस्माद् भजेत सहसा नोष्णाः स्नाने जलं शीतम् ॥
सिद्धं सर्व्वास्वेतास्वनिलक्षयात् पित्तजं भवत्यथ तु ।
पृथगागमाच्चिकित्सितमतः प्रवक्ष्यामि तृष्णानाम् ॥ ११ ॥
अपां क्षयाद्धि तृष्णा संशोष्य नरं मारयेदाशु ।
तस्मादैन्द्रं तोयं समधु पिबेत्तद्गुणं वान्यत् ॥
किञ्चित्तुवरानुरसं तनु लघु शीतं सुगन्धि सुरसञ्च ।
अनभिष्यन्दि च यत्तत् क्षितिस्थितमप्यैन्द्रवज् ज्ञेयम् ॥
शृतशीतं ससितोपलमथवा शरपूर्व्वपञ्चमूलेन । १२ ॥
लाजानां सक्तूनां समधुसितं मन्थमैन्द्रेण ॥
वाट्यं वामयवानां शीतं मधुशर्करायुतं दद्यात् ।
पेयां वा शालीनां दद्याद्वा कोरदूषाणाम् ॥ १३ ॥
पयसा शृतेन भोजनमथवा मधुशर्करायुतं योज्यम् ।
पारावतादिकरसैर्घृतभृष्टैर्व्वाप्यलवणाम्लैः ॥
तृणपञ्चमूलैर्मुञ्जातकैः पियालजैश्च जाङ्गलाः सुकृताः ।
शस्ता रसाः पयो वा तैः सिद्धं शर्करामधुमत् ॥
शतधौतघृतेनाक्तः पयः पिबेच्छीततोयमवगाह्य ।
मुद्गमसूरचणकजा रसाश्च घृतभर्ज्जिता देयाः ॥ १४ ॥
मधुरैः सजीवनीयैः शीतैश्च सतिक्तकैः शृतं क्षीरम् ।
पानाभ्यञ्जनयोगेष्विष्टं मधुशर्करायुतम् ॥
तज्जं वा घृतमिष्टं पानाभ्यङ्गेषु नस्यमपि च स्यात् ।
नारीपयः सशर्करमुष्ट्रा अपि नस्यमिक्षुरसः ॥
क्षीरेक्षुरसगुडोदकसितोपलाक्षौद्रशीधुमाध्वीकैः ।
वृक्षाम्लैर्मातुलुङ्गैर्गण्डूषास्तालुशोषघ्नाः ॥ १५ ॥

जम्ब्वाम्रातकबदरीवेतसपञ्चपल्लवैश्चाम्लाः ।
हृन्मुखशिरःप्रदेहाः संश्रितमूर्च्छाभ्रमतृष्णाघ्नाः ॥
दाड़िमदधित्थलोध्रैः सविदारीवीजपूरकैः शिरसः ।
लेपो गौरामलकैर्घृतारनालयुतैश्च हितः ॥
शैवालपङ्काम्बुरुहैः साम्लैः सघृतैश्च शक्तुभिर्लेपाः ॥ १६ ॥
मस्त्वारनालार्द्रवसनकमलमणिहारसंस्पर्शाः ।
शिशिराम्बुचन्दनार्द्रस्तनतटपाणितलगात्रसंस्पर्शाः ।
मौक्तिकक्षौमार्द्रनिवसनानां वराङ्गनानां प्रियाणाञ्च ॥
हिमवद्दरीवनसरित्सरोऽम्बुजपवनेन्दुपादशिशिराणाम् ।
रम्योदकयुक्तानां स्मरणं कथाश्च तृष्णाघ्नाः ॥ १७ ॥
वातघ्नमन्नपानं मृदु लघु शीतञ्च वाततृष्णायाः ।
क्षयकासनुद् घृतं क्षीरमूर्द्धं वाततृष्णाघ्नम् ॥ १८ ॥
स्याज्जीवनीयसिद्धं क्षीरं घृतं वातपित्तजे तर्षे ।
पैत्ते द्राक्षाचन्दनखर्ज्जूरीशीरमधुयुतं तोयम् ॥ *
लोहितशालिप्रस्थः सलोध्रमधुकाञ्जनोत्पलः क्षुसः ।
पक्वामलोष्ट्रमधुजलसमायुतो मृण्मये पेयः ॥
वटमातुलुङ्गवेतसपल्लवकुशकाशमूलयष्ट्याह्वैः ।
सिद्धेऽम्भस्यग्निनिभां कृष्णां मृदं कृष्णसिकतां वा ॥
तप्तानि नवकपालान्यथवा निर्व्वाप्य पाययेताच्छम् ।
अल्पापक्वशर्करामृतवल्लीजलं वा तृषं हन्ति ॥
क्षीरवतां मधुराणां शीतानां शर्करामधुमिश्राः ।

---

* लोहितशालितण्डुलखर्ज्जूरपरूषकोत्पलद्राक्षाः ।
मधुपक्वलोष्ट्रमेव च जले भृतं शीतलं पेयमित्यधिकः पाठः क्वचित् ।

शीतकषाया मृद्भृष्टसंयुक्ताः क्षयतृष्णाघ्नाः ॥
व्योषवचाभल्लातकतिक्तकषायास्तथामतृष्णाघ्नाः ।
यच्चोक्तं कफजायां वम्यां तच्चैव कार्य्यं स्यात् ॥ १९ ॥
स्तम्भारुच्यविपाकालस्यच्छर्द्दिषु कफानुगां तृष्णाम् ।
ज्ञात्वा दधिमधुतर्पणलवणोष्णजलैर्वमनमिष्टम् ॥
दाड़िममदनफलं वाप्यन्यतमकषायमथ लेह्यम् ।
पेयमथवा प्रदद्याद्रजनीमधुशर्करायुतम् ॥ २० ॥
क्षयकासेन तुल्या क्षयतृष्णा सा गरीयसी नृणाम् ।
क्षीणक्षतशोषहितैस्तस्मात् तां भेषजैः शमयेत् ॥ २१ ॥
पानतृष्णार्त्तः पानन्त्वर्द्धोदकमम्ललवणगन्धाढ्यम् ।
शिशिरस्नातः पानं मद्याम्बु गुड़ाम्बु वा तृषितः ॥
भक्तोपरोधतृषितः स्नेहतृषार्त्तोऽथवा तनुं यवागूम् ।
प्रपिबेद् गुरुणा तृषितो भक्तेन तदुद्धरेद् भक्तम् ॥
मद्याम्बु वाम्बु चोष्णं बलवांस्तृषितः समुल्लिखेत् पीत्वा ।
मागधिकाविशदमुखः सशर्करं वा पिबेन्मन्थम् ॥ २२ ॥
बलवांस्तु तालुशोषी पिबेद् घृतं वृष्यमनु मद्यम् ।
सर्पिर्भृष्टं क्षीरं मांसरसांश्चाबलः स्निग्धान् ॥
अतिरूक्षदुर्ब्बलानां तृष्णां शमयेन्नृणामथाशु पयः ।
छागो वा घृतभृष्टः शीतो मधुरो रसो हृद्यः ॥
स्निग्धेऽन्ने भुक्ते या तृष्णा स्यात्तां गुड़ाम्बुना शमयेत् ।
तर्षं मूर्च्छाभिहतस्य रक्तपित्तापहैर्हन्यात् ॥ २३ ॥
शीतमुष्णाम्बु जलं कुम्भ देयं वर्जात्र वा कुलेत्याह ।
छर्द्यादाहमूर्च्छाश्रमक्लममदात्ययास्रविषपित्ते ।

शस्तं स्वभावशीतं शृतशीतं सन्निपातेऽम्भः ॥
हिक्काश्वासनवज्वरपीनसघृतपीतपार्श्वगलरोगे ।
कफवातकृते स्थाने सद्यः शुद्धे च हितमुष्णाम् ॥
पाण्डूदरपीनसमेहगुल्ममन्दानलातिसारेषु ।
प्लीह्नि च न तोयं हितं काममशक्तेऽत्र पिबेदल्पम् ॥ २४ ॥
पूर्व्वामयातुरः सन् दीनस्तृष्णार्द्दितो जलं काङ्क्षन् ।
न लभेत चेन्मरणमाप्नुयाच्चाशु दीर्घरोगं वा ॥
तस्माद्धान्याम्बु पिबेत् तृष्यन् रोगी सशर्करासौद्रम् ।
यद्वा तस्यान्यत् स्यात् सात्म्यं रोगस्य तच्चेष्टम् ॥
तस्यां विनिवृत्तायां तज्जोऽन्य उपद्रवः सुखं जेतुम् ।
तस्मात् पूर्व्वं तृष्णां जयेद्बहुभ्योऽपि रोगेभ्यः ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतू यथाग्निपवनौ कुरुतः सोपद्रवं पञ्चानाम् ।
तृष्णानां पृथगाकृतिरसाध्यता साधनञ्चोक्तम् ॥ २६ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
तृष्णाचिकित्सितं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथातो विषचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

प्रागुत्पत्तिं गुणान् योनिं वेगान् लिङ्गान्युपक्रमान् ।
विषस्य ब्रुवतः सम्यगग्निवेश निबोध मे ॥ २ ॥
अमृतार्थं समुद्रे तु मथ्यमाने सुरासुरैः ।
जज्ञे प्रागमृतोत्पत्तेः पुरुषो घोरदर्शनः ॥
दीप्ततेजाश्चतुर्दंष्ट्रो हरित्केशो * ऽनलेक्षणः ।
जगद् विषण्णं तं दृष्ट्वा तेनासौ विषसंज्ञितः ॥
जङ्गमस्थावरायां तद् योनौ ब्रह्मा न्ययोजयत् ॥ ३ ॥
तदम्बुसम्भवं तस्माद्द्विविधं पावकोपमम् ।
अष्टवेगं दशगुणं चतुर्विंशत्युपक्रमम् ॥
तद्वर्षास्वम्बुयोनित्वात् संक्लेदं गुडवद् गतम् ।
सर्पत्यम्बुधरापाये तदगस्त्यो निहन्ति च ॥
प्रयाति मन्दवीर्य्यत्वं विषं तस्माद्घनात्यये । ४ ॥
सर्पाः कीटोन्दुरा लूता वृश्चिका गृहगोधिकाः ॥
जलौका मत्स्यमण्डूकाः शलभाः सपकण्टकाः ॥
श्वसिंहव्याघ्रगोमायुतरक्षुनकुलादयः ।
दंष्ट्रिणो ये विषं तेषां दंष्ट्रोत्थं जङ्गमं मतम् ॥ ५ ॥
मुस्तकं पौष्करं क्रौञ्चं वत्सनाभं बलाहकम् ।
कर्कटं कालकूटञ्च करवीरकसंज्ञकम् ॥

---

* हरिकेश इति पाठान्तरम् ।

पालकेन्द्रायुधं तैलं मेचकं कुशपुष्पकम् ।
रोहिषं पुण्डरीकञ्च लाङ्गलिक्यञ्जनाभकम् ॥
सङ्कोचं मर्कटं शृङ्गीविषं हालाहलं तथा ।
एवमादीनि चान्यानि मूलजानि स्थिराणि च ॥ ६ ॥
गरं संयोगजञ्चान्यद् गरसंज्ञं गदप्रदम् ।
कालान्तरविपाकित्वान्न तदाशु हरत्यसून् ॥ ७ ॥
निद्रां तन्द्रां क्लमं दाहमपाकं लोमहर्षणम् ।
शोफं चैवातिसारञ्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥
स्थावरं तु ज्वरं हिक्कां दन्तहर्षं गलग्रहम् ।
फेनवम्यरुचिश्वासमूर्च्छाश्च जनयेद्भृशम् ॥ ८ ॥
जङ्गमं स्यादूर्द्ध्वभाग मधोभागं तु मूलजम् ।
तस्माद्दंष्ट्राविषं मौलं हन्ति मूलं च दंष्ट्रिजम् ॥ ९ ॥
तृण्मोहदन्तहर्षप्रसेकवमथुक्लमा भवन्त्याद्ये ।
वेगे रसप्रदोषादसृक्प्रदोषाद् द्वितीये तु ॥
वैवर्ण्यभ्रमवेपथुजृम्भामूर्च्छाङ्गभङ्गचिमिचिमातङ्काः ।
दुष्टपिशितात्तृतीये मण्डलकण्डूश्वयथुकोठाः ॥
वातादिजाश्चतुर्थे दाहच्छर्द्यङ्गशूलमूर्च्छाद्याः ।
नीलादीनां तमसश्च दर्शनं पञ्चमे वेगे ॥
षष्ठे हिक्का भङ्गः स्कन्धे स्यात्तु सप्तमेऽष्टमे मरणम् ।
नृणां चतुष्पदां स्याच्चतुर्व्विधः पक्षिणां त्रिविधः ॥ १० ॥
सीदत्यादौ भ्रमति च चतुष्पादो वेपते ततः शूनः । *

* पादौ भ्रमति चतुष्पादोऽवसीदति ततः शूनश्चेत्यपि पाठः ।

मन्दाहारो म्रियते श्वासेन चतुर्थवेगे तु ॥
ध्यायति विहगः प्रथमे वेगे प्रभ्राम्यति द्वितीये तु ।
स्रस्ताङ्गश्च तृतीये विषवेगे याति पञ्चत्वम् ॥ ११ ॥
लघु रूक्ष माशुविशदं व्यवायि तीक्ष्णं विकाशि सूक्ष्मञ्च ।
उष्णमनिर्द्देश्यरसं दशगुणमुक्तं विषं तज्ज्ञैः ॥
रौक्ष्याद्वातमशैत्यात् पित्तं सौक्ष्म्यादसृक् प्रकोपयति ।
कफमव्यक्तरसत्वादन्नरसांश्चानुवर्त्तते शीघ्रम् ॥
शीघ्रं व्यवायिभावादाशु व्याप्नोति केवलं कायम् ।
तीक्ष्णत्वान् मर्म्मघ्नं प्राणघ्नं तद् विकासित्वात् ॥
दुरुपक्रमं लघुत्वाद्वैशद्यात् स्यादसक्तगतिदोषात् । १२ ॥
दोषस्थानप्रकृतीः प्राप्यान्यतमं ह्युदीरयति ॥
स्याद्वातिकस्य वातस्थाने कफपित्तलिङ्गमीषत्तु ।
तृण्मूर्च्छारतिमोहगलग्रहच्छर्द्दिफेनादि ॥
पित्ताशयस्थितं पैत्तिकस्य कफवातयोर्लिङ्गं तद्वत् ।
तृट्कासज्वरवमथुक्लमदाहतमोऽतिसारादि ॥
कफदेशगतं कफाधिकस्य वातपित्तयोश्च दर्शयति ।
लिङ्गं श्वासगलग्रहकण्डूलालावमथ्वादि ॥ १३ ॥
दूषीविषं तु शोणितदुष्ट्यारुःकिटिमकोठलिङ्गञ्च ।
विषमेकैकं दोषं सन्दूष्य हरत्यसूनेवम् ॥
चरति विषतेजसासृक् तत् खानि निरुध्य मारयति जन्तुम् ।
पीतं मृतस्य हृदि तिष्ठति दष्टविद्धयोर्दंशदेशे स्यात् ॥
नीलौष्ठदन्तशैथिल्यकेशपतनाङ्गभङ्गविक्षेपाः ।
शिशिरैर्न लोमहर्षो नाभिहते दण्डराजी स्यात् ॥

चतजं चताच्च नायान्तिप्रतानि भवन्ति मरणलिङ्गानि ॥१४॥
एभ्योऽन्यथा चिकित्स्यास्तेषाञ्चोपक्रमान् शृणु मे।
मन्त्रारिष्टोत्कर्त्तननिष्पीड़नचूषणाग्निपरिषेकाः॥
अवगाहनरक्तमोक्षणवमनविरेकोपधानानि।
हृदयावरणाञ्जननस्यधूमलेह्यौषधप्रशमनानि॥
प्रतिसारणं प्रतिविषं संज्ञासंस्थापनं लेपः।
मृतसञ्जीवनमेव च विंशतिरेते चतुर्भिरधिकाः॥ १५ ॥
सुश्रुपक्रमा यथा ये यत्र योज्याः शृणु तथा तान्॥
दंशात्तु विषं दष्टस्य विसृतं वेणिकां भिषग् बद्ध्वा।
निष्पीड़येद् द्रुतं दंशमुद्धरेन्मर्म्मवर्ज्जं वा॥
तं दंशं वा चूषेन्मुखेन यवचूर्णपांशुपूर्णेन।
प्रच्छन् शृङ्गजलौकोव्यधनैः स्राव्यं ततो रक्तम्॥
रक्ते विषप्रदुष्टे दुष्येत् प्रकृतिस्ततस्त्यजेत् प्राणान्।
तस्मात् प्रघर्षणैरसृग् वर्त्तमानं प्रवर्त्त्यं स्यात्॥ १६ ॥
त्रिकटुगृहधूमरजनीपञ्चलवणाः सवार्त्ताकाः।
घर्षणमतिप्रवृत्ते वटादिभिः शीतलैर्लेपः॥
रक्तं हि विषाधानं वायुरिवाभ्रैः प्रदेहसेकैस्तत्।
शीतैः स्कन्दति तस्मिन् स्कन्ने व्यपयाति विषवेगः॥
विषवेगान्मदमूर्च्छाविषादहृदयद्रवाः प्रवर्त्तन्ते।
शीतैर्निर्व्वर्त्तयेत्तान् न वीज्यस्य लोमहर्षः स्यात्॥
तरुरिव मूलच्छेदाद्दंशच्छेदान्न वृद्धिमेति विषम्।
आचूषणमानयनं अबस्य सेतुर्यथा तथारिष्टाः॥ १७ ॥
त्वङ्मांसगतो दाहो दहति विषं स्रावणं रक्तात्।

पीतं वमनैः सद्यो हरेद्विरेकैर्द्वितीये तु ॥
आदौ हृद्यं रक्ष्यं तस्यावरणं पिबेद् यथालाभम्।
मधुमसर्पिर्मज्जानं गैरिकमथ गोमयरसं वा ॥
इक्षुं सुपक्वमथवा काकं निष्पीड्य तद्रसं वामलम्।
छागादीनां वासृग् भस्ममृदं वा पिबेदाशु ॥
चारोऽगदस्तृतीये शोथहरं छर्द्दनं समध्वम्बु।
गोमयरसश्चतुर्थे वेगे सकपित्थमधुसर्पिर्भिः ॥
काकाण्डशिरीषाभ्यां स्वरसेनाश्मीतनाञ्जने नस्यम्।
स्यात् पञ्चमेऽथ षष्ठे संज्ञासंस्थापनं कार्य्यम् ॥
गोपित्तयुक्तारजनीमञ्जिष्ठामरिचपिप्पलीपानम्।
विषपानं दष्टानां विषपीते दंशनञ्चान्ते ॥ १८ ॥
शिखिपित्ताङ्दयुतं स्यात् पलाशवीजमगदो मृतेषु वरः ॥
वार्त्ताकुफाणितागारधूमगोपित्तनिम्बं वा ॥
गोपित्तयुतैर्गुड़िकाः सुरसाग्रन्थिद्विरजनीमधुकक्कुष्ठैः।
शस्ताऽमृतेन तुल्या शिरीषपुष्पकाकाण्डकरसैर्वा ॥
काकाण्डसुरसगवाक्षीपुनर्नवावायसीशिरीषफलैः।
उद्बद्धविषजलमृते * लेपौषधनस्यपानानि ॥ १९ ॥
पृक्काञ्जवस्थौणेयकाक्षीशैलेयरोचनातगरम्।
ध्यामककुङ्कुममांसीसुरसायैलालकुष्ठघ्नम् ॥
बृहती शिरीषपुष्पं श्रीवेष्टकपद्मचारटीविशालाः।
सुरदारुपद्मकेशरशावरकमनःशिलाकौन्ताः ॥
जात्यर्कपुष्परसरजनीद्वयहिङ्गुपिप्पलीलाक्षाः।

* तद्वदरिष्ट जलमृत इति वा पाठः।

जलमुञ्जपर्णीचन्दनमधूकमदनसिन्दुवाराश्च ॥
शम्पाकलोध्रमयूरकगन्धफलीनाकुलीविडङ्गाश्च।
पुष्ये संहृत्य समं पिष्ट्वा गुड़िका विधेयाः स्युः ॥
सर्व्वविषघ्नो जयकृद्विषमृतसञ्जीवनो ज्वरनिहन्ता।
घ्रेयविलेपनधारणधूमग्रहणैर्गृहस्थश्च ॥
भूतविषजन्त्वलक्ष्मीकार्म्मणमन्त्राग्न्यशन्यरीन् हन्यात्।
दुःस्वप्नस्त्रीदोषानकालमरणाम्बुचौरभयम् ॥
धनधान्यकार्य्यसिद्धिश्रीपुष्ट्यायुर्व्विवर्द्धनो धन्यः।
मृतसञ्जीवन एष प्रागमृताद् ब्रह्मणा विहितः ॥ २० ॥

इति मृतसञ्जीवनोऽगदः।

मन्त्रैर्धमनीबन्धोऽपामार्ज्जनं कार्य्यमात्मरक्षा च ॥
दोषस्य विषं यस्य स्थाने स्यात् तं जयेत् पूर्व्वम्।
वातस्थाने स्वेदो दध्ना नतकुष्ठकल्कपानञ्च ॥
घृतमधुपयोऽम्बुपानावगाहसेकाश्च पित्तस्थे।
क्षारोऽगदः कफस्थानगते स्वेदस्तथा शिराव्यधनम् ॥
दूषीविषेऽथ रक्तस्थिते शिराकर्म्म पञ्चविधम्।
भेषजमेवं कल्प्यं भिषजा विज्ञाय सर्व्वदा सर्व्वम्।
स्थानं जयेच्च पूर्व्वं स्थानस्थस्याविषघ्नञ्च ॥ २१ ॥
विषदूषितकफमार्गः स्रोतःसंरोधरुद्धवायुस्तु।
मृत इव श्वसेन्मर्त्त्यः स्यादसाधरलिङ्गैर्विहीनश्च ॥
चर्म्मकषायाः कल्कं विल्वसमं मूर्द्ध्नि काकपदमस्य।
कृत्वा दद्यात् कटभीकटुककटफलप्रधमनञ्च ॥
छागगव्यमाहिषाविककौक्कुटाजमांसम्।

दद्यात् काकपदोपरि मत्ते विषेणैव सहसा ॥
घ्राणाक्षिकर्णजिह्वाकण्ठनिरोधेषु कर्म्म नस्तः स्यात् ।
वार्त्ताकुबीजपूरकज्योतिष्मत्यादिभिः पिष्टैः ॥
अञ्जनमक्षुपरोधे कर्त्तव्यं वस्तमूत्रपिष्टैस्तु ।
दारुव्योषहरिद्राकरवीरकरञ्जनिम्बसुरसैस्तु ॥ २२ ॥
श्वेतावचाश्वगन्धाहिङ्गुमृताकुष्ठसैन्धवं लशुनम् ।
सर्षपकपित्थमध्यं टुण्टुकमूलकरञ्जबीजानि ॥
व्योषं शिरीषपुष्पं द्वे च निशे वंशलोचनञ्च समम् ।
पिष्ट्वाथ वस्तमूत्रेण च गोश्च पित्तेन सप्ताहम् ॥
व्यत्यासभावितोऽयं निहन्ति शिरसि स्थितं विषं क्षिप्रम् ।
सर्व्वज्वरभूतग्रहविसूचिकाजीर्णमूर्च्छार्त्तिं ॥
उन्मादापस्मारौ काचपटलनीलिकाशिरोदोषान् ।
शुष्काक्षिपाकपिल्लार्व्वुदार्म्मकण्डूतमोदोषान् ॥
क्षयदौर्व्बल्यमदात्ययपाण्डुगदांश्चाञ्जनात् तथा मोहान् ।
लेपाद्दिग्धक्षतलीढ़दष्टविद्धपीतविषघाती ॥
अर्शःस्वानद्धेषु च गुदलेपो योनिलेपनं स्त्रीणाम् ।
मूढ़े गर्भे दुष्टे ललाटलेपः प्रतिश्याये ॥
वृद्धौ किटिभे कुष्ठे श्वित्रे विचर्च्चिकादिषु च लेपः ।
गज इव तरून् विषगदान् निहन्त्यगदो गन्धहस्त्येषः ॥२३

इति गन्धहस्तीनामा अगदः ।

पत्रागुरुमुस्तैला निर्य्यासाः पञ्च चन्दनं पृक्का ।
त्वङ्नलदोत्पलवालकहरेणुकोशीरव्याघ्रनखाः ॥
सुरदारुकणककुङ्कुमश्यामककुष्ठप्रियङ्गुवस्तगरम् ।

पञ्चाङ्गानि शिरीषाद्रोषाक्षमनःशिलाजाज्यः ॥
श्वेताकटभी करञ्जी रचोघ्नः सिन्दुवारिका रजनी ।
सुरसरसाञ्जनगैरिकमञ्जिष्ठानिम्बपत्रनिर्य्यासाः ॥
वंशत्वगश्वगन्धाहिङ्गुदधित्थाम्लवेतसं वचाः ।
मधुमधूकसोमराजीवचारुहारोचनातगरम् ॥
अगदोऽयं वैश्रवणायाख्यातस्त्र्यम्बकेण षट्याङ्गः ।
अप्रतिहतप्रभावः ख्यातो महागन्धहस्तीति ॥
पित्तेन गवां पेष्या गुडिका सिद्धातु पुष्ययोगेण ।
पानाञ्जनप्रलेपैः प्रसाधयेत् सर्व्वकर्म्माणि ॥
पिल्लं कण्डूं तिमिरं रात्र्यन्धं काचमर्व्वुदं पटलम् ।
हन्ति सततं प्रयोगाद्धितमितपथ्याशिनां पुंसाम् ॥
विषमज्वरानजीर्णं दद्रुकण्डूविसूचिकापामाः ।
कुष्ठं किटिमं श्वित्रं विचर्च्चिकां चोपहन्ति नृणाम् ॥
विषं मूषिकलूतानां सर्व्वेषां पन्नगानाञ्च ।
आशु विषं नाशयति मूलजमथ कन्दजं सर्व्वम् ॥
एतेन लिप्तगात्रः सर्पान् गृह्णाति भक्षयेच्च विषम् ।
कालपरीतोऽपि नरो जीवति नित्यं निरातङ्कः ॥
आनद्धे गुदलेपो योनिलेपश्च मूढगर्भाणाम् ।
मूर्च्छार्त्तिषु च ललाटे लेपनमाहुः प्रधानतमम् ॥
भेरीमृदङ्गपटहान् कृत्वाणमुना तथा ध्वजपताकाः ।
लिप्ताहिविषनिरस्त्रै प्रध्वनयेद्दर्शयेन्मतिमान् ॥
यत्र च सन्निहितोऽयं न तत्र बालग्रहा न रक्षांसि ।
न चैव कार्म्मणमन्त्रा भजन्ति नाथर्व्वणा मन्त्राः ॥

सर्व्वग्रहा न तत्र प्रभवन्ति न चाग्निशस्त्रनृपचौराः ।
लक्ष्मीश्च तत्र भजते यत्र महागन्धहस्त्यस्ति ॥
पिष्यमाणं द्रुमञ्चात्र सिद्धं मन्त्रमुदीरयेत् ।
मम माता जया नाम विजयो नाम मे पिता ॥
सोऽहं जयो जयापुत्रो विजयोऽथ जयामि च ।
नमः पुरुषसिंहाय विष्णवे विश्वकर्म्मणे ॥
सनातनाय कृष्णाय भवाय विभवाय च ।
तेजो वृषाकपेः साक्षात् तेजो ब्रह्मेन्द्रयोर्यमे ॥
यथाहं नाभिजानामि वासुदेवपराजयम् ।
मातुश्च पाणिग्रहणं समुद्रस्य च शोषणम् ॥
अनेन सत्यवाक्येन सिध्यतामगदो ह्ययम् ।
हिलिहिलिमिलिमिलिसंस्पृष्टे रक्ष सर्व्वभेषजोत्तमे स्वाहा । २४

इति महागन्धहस्ती नामागदः ।

ऋषभकजीवकभार्गीमधुकोत्पलधान्यकेशराजाज्यः ।
ससितगिरिकोलमध्याः पेयाः श्वासज्वरादिहराः ॥
हिङ्गु च कृष्णायुक्तं कपित्थरसयुक्तमग्रलवणञ्च ।
समधुसितौ पातव्यौ ज्वरहिक्काश्वासकासघ्नौ ॥
लेहः कोलास्थ्यञ्जनलाजोत्पलमधुघृतैर्वन्ध्याम् ।
बृहतीद्वयाढ़कीपत्रधूमवर्त्तिस्तु हिक्काघ्नी ॥
शिखिबर्हबलाकास्थीनि सर्षपाश्चन्दनञ्च घृतयुक्तं ।
धूमो गृहशयनासनवस्त्रादिषु शस्यते विषनुत् ॥
घृतयुक्तो नतकुष्ठे भुजगपतिशिरः शिरीषकुसुमं वा ।
धूमोऽगदः स्मृतोऽयं सर्व्वविषघ्नः श्वयथुहृच्च ॥

जतुसैन्धवपलगुग्गुलुभल्लातकककुभपुष्पसर्ज्जरसाः ।
श्वेता धूमा डरगाखुकीटवस्त्रक्रमिहराः सुरः ॥ २५ ॥
तस्यापलाशक्षारं स्रुतं पचेच्चूर्णितैः सह समांशैः ।
लोहितमृद्रञ्जनीद्वयशुक्लसुरसमञ्जरीमधुकैः ॥
लाक्षासैन्धवमांसीहरेणुहिङ्गुद्विशारिवाकुष्ठैः ।
सव्योषैर्वाह्लीकैर्दर्व्वीलेपेन घट्टयेद् यावत् ॥
सर्व्वविषशोफगुल्मत्वग्दोषार्शोभगन्दरप्लीह्नः ।
शोथापस्मारक्रिमिभूतस्वरभेदकण्ठपाण्डुगदान् ॥
मन्दाग्नित्वं कासं सोन्मादं नाशयेयुरथ पुंसाम् ।
गुड़िकाश्छायाशुष्काः कोलसमास्ताः समुपयुक्ताः ॥ २६ ॥

इति क्षारोऽगदः ।

पीतविषदष्टविद्धेष्वेतद्दिग्धे च वाच्यमुद्दिष्टम् ।
सामान्यतः पृथक्त्वान् निर्द्देशमतः शृणु यथावत् ॥ २७ ॥
रिपुयुक्तेभ्यो नृभ्यः स्त्रीभ्योऽथवा भयं नृपतेः ।
आहारविहारगतं तस्मात् प्रेष्यान् परीक्षेत ॥ २८ ॥
अत्यर्थशङ्कितः स्याद्बहुवागथवाल्पवाग्विगतलक्ष्मीः ।
प्रायः प्रकृतिविकारं विषप्रदाता नरो ज्ञेयः ॥
दृष्ट्वैवं न तु सहसा भोज्यं नसीत् तदग्रमग्नौ तु ।
सविषं हि प्राप्यान्नं बहून् विकारान् भजत्यग्निः ॥
शिखिवर्हविचित्रार्च्चिस्तीक्ष्णः सरूक्षकुणपगन्धिश्च ।
स्फुटति च सशब्दमेकावर्त्तो विहतार्च्चिरपि च स्यात् ॥
पात्रस्थञ्च विवर्णं भोज्यं स्यान्मक्षिकाश्च मारयति ।
क्षामस्वरांश्च काकान् कुर्य्याद्विरजेच्चकोरादि ॥ २९ ॥

पाने नीला राजी वैवर्ण्यं खाञ्च नेक्षते छायाम्।
विकृतामथवा पश्यति लवणाक्तो फेनमाला स्यात्॥ ३० ॥
पानान्नयोः सविषयोर्गन्धेन शिरोरुजा हृदि च मूर्च्छा च।
स्पर्शेन पाणिशोथः * सुप्ताङ्गुलिदाहतोदनखभेदाः॥
मुखताल्वोष्ठचिमिचिमा जिह्वा शूनवती जड़ा विवर्णा च।
द्विजहर्षहनुस्तम्भास्यदाहलालागलविकाराः॥
आमाशयं प्रविष्टे वैवर्ण्यं स्वेदसदनमुत्क्लेदः।
दृष्टिहृदयोपरोधो विन्दुशतैश्चीयते चाङ्गम्॥
पक्वाशयन्तु याते मूर्च्छामदमोहदाहबलनाशाः।
तन्द्रा कार्श्यञ्च विषे पाण्डुत्वञ्चोदरस्थे स्यात्॥ ३१ ॥
दन्तौष्ठमांसशोफाः शीर्य्यन्ते दन्तपवने कूर्च्चास्तु।
केशच्युतिः शिरोरुग् ग्रन्थयो विशीर्णेश्च कूर्च्चैः स्यात्॥
दुष्टेऽञ्जनेऽक्षिदाहः स्रावोऽतुग्रपदेहशोथरागाश्च।
आर्द्रेऽरादौ कोष्ठः स्पृश्यैस्त्वग् दह्यते दुष्टैः॥
स्नानाभ्यङ्गोत्सादनवस्त्रालङ्कारवर्णकैर्दुष्टैः।
कण्डूर्त्ति लोमहर्षाः कोठपिड़काचिमिचिमाः शोथाः॥
एते च करचरणदाहतोदक्लमा विपाकाश्च।
भूपादुकाश्वगजचर्म्मकेतुशयनासनैर्दुष्टैः॥
माल्यमगन्धं म्लायति शिरोरुजारोमहर्षकरम्।
स्तम्भयति खानि नासामुपहन्त्यथ दर्शने धूमः॥
कूपतड़ागादिजलं दुर्गन्धं सकलुषं विवर्णञ्च।

---

* पानान्नयोः सविषयोः शिरसो गन्धेन रुक् छर्दि च।
मूर्च्छास्यपाणिशोथ इत्यपि पाठः क्वचित्।

पीतं श्वयथुं कोठान् पिड़काश्च करोति मरणञ्च ॥ ३२ ॥
आद्यावामाशयगे वमनं त्वक्स्थे प्रदेहसेकादि।
कुर्य्याद्भिषक् चिकित्सां दोषबलञ्चैव हि समीक्ष्य ॥
इति मूलविषविशेषाः प्रोक्ताः शृणु जङ्गमख्यातः ॥ ३३ ॥
दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिमन्तस्तथैव च।
सर्पा यथाक्रमं वातपित्तश्लेष्मप्रकोपणाः ॥
दर्व्वीकरः फणी चक्री यो मण्डली मण्डलाः फणाः।
विन्दुलेखो विचित्राङ्गः पन्नगः स्यात्तु राजिमान् ॥
विशेषाद्रूक्षकटुकमम्लोष्णं स्वादुशीतलम्।
विषं यथाक्रमं तेषां तस्माद्वातादिकोपनम् ॥ ३४ ॥
दर्व्वीकरकृतो दंशः सूक्ष्मदंष्ट्रापदोऽसितः।
निरुद्धरक्तः कूर्म्माभो वातव्याधिकरो मतः ॥
पृथ्वर्पितः सशोथश्च दंशो मण्डलिभिः कृतः।
पीताभः पीतरक्तश्च पित्तरक्तविकारकृत् ॥
राजिमद्भिः कृतो दंशः पिच्छिलः स्थिरशोफकृत्।
स्निग्धः पाण्डुश्च सान्द्रासृक् श्लेष्मव्याधिसमीरणः ॥ ३५ ॥
वृत्तभोगी महाकायः श्वसन्नूर्द्ध्वेक्षणः पुमान्।
समाङ्गः शिरसा स्थूलः स्त्रीत्वतः स्याद्विपर्य्ययात् ॥
क्लीवः सत्तस्त्वधोदृष्टिः स्वरहीनः प्रकम्पते।
स्त्रिया दष्टो विपर्य्यस्तैरेतैः पुंसा नरो मतः ॥
व्यामिश्रलिङ्गैरेतैस्तु क्लीवदष्टं नरं वदेत्।
इतीरितदुक्तं सर्पाणां स्त्रीपुंक्लीवनिदर्शनम् ॥
पाण्डुवक्त्रस्तु गर्भिण्या शूनोष्ठोऽप्यसितेक्षणः।

जृम्भाक्रोधोपजिह्वार्त्तः सूतया रक्तमूत्रवान् ॥
सर्पो गौधेरको नाम गोधायाः स्याच्चतुष्पदः ।
कृष्णसर्पेण तुल्यः स्यान्नाना सुरमिश्रजातयः ॥
गूढ़मस्पादितं वृत्तं पीड़ितं लम्बितार्पितम् ।
सर्पितञ्च भृशाबाधं दंशा येऽनेत्र न ते भृशाः ॥
तरुणाः कृष्णसर्पास्तु गोनसाः स्थविरास्तथा ।
राजिमन्तो वयोमध्ये भवन्त्याशीविषोपमाः ॥ ३६ ॥
सर्पदंष्ट्राश्चतस्रस्तु तासां वामाधरासिता ।
पीता वामोत्तरा दंष्ट्रा रक्ता श्यावाधरोत्तरा ॥
यन्मात्रः पतते विन्दुर्गोबालात् सलिलोद्धृतात् ।
वामाधरायां दंष्ट्रायां तन्मात्रं स्यादहेर्विषम् ॥
एकद्वित्रिचतुर्वृद्धिर्विषभागोत्तरोत्तरा ।
सवर्णास्तत्कृता दंशा बहूत्तरविषा भृशाः ॥ ३७ ॥
सर्पाणामेव विरमूत्रात् कीटाः सुरः कीटसम्मताः ।
दूषीविषाः प्राणहरा इति संक्षेपतो मताः ।
गात्रं रक्तं सितं कृष्णं श्यावं वा पिड़कान्वितम् ॥
सकण्डूरागवीसर्पपाकि स्यात् कुथितं तथा ।
कीटैर्दूषीविषैर्दष्टं लिङ्गं प्राणहरं शृणु ॥
सर्पदष्टे तथा शोफो वर्द्धते सोपगन्धासृक् ॥
दंशेऽक्षिगौरवं मूर्च्छा सरुगार्त्तः प्रवसित्यपि ।
तृष्णारुचिपरीतश्च भवेद्दूषीविषाहितः ॥ ३८ ॥
दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकान्वितम् ।
दद्ग्वाकृति भृशं पाकक्लेदशोथज्वरान्वितम् ॥

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दष्टमिति निर्द्दिशेत् ॥
सर्व्वासामेव तासाञ्च दंशे लक्षणमुच्यते ।
शोफाः श्वेताः सिता रक्ताः पीता वा पिड़काज्वरः ॥
प्राणान्तको भवेद्दाहो श्वासहिक्काशिरोग्रहाः ।
आदंशाच्छोणितं पाण्डु मण्डलानि ज्वरोऽरुचिः ।
रोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषार्द्दिते ॥
मूर्च्छाङ्गशोफवैवर्ण्यक्लेदशब्दाश्रुतिज्वराः ।
शिरोगुरुत्वं लालासृक्छर्द्दिश्चासाध्यमूषिकैः ॥
श्यावत्वमथ कार्ष्ण्यं वा नानावर्णत्वमेव वा ।
मोहोऽथ वर्च्चसोभेदो दष्टे स्यात् कृकलासकैः ॥
दहत्यग्निरिवादौ तु भिनत्तीवोर्द्ध्वमाशु च ।
वृश्चिकस्य विषं याति दंशे पश्चात् तु तिष्ठति ॥
दष्टोऽसाध्यस्तु हृद्घ्राणरसनोपहतो नरः ।
मांसैः पतद्भिरत्यर्थं वेदनार्त्तो जहात्यसून् ॥
वीसर्पः श्वयथुः शूलं ज्वरश्छर्द्दिरथापि वा ।
लक्षणं कणभैर्दष्टे दंशश्चैव विशीर्य्यते ॥
हृष्टरोमोच्चिटिङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृशार्त्तिमान् ।
दष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥
एकदंष्ट्रार्द्दितः शूनः सरुक् स्यात् पीतकः सदट् ।
छर्द्दिर्निद्रा च मण्डूकैः सविषैर्दष्टलक्षणम् ॥
मत्स्यास्तु सविषाः कुर्य्युर्दाहशोथरुजस्तथा ।
कण्डुं शोफं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ॥
विदाहं श्वयथुं तोदं स्वेदन्तु गृहगोधिका ।

दंशे स्वेदं रुजं दाहं कुर्य्याच्छतपदीविषम् ॥
कण्डूमान् मशकैः शोफः स्यान्मन्दवेदनः ।
असाध्यकीटसदृशमसाध्यमशकक्षतम् ॥
सद्यःप्रस्राविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरान्विता ।
पिड़का मक्षिकादंशे तासान्तु स्थगिकाऽसुहृत् ॥ ३९ ॥
श्मशानचैत्यवल्मीकयज्ञाश्रयसुरालये ।
पक्षसन्धिषु मध्याह्ने ष्वर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥
न सिध्यन्ति नरा दष्टाः पाषण्डायतनेषु च ।
दृष्टिश्वासमलस्पर्शविषैराशीविषैस्तथा ॥
विनश्यन्त्याशु सम्प्राप्ता दष्टाः सर्व्वेषु मर्म्मसु ॥ ४० ॥
भीतमत्ताबलोष्णार्त्तक्षुत्तृषार्त्ते वर्द्धते भृशम् ।
विषं प्रकृतिकालौ चेत्तुल्यौ प्राणाल्पमन्यथा ॥
वारिविप्रहृताः क्षीणा भीता नकुलनिर्ज्जिताः ।
मुक्तत्वचो वृद्धबालाः सर्पा मन्दविषाः स्मृताः ॥ ४१ ॥
सर्व्वदेहाश्रितं क्रोधाद्विषं सर्पो विमुञ्चति ।
तदेवाहारहेतोर्वा भयाद्वा न प्रमुञ्चति ॥ ४२ ॥
वातोल्वणविषाः प्राय उच्चिटिङ्गाः सवृश्चिकाः ।
वातपित्तोल्वणाः कीटाः श्लैष्मिकाः कणभादयः ॥
यस्य यस्य तु दोषस्य लिङ्गाधिक्यं प्रतर्कयेत् ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्य्याद्विपरीतगुणैः क्रियाम् ॥ ४३ ॥
हृत्पीड़ोर्द्ध्वानिलः स्तम्भः शिरायामोऽस्थिपर्व्वरुक् ।
घूर्णनोद्वेष्टनं गात्रे श्यावता वातिके विषे ॥
संज्ञानाशोष्णनिश्वासौ हृद्दाहः कटुकास्यता ।

दंशावदरणं शोथो रक्तपीतश्च पैत्तिके॥
वम्यरोचकहृल्लासप्रसेकोत्क्लेशगौरवैः।
सशैत्यमुखमाधुर्य्यैर्विद्यात् श्लेष्माधिकं विषम्॥ ४४॥
खण्डेन च व्रणालेपस्तैलाभ्यङ्गश्च वातिके।
स्वेदो नाड़ीपुलाकाद्यैर्बृंहणश्च विधिर्हितः॥
सुशीतैः स्तम्भयेत् सेकैः प्रदेहैश्चापि पैत्तिकम्।
लेखनच्छेदनस्वेदवमनैः श्लैष्मिकं जयेत्॥
विषेष्वपि च सर्व्वेषु सर्व्वस्थानगतेषु च।
अन्यवृश्चिकोच्चिटिङ्गेषु प्रायः शीतो विधिर्हितः॥ ४५॥
वृश्चिके स्वेदमभ्यङ्गं घृतेन लवणेन च।
सेकांश्चोष्णान् प्रयुञ्जीत भोज्यं पानञ्च सर्पिषः॥
एतदेवोच्चिटिङ्गेऽपि प्रतिलोमञ्च पांशुभिः।
उद्वर्त्तनं सुखाम्बूष्णैस्तथावच्छादनं घनैः॥ ४६॥
स्यात् त्रिदोषप्रकोपात्तु तथा धातुविपर्य्ययात्।
शिरोऽभितापलालास्त्रव्यथावक्त्रादेव च॥
अनेऽप्येवंविधा व्यालाः कफवातप्रकोपणाः।
हृच्छिरोरुगज्वरस्तम्भतृषामूर्च्छाकरा स्मृताः॥
कण्डूनिस्तोदवैवर्ण्य सुप्तिक्लेदोपशोषणम्।
विदाहरागरुक्पाकाः शोफा ग्रन्थिनिकुञ्चनम्॥
दंशावदरणं स्फोटाः कर्णिकामण्डलानि च।
ज्वरश्च सविषे लिङ्गं विपरीतन्तु निर्विषे॥
तत्र सर्व्वे यथादोषं प्रयोज्याः सुश्रुपक्रमाः।
पूर्व्वोक्तं विधिमन्यञ्च यथावद् ब्रुवतः शृणु॥ ४७॥

हृद्विदाहे प्रसेके च विरेकवमनं भृशम् ।
यथावस्थं प्रयोक्तव्यं शुद्धे संसर्ज्जनक्रमः ॥
शिरोगते विषे नस्तः कुर्य्यान्मूलानि बुद्धिमान् ।
बन्धुजीवस्य भार्ग्याश्च सुरसस्यासितस्य च ॥
दक्षकाकमयूराणां मांसासृङ् मस्तके क्षते ।
मूर्द्धि देयमधो दष्टस्योर्द्ध दष्टस्य पादयोः ॥
पिप्पलीमरिचक्षारवचासैन्धवशिग्रुकाः ॥
पिष्ट्वा रोहितपित्तेन चन्तुराक्षिगतमञ्जनात् ।
कपित्थमामं ससिताक्षौद्रं कण्ठगते विषे ॥
लिह्यादामाशयगते ताभ्यां चूर्णपलं नतात् ।
विषे पक्वाशयप्राप्ते पिप्पलीरजनीद्वयम् ॥
मञ्जिष्ठाञ्च समं पिष्ट्वा गोपित्तेन पिवेन्नरः ।
मांसं रक्तञ्च गोधायाः शुष्कं चूर्णीकृतं हितम् ॥
विषे रसगते पानं कपित्थरससंयुतम् ।
शेलोमूलत्वगग्राणि वादरौडुम्बराणि च ।
कटभ्याश्च पिवेद्रक्तगते मांसगते पिवेत् ॥
सक्षौद्रं खदिरारिष्टं कौटजं मूलमम्भसा ।
सर्व्वेषु च वले द्वे तु मधूकं मधुकं नतम् ॥
पिप्पलीं मरिचं * क्षारं नवनीतेन मूर्च्छितम् ।
कफे भिषग्गुदौर्णे तु प्रदद्यात् प्रतिसारणम् ॥ ४८ ॥
मांसीकुङ्कुमपत्रत्वग्रजनीनतचन्दनैः ।

* नागरमिति पाठान्तरम् ।

मनःशिलाव्याघ्रनखसुरसैरम्बुपेषितैः ॥
पाननस्याञ्जनालेपाः सर्व्वशोथविषापहाः ॥ ४९ ॥
चन्दनं तगरं कुष्ठं हरिद्रे द्वे त्वगेव च।
मनःशिला तमालश्च रसः केशर एव च ॥
शार्द्दूलस्य नखश्चैव सुपिष्टं तण्डुलाम्बुना।
हन्ति सर्व्वविषाण्येव वज्रिवज्रमिवासुरान् ॥ ५० ॥
शिरीषपुष्पस्वरसे सप्ताहं मरिचं सितम्।
भावितं सर्पदष्टानां नस्यपानाञ्जने हितम् ॥
द्विपलं नतकुष्ठाभ्यां घृतक्षौद्रं चतुष्पलम्।
अपि तक्षकदष्टानां पानमेतत् सुखप्रदम् ॥ ५१ ॥
सिन्धुवारस्य मूलत्वक् श्वेता च गिरिकर्णिका।
पानं दर्व्वीकरैर्दष्टे नस्यं समधुपाकलम् ॥
मञ्जिष्ठा मधुयष्ट्याह्वा जीवकर्षभकौ सिता।
काश्मर्य्यं वटशुङ्गानि पानं मण्डलिनां विषे ॥
व्योषं सातिविषं कुष्ठं गृहधूमो हरेणुका।
तगरं कटुका क्षौद्रं हन्ति राजीमतां विषम् ॥
गृहधूमं हरिद्रे द्वे समूलं तण्डुलीयकम्।
अपि वासुकिना दष्टः पिबेद्दधिघृताप्लुतम् ॥
क्षीरिवृक्षत्वगालेपः शुद्धे कीटविषापहः ॥
मुक्तालेपो वरः शोफदाहतोदज्वरापहः ॥ ५२ ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं शिरीषः सिन्धुवारकाः।
क्षीरशुक्ला नतं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः ॥
शेलुस्वरसपिष्टोऽयं लूतानां सार्व्वकार्म्मिकः।

यथायोगं प्रयोक्तव्यः समीक्ष्यालेपनादिषु ॥
मधूकं मधुकं कुष्ठं शारिवोदीच्यपाटलाः
सनिम्बशारिवाच्चोद्रं पानं लूताविषापहम् ॥
कुसुम्भपुष्पं गोदन्तः स्वर्णचौरी कपोतविट् ।
दन्ती त्रिवृत् सैन्धवैले कर्णिकापातनं तयोः ॥
कटभ्यर्ज्जुनशैरीषशेलुचौरीद्रुमत्वचः ।
कषायकल्कचूर्णाः स्युः कीटलूताव्रणापहाः ॥ ५३ ॥
त्वचञ्च नागरश्चैव समांशं श्लक्ष्णपेषितम् ।
पेयमुष्णाम्बुना सर्व्वं मूषिकाणां विषापहम् ॥
कुटजस्य फलं पिष्टं तगरं जालमालिनी ।
तिक्तेच्वाकुश्च योगोऽयं पानप्रधमनादिभिः ॥
वृश्चिकोन्दुरलूतानां सर्पाणाञ्च विषापहम् ।
समानमन्तेनेदं गराजीर्णञ्च नाशयेत् ॥
सर्व्वेऽगदा यथादोषं प्रयोज्याः स्युः कटकटके * ॥ ५४ ॥
कपोतविट् मातुलुङ्गं शिरीषकुसुमाद्रसः ।
शङ्खिन्यार्कपयः शुण्ठी करञ्जो मधु वार्श्चिके ॥
स्नुक्चीरपिष्टं शैरीषं फलं दद्र्वजे हितम् ।
मूलानि श्वेतभण्डानां व्योषं सर्पिश्च मतूकजे ॥
कीटदष्टक्रियाः सर्व्वाः समानाः स्युर्जलौकसाम् । ५५ ॥
वातपित्तहरीप्राया क्रिया प्रायः प्रशस्यते ।
वार्श्चिकस्योच्चिटिङ्गस्य कणभस्योन्दुरेऽगदः ॥ ५६ ॥
वचां वंशत्वचं पाठां नतं सुरसमञ्जरीम् ॥

* विकण्टके इति पाठान्तरम्। विकण्टको मत्स्यविशेषः।

द्वे बले नाकुलीं कुष्ठं शिरीषं रजनीद्वयम् ।
गुह्यामतिगुहां श्वेतां चाजगन्धां शिलाजतु ॥
कत्तृणं कटभीं क्षारं गृहधूमं मनःशिलाम् ।
रोहीतकस्य पित्तेन पिष्टायं परमोऽगदः ॥
नस्याञ्जनादिलेपेषु हितो विश्वम्भरादिषु । ५७ ॥

इति परमोगदः ।

खर्जिकाजशकृत्क्षारः सुरसोऽथाक्षिपीड़कः ॥
मदिरामण्डसंयुक्तो हितः शतपदीविषे ।
कपित्थमक्षिपीड़ोऽर्कबीजं त्रिकटुकं तथा ॥
करञ्जौ द्वे हरिद्रे च गृहगोधाविषं जयेत् ।
काकाण्डरससंयुक्तो विषाणां तण्डुलीयकः ॥
प्रधानं बर्हिपित्तेन तद्वद्रायसपीलुकः ॥ ५८ ॥
शिरीषफलमूलत्वक्पुष्पपत्रैः समैर्घृतैः ।
श्रेष्ठः पञ्चशिरीषोऽयं विषाणां प्रवरो बधे ॥
चतुष्पद्भिर्द्विपद्भिर्वा नखदन्तविषञ्च यत् ।
शूयते पच्यते वापि स्रवति ज्वरयत्यपि ॥ ५९ ॥

इति पञ्चशिरीषोऽगदः ।

सोमवल्कोऽश्वकर्णश्च गोजिह्वा हंसपद्यपि ।
रजन्यौ गैरिकं लेपो नखदन्तविषापहः ॥
दुरन्धकारे दष्टस्य केनचिद् विषशङ्कया ।
विषोद्वेगाज्ज्वरश्छर्दिर्मूर्च्छा दाहोऽपि वा भवेत् ॥
ग्लानिर्मोहोऽतिसारो वाप्येतच्छङ्काविषं मतम् ।
चिकित्सितमिदं तस्य कुर्य्यादाश्वासनं बुधः ॥ ६० ॥

सिता वैगन्धिको द्राक्षा पयस्या मधुकं मधु।
पानं समन्त्रपूताम्बु प्रोक्षणं सान्त्वहर्षणम्॥
शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः।
भोजनार्थं प्रशस्यन्ते लवणार्थं च सैन्धवम्॥
तण्डुलीयकजीवन्तीवार्त्ताकुसुनिषस्नकाः।
मण्डूकपर्णी कुलकं शाकं चुञ्चोश्च शस्यते॥
हरेणुमुद्गान् यूषार्थमम्लार्थं धात्रीदाड़िमम्।
रसाश्चैणाश्च शिखिनां लावतैत्तिरपार्षताः॥
विषघ्नौषधसंयुक्ता रसा यूषाश्च संस्कृताः।
अविदाहीनि चान्नानि विषार्त्तानां भिषग्जितम्॥ ६१॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधक्षुद्भयायासमैथुनम्।
वर्जयेद्विषमुक्तोऽपि दिवास्वप्नं विशेषतः॥ ६२॥
मुहुर्मुहुः शिरोन्यासः शोफः शुष्कौष्ठकण्ठता।
ज्वरः स्तब्धाक्षिगात्रत्वं हनुकम्पोऽङ्गमर्द्दनम्॥
रोमापगमनं ग्लानिररतिर्वेपथुर्भ्रमः।
चतुष्पादां भवत्येतद्दष्टानामिह लक्षणम्॥ ६३॥
देवदारु हरिद्रे द्वे सुरसं * चन्दनागुरु।
रास्ना गोरोचनाजाजी गुग्गुल्विक्षुरसो नतम्॥
चूर्णं ससैन्धवानन्तं गोपित्तमधुसंयुतम्।
चतुष्पदानां दष्टानामगदः सार्व्वकार्म्मिकः॥ ६४॥
सौभाग्यार्थं स्त्रियः स्वेदरजोनानाङ्गजान् मलान्।
शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यन्नमिश्रितान्॥

---

* सरलमिति पाठान्तरम्।

तैः स्यात् पाण्डुः कृशोऽल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते।
मर्म्मप्रधमनाध्मानं श्वयथुर्हस्तपादयोः॥
जठरं ग्रहणीदोषो यक्ष्मा गुल्मः क्षयो ज्वरः।
एवंविधस्य चान्यस्य व्याधेर्लिङ्गानि दर्शयेत्॥ ६५॥
स्वप्ने मार्जारगोमायुव्यालान् सनकुलान् कपीन्।
प्रायः पश्यति नद्यादीन् शुष्कांश्च सवनस्पतीन्॥
कालश्च गौरमात्मनं स्वप्ने गौरश्च कालकम्।
विकर्णनासिकं वापि प्रपश्येद्दहतेन्द्रियः॥
तमवेक्ष्य भिषक् प्राज्ञः पृच्छेत् किं कैः कदा सह।
जग्धमित्यवगम्याशु प्रदद्याद्वमनं बुधः।
सूक्ष्मं ताम्ररजस्तस्मै सक्षौद्रं हृद्विशोधनम्॥
शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत्।
हेम सर्व्वविषाण्याशु गरांश्च विनियच्छति।
न सज्जते हेमपाङ्गे विषं पद्मदलेऽम्बुवत्॥ ६६॥
नागदन्तीविवृद्दन्तीद्रवन्तीस्नुक्पयःफलैः।
साधितं माहिषं सर्पिर्गोमूत्राढ़कपाचितम्॥
सर्पकीटविषार्त्तानां गरार्त्तानाञ्च शान्तये। ६७॥
शिरीषत्वक् त्रिकटुकं त्रिफला चन्दनोत्पले।
द्वे बले शारिवास्फोतासुरभीनिम्बपाटलाः॥
बन्धुजीवाढ़कीमूर्व्वावासासुरसवत्सकान्।
पाठाङ्कोटाश्वगन्धार्कमूलयष्ट्याह्वपद्मकान्॥
विशालां बृहतीं द्राक्षां कोविदारं शतावरीम्।

* श्वेतौ बालाश्वखुरकाविति पाठान्तरम्।

कटभीदन्त्यपामार्गान् पृश्निपर्णीं रसाञ्जनम् ॥
श्वेतभण्डश्च खुरकौ * कुष्ठदारुप्रियङ्गुकान् ।
विदारीमधुकात् सारं करञ्जञ्च फलत्वचौ ।
रजन्यौ लोध्रमञ्चांशं पिष्ट्वा साध्यं घृताढ़कम् ॥
तुल्याम्बुच्छागगोमूत्रव्राढ़के तद् विषापहम् ।
अपस्मारज्वरोन्मादभूतग्रहगरोदरम् ॥
पाण्डुरोगान् क्रिमीन् गुल्मान् प्लीहोरुस्तम्भकामलाः ।
हनुस्तम्भग्रहादींश्च पानाभ्यञ्जननावनैः ॥
हन्यात् सञ्जीवयेच्चापि विषोद्वेगमृतान् नरान् ।
नाम्नेदममृतं सर्व्वविषाणां स्याद् घृतोत्तमम् ॥ ६८ ॥
इत्यमृतं घृतम् ।

भवन्ति चात्र ।

छत्री झर्झरपाणिश्च चरेद् रात्रौ तथा दिवा ।
तच्छायाशब्दवित्रस्ताः प्रणश्यन्ति हि पन्नगाः ॥ ६९ ॥
दष्टमात्रं दशेदाशु तं सर्पं लोष्ट्रमेव वा ।
उपर्य्यरिष्टां बध्नीयाद्दंशं छिन्द्याद् दहेत् तथा ॥
वज्रं मरकतं सारं पिचुकी विषमुष्टिका ।
कर्कोटकं सर्पमणिर्वैदूर्य्यं गजमौक्तिकम् ॥
धार्य्यं वरमणिर्याश्च वरौषध्यो विषापहाः ।
खगाश्च शारिकाक्रौञ्चशिखिहंसशुकादयः ॥ ७० ॥

तत्र श्लोकः ।

इतीदमुक्तं द्विविधस्य विस्तरैर्बहुप्रकारं विषरोगभेषजम् ।
अधीत्य यः सम्यगिह प्रयोजयेद् व्रजेद्विशाणामविषह्यतां भिषक् ॥ ७१

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
विषचिकित्सितं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुर्व्विंशोऽध्यायः ।

अथातो मद्यात्ययचिकित्सितं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सुरैः सुरेशसहितैर्या पुरा परिपूजिता ।
सौत्रामण्यां हूयते या कर्म्मभिर्या प्रतिष्ठिता ॥
यज्ञे हि या च शक्रस्य सोमोऽतिपतितो यया ।
नीरजस्तमसाविष्टस्तस्माद् दुर्गात् समुद्धृतः ॥
विधिभिर्वेदविहितैर्या यजद्भिर्महात्मभिः ।
इष्ट्या स्पृश्या प्रकल्प्या च यज्ञीया यज्ञसिद्धये ॥
योनिसंस्कारनामाद्यैर्विशेषैर्बहुधा च या ।
भूत्वा भवत्येकविधा सामान्यान्मदलक्षणात् ॥
या देवानमृतं भूत्वा स्वधा भूत्वा पितॄंश्च या ।
सोमो भूत्वा द्विजातीन् या युङ्क्ते श्रेयोभिरुत्तमैः ॥
आश्विनं या महत् तेजो वीर्य्यं सारस्वतञ्च या ।
बलमैन्द्रञ्च या सिद्धा सोमे सौत्रामणौ च या ॥
शोकारतिभयोद्वेगनाशिनी या महाबला ।
या प्रीतिर्या रतिर्या वाग् या पुष्टिर्या च निर्व्वृतिः ॥
या सुरासुरगन्धर्व्वयक्षराक्षसमानुषैः ।
रतिः सुरेत्यभिहिता तां सुरां विधिना पिबेत् ॥ २ ॥
शरीरकृतसंस्कारः शुचिरुत्तमगन्धवान् ।
प्राप्तकाले निर्म्मलैर्वस्त्रैर्यथर्त्तूद्दामगन्धिभिः ॥

विचित्रविविधस्रग्वी रत्नाभरणभूषितः।
देवद्विजातीन् संपूज्य कृत्वा मङ्गलमुत्तमम् ॥
देशे यथर्त्तुके शस्ते कुसुमप्रकरीकृते।
संवाससंमते मुख्ये धूपसंमोदभूषिते ॥
सूपधाने सुसंस्तीर्णे विहिते शयनासने।
उपविष्टोऽथवा तिर्य्यक् स्वशरीरसुखे स्थितः ॥
सौवर्णै राजतैश्चापि तथा मणिमयैरपि।
भाजनैर्विविधैश्चित्रैः सुकृतैश्च पिबेत् सदा ॥
रूपयौवनमत्ताभिः शिक्षिताभिर्विशेषतः।
वस्त्राभरणमाल्यैश्च भूषिताभिर्यथर्त्तुकैः ॥
शौचानुरागयुक्ताभिः प्रमदाभिरितस्ततः।
संचार्य्यमानमिष्टाभिः पिबेन्मद्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
पिबेन्मद्यानुकूलैर्वा फलैर्हरितकैः शुभैः।
लवणैर्गन्धपिशुनैरवदंशैर्यथर्त्तुकैः ॥
भृष्टैर्मांसैर्बहुविधैर्भूजलाम्बरचारिणाम्।
पौरोगवैश्च विहितैर्भक्ष्यैश्च विविधात्मकैः ॥
पिबेत् संपूज्य विबुधानाशिषः संप्रयुज्य च।
प्रदाय यजनञ्चाग्रे त्वर्थिभ्यः पृथिवीतले * ॥ ४ ॥
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानवासोधूमानुलेपनैः।
स्निग्धोष्णैर्भावितश्चान्यैर्वातिको मद्यमाचरेत् ॥
शीतोपचारैर्विविधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः।
पैत्तिको भावितश्चान्यैः पिबन्मद्यं न सीदति ॥

---

* प्रदाय सजलं मद्यमादितो वसुधातले इति पाठान्तरम्।

उपचारैरभिप्रैरेवमेव धूमभुक् पिबेत् ।
श्लैष्मिको धन्वजैर्मांसैर्मद्यं मारिचकैः सह ॥
विधिर्वसुमतामेव भविष्यद्भिभवाश्च ये ।
यथोपपत्तिकैर्मद्यं पातव्यं मात्रया हितम् ॥ ५ ॥
वातिकेभ्यो हितं मद्यं प्रायो गौड़िकपैष्टिकम् ।
कफपित्ताधिकेभ्यस्तु माध्वीकं माधवञ्च यत् ॥
बहुद्रवं बहुगुणं बहुकर्म्म मद्यात्मकम् ।
गुणैर्दोषैश्च तन्मद्यमुभयञ्चोपलक्ष्यते ॥
विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम् ।
प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतोपमम् ॥
यथोपेतं पुनर्मद्यं प्रसङ्गाद्येन पीयते ।
रूक्षव्यायामनित्येन विषवद् याति तस्य तत् ॥ ६ ॥
मद्यं हृदयमाविश्य स्वगुणैरोजसो गुणान् ।
दशभिर्दश संक्षोभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥
लघूष्णतीक्ष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाशुगमेव च ।
रूक्षं विकाशि विशदं मद्यं दशगुणं स्मृतम् ॥ ७ ॥
गुरु शीतं मृदु स्निग्धं बहलं मधुरं स्थिरम् ।
प्रसन्नं पिच्छिलं श्लक्ष्णमोजो दशगुणं स्मृतम् ॥
गौरवं लाघवाच्छैत्यमौष्ण्यादम्लस्वभावतः ।
माधुर्य्यं मार्द्दवं तैक्ष्ण्यात् प्रसादञ्चाशुभावनात् ॥
रौक्ष्यात् स्नेहं व्यवायित्वात् स्थिरत्वं श्लक्ष्णतामपि ।
विकाशिभावात् पैच्छिल्यं वैशद्यात् सान्द्रतां तथा ॥
सौक्ष्म्यान्मद्यं निहन्त्येवमोजसः स्वगुणैर्गुणान् । ८ ॥

सत्त्व तदाश्रयञ्चाशु संक्षोभ्य कुरुते मदम्॥
रसवातादिमार्गाणां सत्त्वबुद्धीन्द्रियात्मनाम्।
प्रधानस्यौजसश्चैव हृदयं स्थानमुच्यते॥
अतिपीतेन मद्येन विहतेनौजसा च तत्।
हृदयं विकृतिं याति तत्रस्था ये च धातवः॥ ९॥
ओजस्यविहते पूर्व्वो हृदि च प्रतिबोधिते।
मध्यमो विहतेऽल्पे तु विहते तूत्तमो मदः॥
नैवं विघातं कुरुते मद्यं पैष्टिकमोजसः।
विकाशिरूक्षविशदा गुणास्तत्र हि नोल्वणाः॥ १०॥
हृदि मद्यगुणाविष्टे हर्षस्तर्षो रतिः सुखम्।
विकाराश्च यथासत्त्वं चित्रा राजसतामसाः॥
जायन्ते मोहनिद्रान्ता मद्यस्यातिनिषेवणात्।
स मद्यविभ्रमो नाम्ना मद इत्यभिधीयते॥ ११॥
पीयमानस्य मद्यस्य विज्ञातव्यास्त्रयो मदाः।
प्रथमो मध्यमोऽन्त्यश्च लक्षणैस्तान् प्रवक्ष्यते॥ १२॥
प्रहर्षणः प्रीतिकरः पानान्नगुणदर्शकः।
पाठगीतप्रभाष्याणां कथानाञ्च प्रवर्त्तकः॥
न च बुद्धिस्मृतिहरो विषयेषु न चाक्षमः।
सुखं निद्रा प्रबोधश्च प्रथमः सुखदो मदः॥ १३॥
मुहुः स्मृतिर्मुहुर्मोहो व्यक्ताऽव्यक्ता च वाङ्मुहुः।
युक्तायुक्तप्रलापश्च प्रचलायनमेव च॥
स्थानपानान्नसंकथ्ययोजनाः सविपर्य्ययाः।
लिङ्गान्येतानि जानीयादाविष्टे मध्यमे मदे॥ १४॥

मध्यमं मदमुत्क्रम्य मदञ्च प्राप्य चोत्तमम् ।
न किञ्चिन्नाशुभं कुर्युर्नरा राजसतामसाः ॥
को मदं तादृशं विद्वानुन्मादमिव दारुणम् ।
कुर्य्यादध्वानमासन्नं * बहुदोषमिवाध्वगः ॥ १५ ॥
तृतीयन्तु मदं प्राप्य भग्नदार्व्विव निष्क्रियः ।
बहुमोहावृतमना जीवन्नपि मृतैः समः ॥
रमणीयान् स विषयान् न वेत्ति न सुहृज्जनम् ।
यदर्थं पीयते मद्यं रतिं ताञ्च न विन्दति ॥
कार्य्याकार्य्यं सुखं दुःखं लोके यच्च हिताहितम् ।
यदवस्थो न जानाति कोऽवस्थां तां व्रजेद्बुधः ॥
स दुष्यः सर्व्वभूतानां निन्द्याश्चायाह्य एव च ।
व्यसनित्वादुदर्के च स दुःखं व्याधिमश्नुते ॥ १६ ॥
प्रेत्य चेह च यच्छ्रेयः श्रेयो मोक्षेच यत् परम् ।
मनःसमाधौ तत् सर्व्वमायत्तं सर्व्वदेहिनाम् ॥ १७ ॥
मद्येन मनसश्चास्य संक्षोभः क्रियते महान् ।
महामारुतवेगेन तटस्थस्येव शाखिनः ॥
मद्यप्रसङ्गं तं ज्ञात्वा महादोषं महागदम् ।
सुखमित्यधिगच्छन्ति रजोमोहपराजिताः ॥
मद्येनोपहतविज्ञानाद् विमुक्ताः सात्त्विकैर्गुणैः ।
श्रेयोभिर्विप्रयुज्यन्ते मदान्धा मद्यलालसाः ॥ १८ ॥
मदो मोहो भयं शोकः क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः ।
सोन्मादमदमूर्च्छाद्याः सापस्मारापतानकाः ॥

---

* गच्छेदध्वानमस्वन्तमिति पाठान्तरम् ।

यत्रैकः स्मृतिविभ्रंशस्तत्र सर्व्वमसाध्ववत् ।
इत्येवं मद्यदोषज्ञा मद्यं निन्दन्ति तत्त्वतः । १६ ॥
सत्यमेते महादोषा मद्यस्योक्ता न संशयः ।
अहितस्यातिमात्रस्य पीतस्यातो विवर्ज्जितम् ॥
किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम् ।
अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथामृतम् ॥ २० ॥
प्राणाः प्राणभृतामन्नं तदयुक्त्या निहन्त्यसून् ।
विषं प्राणहरं तच्च युक्तियुक्तं रसायनम् ॥ २१ ॥
हर्षमूर्ज्जो बलं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम् ।
युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यं मदसुखप्रदम् ॥
रोचनं दीपनं हृद्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ।
प्रीणनं वृंहणं बल्यं भयशोकश्रमापहम् ॥
स्वापनं नष्टनिद्राणां मूकानां वाग्विशोधनम् ।
बोधनञ्चातिनिद्राणां विबन्धानां विबन्धनुत् ॥
वधबन्धपरिक्लेशदुःखानाञ्चाप्यबोधनम् ।
मद्योत्थानाञ्च रोगाणां मद्यमेव प्रवाधकम् ॥
रतिर्विषयसंयोगे प्रीतिसम्भोगवर्द्धनम् ।
अपि प्रवयसां मद्यमुत्सवामोदकारकम् ॥ २२ ॥
पञ्चस्वर्थेषु कामेषु या रतिः प्रथमे मदे ।
यूनां वा स्थविराणां वा तस्य नास्त्युपमा भुवि ॥
बहुदुःखशतस्यास्य शोकैरुपहतस्य च ।
विश्रामो जीवलोकस्य मद्यं युक्त्या निषेवितम् ॥ २३ ॥
अन्नपानवयोव्याधिबलकालविकाणि षट् ।

त्रीन् दोषांस्त्रिविधं सत्त्वं ज्ञात्वा मद्यं पिवेत् सदा॥
एषां त्रिकाणामष्टानां योजना युक्तिरिष्यते।
यया युक्त्या पिवन्मद्यं मद्यदोषैर्न युज्यते॥
मद्यस्य च गुणान् सर्व्वान् यथोक्तान् स समश्नुते।
धर्म्मार्थयोरपीड़ायै नरः सत्त्वगुणोत्थितः॥ २४॥
सत्त्वानि तु प्रवुध्यन्ते प्रायशः प्रथमे मदे।
द्वितीये व्यक्ततां यान्ति मधेत्र चोत्तममध्ययोः॥
सत्त्वसम्बोधकं हर्षमोहप्रकृतिदर्शकम्।
हुताश इव भूतानां मद्यन्तूभयकारकम्॥
प्रधानावरमध्यानां रुक्माणां व्यक्तिदर्शकः।
यथाग्निरेवं सत्त्वानां मद्यं प्रकृतिदर्शकम्॥ २५॥
सुगन्धिमाल्यगन्धैर्वा सुप्रणीतमनाकुलम्।
मिष्टान्नपानविशदं सदा मधुरसंकथम्॥
सुखप्रमाणं सुमदं हर्षप्रीतिविवर्द्धनम्।
स्वर्त्तु सात्त्विकमापानं न चोत्तममदप्रदम्॥
वैगुण्यं सहसा यान्ति मद्यदोषैर्न सात्त्विकाः।
सहसा न च गृह्णाति मदः सत्ववलाधिकम्॥ २६॥
सौम्यासौम्यकथाप्रायं विशदाविशदं क्षणात्।
चित्रं राजसमापानं प्रायेणाश्वन्तमाकुलम्॥
हर्षप्रीतिकथोपेतमदुष्टं पानभोजने॥ २७॥
सम्मोहक्रोधनिद्रान्तमापानं तामसं स्मृतम्॥ २८॥
आपाने सात्त्विकान् वुद्ध्वा तथा राजसतामसान्।
जह्यात् सहान्यैः पीत्वा तु मद्यदोषानुपाश्नुते॥

सुखशीलाः सुसम्भाषाः सुमुखाः सम्मताः सताम्।
कलास्ववाक्यविषया विषयप्रवणाश्च ये ॥
परस्परविधेया ये येषामैक्यं सुहृत्तया।
प्रहर्षप्रीतिमाधुर्य्यैरापानं वर्द्धयन्ति ते ॥ २६ ॥
उत्तमवादुत्तमवतरं येषाञ्चान्योऽन्यदर्शनम्।
ये सहायाः सुखं पाने तैः पिवन् सह मोदते ॥
रूपगन्धरसस्पर्शैः शब्दैश्चापि मनोरमैः।
पिवन्ति सुसहाया ये ते वै सुकृतिभिः समाः ॥
पञ्चभिर्विषयैरिष्टैरुपेतैर्मनसः प्रियैः।
देशे काले पिवेन्मद्यं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥
स्थिरसत्त्वशरीरा ये पुराणा मद्यपान्वयाः।
बहुमद्योचिता ये च माद्यन्ति सहसा न ते ॥ ३० ॥
क्षुत्पिपासापरीताश्च दुर्व्वला वातपैत्तिकाः।
रूक्षाल्पप्रमिताहारा विशब्धाः सत्त्वदुर्व्वलाः ॥
क्रोधिनोऽनुचिताः क्षीणाः परिश्रान्ता मदक्षताः।
स्वल्पेनापि मदं शीघ्रं यान्ति मद्येन मानवाः ॥ ३१ ॥
ऊर्द्धं मदात्ययस्यातः सम्भवं सलक्षणम्।
अग्निवेश चिकित्साञ्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ॥ ३२ ॥
स्त्रीशोकभयभाराध्वकर्म्मभिर्योऽतिकर्षितः।
रूक्षाल्पप्रमिताशी च यः पिवत्यतिमात्रया ॥
रूक्षं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहत्य च।
करोति तस्य तत्क्षिप्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥
हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वशूलप्रजागरैः।

विद्याद्दुष्प्रलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥ ३३ ॥
तीक्ष्णोष्णं मद्यमम्लं वा योऽतिमात्रं निषेवते ।
अम्लोष्णातीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽग्न्यातपप्रियः ॥
तस्योपजायते पित्ताद्विशेषेण मदात्ययः ।
लक्षणानि भवन्त्यस्य यानि तानि निबोध मे ॥
तृष्णादाहज्वरस्वेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥ ३४ ॥
तरुणं मधुरप्रायं गौड़ं पैष्टिकमेव वा ।
मधुरस्निग्धगुर्व्वाशी यः पिवत्यतिमात्रया ॥
अव्यायामदिवास्वप्नशय्यासनसुखे रतः ।
मदात्ययं कफप्रायं स शीघ्रमधिगच्छति ॥
छर्द्द्यरोचकहृल्लासतन्द्रास्तैमित्यगौरवैः ।
विद्याच्छीतपरीतस्य कफप्रायं मदात्ययम् ॥ ३५ ॥
विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपकाः ।
त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥
हन्त्याशु हि विषं किञ्चित् किञ्चिद् रोगाय कल्पते ।
यथा विषं तथैवान्त्यो ज्ञेयो मद्यकृतो मदः ॥
तस्मात् त्रिदोषजं लिङ्गं सर्व्वत्रापि मदात्यये ।
दृश्यते रूपवैशेष्यात् पृथक्त्वञ्चापि लक्ष्यते ॥ ३६ ॥
शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयव्यथा ।
अरुचिः प्रतता तृष्णा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वास्थिसन्धीनां वेदनाऽभिद्यते यथा ।
जायतेऽतिबला जृम्भा स्फुरणं वेपनं श्रमः ॥

उरोविबन्धः कासश्च हिक्का श्वासः प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिमुखरोगस्त्रिकग्रहः ॥
छर्द्द्यतीसार उत्क्लेशो वातपित्तकफात्मकः ।
भ्रमः प्रलापो रूपाणामसताञ्चैव दर्शनम् ॥
तृणभस्मलतापर्णपांशुभिश्चावपूरणम् ।
प्रधर्षणं विहङ्गैश्च भ्रान्तचेताः स मन्यते ॥
व्याकुलानामशस्तानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्ययस्य रूपाणि सर्व्वाण्येतानि लक्षयेत् ॥ ३७ ॥
सर्व्वं मदात्ययं विद्यात् त्रिदोषमधिकन्तु यम् ।
दोषं मदात्यये पश्येत् तमादौ प्रतिकारयेत् ॥
कफस्थानानुपूर्व्व्या वा क्रिया कार्य्या मदात्यये ।
पित्तमारुतपर्य्यन्तः प्रायेण हि मदात्ययः ॥ ३८ ॥
मिथ्यातिहीनपीतेन यो व्याधिरुपजायते ।
सम्यक् पीतेन तेनैव स मद्येनोपशाम्यति ॥ ३९ ॥
जीर्णान्ने मद्यदोषाय मद्यमेव प्रदापयेत् ।
प्रकाङ्क्षा लाघवे जाते मद्यमस्मै हितं भवेत् ॥
सौवर्च्चलानुसंविद्धं शीतं सबिड़सैन्धवम् ।
मातुलुङ्गार्द्रकोपेतं जलयुक्तं प्रमाणवत् ॥ ४० ॥
तीक्ष्णोष्णं नातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना ।
मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां गतः ॥
अन्तर्दाहं ज्वरं तृष्णां प्रमोहं विभ्रमं मदम् ।
जनयत्याशु तच्छान्त्यै मद्यमेव प्रदापयेत् ॥
क्षारो हि याति माधुर्य्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः ।

अष्टमश्लेषु मद्याच्च वैगुण्यैस्तान् प्रवच्यते ॥ ४१ ॥
मद्यस्याम्लस्वभावस्य चत्वारोऽनुरसाः स्मृताः ।
मधुरश्च कषायश्च तिक्तः कटुक एव च ॥
गुणाश्च दश पूर्व्वोक्तास्तैश्चतुर्द्दशभिर्गुणैः ।
सर्व्वेषां मद्यमम्लानामुपर्य्युपरि वर्त्तते ॥ ४२ ॥
मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः स्रोतःसु मारुतः ।
करोति वेदनां तीव्रां शिरस्यस्थिषु सन्धिषु ॥
दोषविष्यन्दनार्थं हि तस्मै मद्यं विशेषतः ।
व्यवायितीक्ष्णोष्णतया देयमम्लेषु सत्स्वपि ॥
स्रोतोविबन्धनुन्मद्यं मारुतस्यानुलोमनम् ।
रोचनं दीपनञ्चाग्नेरभ्यासात् सात्म्यमेव च ॥
उरःस्रोतःसु शुद्धेषु मारुते चानुलोमिते ।
निवर्त्तन्ते विकाराश्च सात्म्यस्तस्य मदोदयः ॥ ४३ ॥
वीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमसंयुतम् ।
यमानीहवुषाजाजीशृङ्गवेरावचूर्णितम् ॥
सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सलवणं मद्यं पैष्टिकं वातशान्तये ॥ ४४ ॥
दृष्ट्वा वातोल्वणं लिङ्गं रसैश्चैनमुपाचरेत् ।
लावतित्तिरिदक्षाणां स्निग्धाम्लैः शिखिनामपि ॥
पक्षिणां मृगमत्स्यानामानूपानाञ्च संस्कृतैः ।
भूशयप्रसहानाञ्च रसैः शाल्योदनेन च ॥ ४५ ॥
स्निग्धोष्णलवणाम्लैश्च वेशवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोधूमिकैश्चान्नैर्वारुणीमण्डसंयुतैः ॥

पिशितार्द्रकगर्भाभिः स्निग्धाभिः पूपवर्त्तिभिः ।
माषपूपलिकाभिश्च वातिकं समुपाचरेत् ॥ ४६ ॥
नातिस्निग्धं न चाम्लेन युक्तं समरिचार्द्रकम् ।
मेध्यं प्रागुदितं मांसं दाड़िमस्य रसेन वा ॥
पृथक्त्रिजातकोपेतं * सधान्यमरिचार्द्रकम् ।
रसप्रलेह्यूषैश्च सुखोष्णैः सह दापयेत् ॥
भक्तेन वारुणीमण्डं दद्यात् पातुं पिपासवे ।
दाड़िमस्य रसं वापि जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥
धान्यनागरतोयं वा दधिमण्डमथापि वा ।
अम्लकाञ्जिकमण्डं वा शुक्तोदकमथापि वा ॥
कर्म्मणा तेन सिद्धेन विकार उपशाम्यति ।
मात्राकालप्रयुक्तेन बलं वर्णश्च वर्द्धते ॥ ४७ ॥
रागषाड़वसंयोगैर्विविधैर्भक्तरोचनैः ।
पिशितैः शाकपिष्टान्नैर्यवगोधूमशालिभिः ॥
अभ्यङ्गोत्सादनैः स्नानैरुष्णैः प्रावरणैर्घनैः ।
घनैरगुरुपङ्कैश्च धूपैश्चागुरुजैर्घनैः ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयैरुपगूहनैः ।
श्रोण्यूरुकुचभारैश्च संरोधोष्णसुखप्रदैः ॥
शयनाच्छादनैरुष्णैरुष्णैश्चान्तर्गृहैः सुखैः ।
मारुतप्रबलः शीघ्रं प्रशाम्यति मदात्ययः ॥ ४८ ॥
मद्यं खर्ज्जूरमृद्वीकापरुषकरसैर्युतम् ।
सदाड़िमरसं शीतं शक्तुभिश्चावचूर्णितम् ॥

* पथङ्सुज्जातकोपेतमित्यपि पाठः ।

सशर्करं शार्करं वा माध्वीकमथवापरम् ।
दद्याद् बहूदकं काले पातुं पित्तमदात्यये ॥ ४९ ॥
शशान् कपिञ्जलानेणान् लावानसितपुच्छकान् ।
मधुराम्लान् प्रयुञ्जीत भोजने शालिषष्टिकान् ॥
पटोलयूषमिश्रं वा छागलं कल्पयेद्रसम् ।
सतीनमुद्गमिश्रं वा दाड़िमामलकान्वितम् ॥
द्राक्षामलकखर्ज्जूरपरूषकरसेन वा ।
कल्पयेत् तर्पणान् यूषान् रसांश्च विविधात्मकान् ॥ ५० ॥
आमाशयस्थमुत्क्लिष्टं कफपित्तं मदात्यये ।
विज्ञाय बहुदोषस्य तृड्विदाहान्वितस्य च ॥
मद्यं द्राक्षारसं तोयं दत्त्वा तर्पणमेव वा ।
निःशेषं वामयेच्छीघ्रमेवं रोगाद्विमुच्यते ॥ ५१ ॥
काले पुनस्तर्पणाद्यं क्रमं कुर्य्यात् प्रकाङ्क्षिते ।
तेनाग्निर्दीप्यते तस्य दोषशेषान्नपाचकः ॥ ५२ ॥
कासे सरक्तनिष्ठीवे पार्श्वस्तनरुजासु च ।
तृष्यते सविदाहे च सोत्क्लेशे हृदयोरसि ॥
गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा भिषक् ।
रसं सनागरं दद्यात् तित्तिरैः प्रतिभोजनम् ॥ ५३ ॥
तृष्यते चातिबलवद्वातपित्तसमुद्भवे ।
दद्याद् द्राक्षारसं पातुं शीतं दोषानुलोमनम् ॥
जीर्णे च मधुराम्लेन छागमांसरसेन तम् ।
भोजनं भोजयेन्मद्यमनुतर्षञ्च पाययेत् ॥
अनुतर्षस्य मात्रा सा यया नो हन्यते मनः ।

तृष्यते मद्यमम्लाम्बु प्रदेयं स्वादु वहूदकम् ॥
तृष्णा येनोपशाम्येत मदं येन च नाप्नुयात् ।
परूषकाणां पीलूनां रसं शीतमथाम्बु वा ॥
पद्मिनीनां चतसृणां पिवेद्वा शीतलं जलम् ।
मुद्गदाड़िमलाजानां तृष्णाघ्नं वा पिवेद्रसम् ॥
कोलदाड़िमवृक्षाम्लचुक्रीकाचुक्रिकारसः ।
पञ्चाम्लको मुखालेपः सद्यस्तृष्णां नियच्छति ॥ ५४ ॥
शीतलान्यन्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजलस्पर्शाः शीतानुग्रपवनानि च ॥
क्षौमपद्मोत्पलानाञ्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां स्पर्शाश्चन्द्रांशुशीतलाः ॥
हैमराजतकांस्यानां पात्राणां शीतवारिभिः ।
पूर्णानां हिमपूर्णानां दृतीनां पवनाहृताः ॥
संस्पर्शाश्चन्दनार्द्राणां स्त्रीणां पित्तमदात्यये ।
शीतवीर्य्यं यदन्यच्च तत् सर्व्वं विनियोजयेत् ॥
कुमुदोत्पलपत्राणां सिक्तानां चन्दनाम्बुना ।
हिताः स्पर्शा मनोज्ञानां दाहे मद्यसमुत्थिते ॥
कथाश्च विविधाश्चित्राः शब्दाश्च शिखिनां शिवाः
तोयदानाञ्च संशब्दाः शमयन्ति मदात्ययम् ॥
जलयन्त्राणि वर्षाणि वातयन्त्रवहानि च ।
कल्पनीयानि भिषजा दाहे धारागृहाणापि ॥
परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेचने ।
शस्यते शिशिरं तोयं दाहतृष्णाप्रशान्तये ॥ ५५ ॥

फलिनीसेव्यलोध्राम्बु हेमपत्रं कुटन्नटम् ।
कालीयकरसोपेतं दाहे शस्तं प्रलेपनम् ॥
बदरीपल्लवोत्थश्च तथैवारिष्टकोद्भवः ।
फेनिलायाश्च यः फेनस्तैर्दाहे लेपनं हितम् ॥
सुरा समण्डा दध्यम्लं मातुलुङ्गरसो मधु ।
सेके प्रदेहे शस्यन्ते दाहघ्नाः साम्लकाञ्जिकाः ॥
मात्राकालप्रयुक्तेन कर्म्मणानेन शाम्यति ।
धीमतो वैद्यवश्यस्य शीघ्रं पित्तमदात्ययः ॥ ५६ ॥
उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् कफमदात्ययम् ।
तृष्यते सलिलञ्चास्मै दद्याद्ह्रीवेरसाधितम् ॥
बलया पृश्निपर्ण्या वा कण्टकार्य्याथवा शृतम् ।
सनागराभिः सर्व्वाभिराभिर्वा शृतशीतलम् ॥
दुःस्पर्शेन समुस्तेन शृतं पर्पटकेन वा ।
जलं मुस्तैः शृतं वापि दद्याद्दोषविपाचनम् ॥
एतदेव च पानीयं सर्व्वत्रापि मदात्यये ।
निरत्ययं पीयमानं पिपासाज्वरनाशनम् ॥ ५७ ॥
निरामं काङ्क्षितं काले पाययेद्बहुमाक्षिकम् ।
शार्करं मधु वाजीर्णमरिष्टं शीधुमेव वा ॥
रूक्षं तर्पणसंयुक्तं यवान्नं वा प्रदापयेत् ।
व्योषयूषमथाम्लं वा सिद्धं वा साम्लवेतसम् ॥
छागमांसरसं रूक्षमम्लं वा जाङ्गलं रसम् ।
स्थाल्यां वाथ कपाले वा भृष्टं नीरसवर्त्तितम् ॥
कट्वम्ललवणं मांसं भक्षयन् प्रणुयान्मधु ।

व्यक्तमारिचकं मांसं मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥
प्रभूतकटुसंयुक्तं यमानीनागरान्वितम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रुच्यं यूषेण भोजयेत् ॥
कुलत्थानां सुशुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
भृष्टं दाड़िमपञ्चाम्लमुद्गयूषं यवाष्टमम् ॥
यथाग्नि भक्षयेत् काले प्रभूतार्द्रकपेषितम् ।
पिवेच्च निगदं मद्यं कफप्राये मदात्यये ॥ ५८ ॥
सौवर्च्चलमजाजी च वृक्षाम्लं साम्लवेतसम् ।
त्वगेलामरिचार्द्धांशं शर्कराभागयोजितम् ॥
एतल्लवणमष्टाङ्गमग्निसन्दीपनं परम् ।
मदात्यये कफप्राये दद्यात् स्रोतोविशोधनम् ॥
एतदेव पुनर्युक्त्या मधुराम्लैर्द्रवीकृतम् ।
गोधूमान्नयवान्नानां मांसानाञ्चातिरोचनम् ॥ ५९ ॥
पेषयेत् कटुकैर्युक्तां श्वेतां बीजविवर्ज्जिताम् ।
मृद्वीकां मातुलुङ्गस्य दाड़िमस्य रसेन वा ॥
सौवर्च्चलैलामरिचैरजाजीभृङ्गदीप्यकैः ।
सरागः चौद्रसंयुक्तः श्रेष्ठो रोचनदीपनः ॥ ६० ॥
मृद्वीकाया विधानेन कारयेत् कारवीमपि ।
शुक्तं मत्स्यण्डिकोपेतं रागं रोचनदीपनम् ॥
आम्रामलकपेशीनां रागान् कुर्य्यात् पृथक् पृथक् ।
धान्यसौवर्च्चलाजाजीकारवीमरिचान्वितान् ॥
गुड़ेन मधुशुक्तेन व्यक्ताम्लमधुरीकृतान् ।
तैरन्नं रुच्यते दिग्धं भुक्तं सम्यक् च जीर्य्यति ॥ ६१ ॥

रुक्षाम्लेनानुपानेन सोष्णेन शिशिरेण वा ।
व्यायामलङ्घनाभ्याञ्च युक्त्या जागरणेन च ॥
कालयुक्तेन रूक्षेण स्नानेनोद्वर्त्तनेन च ।
प्राणवर्णकराणाञ्च प्रहर्षाणाञ्च सेवया ॥
सेवया वसनानाञ्च गुरूणामगुरोरपि ।
सकामोष्णसुखाङ्गानामङ्गनानाञ्च सेवया ॥
सुखशिक्षितहस्तानां स्त्रीणां संवाहनेन च ।
मदात्ययः कफप्रायः शीघ्रमेवोपशाम्यति ॥ ६२ ॥
यदिदं कर्म्म निर्द्दिष्टं पृथग्दोषोल्बणं प्रति ।
सन्निपाते दशविधे तद्विकल्प्यं भिषग्विदा ॥
यस्तु दोषविकल्पज्ञो यश्चौषधविकल्पवित् ।
स साध्यान् साधयेद्व्याधीन् साध्यासाध्यविभागवित् ॥ ६३ ॥
वनानि रमणीयानि सपद्माः सलिलाशयाः ।
विशदान्यन्नपानानि सहायाश्च प्रहर्षणाः ॥
माल्यानि गन्धयोगाश्च वासांसि विमलानि च ।
गान्धर्व्वशब्दाः कान्ताश्च गोष्ठ्यश्च हृदयप्रियाः ॥
सङ्कथाख्यायिकागीतानां विशदाश्चैव योजनाः ।
प्रियाश्चानुगता नार्य्यो नाशयन्ति मदात्ययम् ॥ ६४ ॥
नाक्षोभ्य हि मनो मद्यं शरीरमविहत्य च ।
कुर्य्यान्मदात्ययं तस्माद्देष्टव्या हर्षिणी क्रिया ॥
आभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः शमं याति मदात्ययः ।
न चेन्मद्यक्रमं मुक्त्वा क्षीरमस्य प्रयोजयेत् ॥ ६५ ॥
लङ्घनैः पाचनैर्दोषशोधनैः शमनैरपि ।

विमद्यस्य कफे क्षीणे जाते दौर्व्वल्यलाघवे ॥
तस्य मद्यविदग्धस्य वातपित्ताधिकस्य च ।
ग्रीष्मोपतप्तस्य तरोर्यथा वर्षं तथा पयः ॥
पयसा विहते रोगे बले जाते निवर्त्तयेत् ।
क्षीरप्रयोगं मद्यञ्च क्रमेणाल्पाल्पमाचरेत् ॥ ६६ ॥
विच्छिन्नमद्यः सहसा योऽतिमद्यं निषेवते ।
ध्वंसोविक्षेपकश्चैव रोगस्तस्योपजायते ॥
व्याध्युपक्षीणदेहस्य दुश्चिकित्स्यतमौ हि तौ ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्सा च यथावदुपदेक्ष्यते ॥ ६७ ॥
श्लेष्मप्रसेकः कण्ठास्यशोषः शब्दासहिष्णुता ।
मोहस्तन्द्रातियोगश्च ज्ञेयं ध्वंसकलक्षणम् ॥
हृत्कण्ठरोगः सम्मोहश्छर्दिरङ्गरुजा ज्वरः ।
तृष्णा कासः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणम् ॥ ६८ ॥
तयोः कर्म्म तदेवेष्टं वातिके यन्मदात्यये ।
तौ हि प्रक्षीणदेहस्य जायेतां दुर्व्वलस्य वै ॥
वस्तयः सपिषः पानं प्रयोगः क्षीरसर्पिषोः ।
अभ्यङ्गोत्सादनस्नानान्यन्नपानञ्च वातनुत् ॥
विक्षेपको ध्वंसकश्च कर्म्मणानेन शाम्यतः । ६९ ॥
युक्तमद्यस्य मद्योत्थो न व्याधिरुपजायते ॥
निवृत्तः सर्व्वमद्येभ्यो नरो यः स्याज्जितेन्द्रियः ।
शारीरमानसैर्धीमान् विकारैर्न स युज्यते ॥ ७० ॥

तत्र श्लोकाः ।

यत्प्रभावा भगवती सुरा पेया यथा च सा ।

यद्द्रव्या यच्च या चेष्टा योगञ्चापेक्षते यथा ॥
यथा मद्यते यैश्च गुणैर्युक्ता महागुणा ।
यो मदो मदभेदाश्च ये त्रयः स्वस्वलक्षणाः ॥
ये च मदाकृता दोषा गुणा ये च मदात्मकाः ।
यच्च विविधमापानं यथासत्त्वञ्च लक्षणम् ॥
ये सहायाः सुखाः पाने चिरक्षिप्रमदा नराः ।
मदात्ययस्य यो हेतुर्लक्षणं च यथायथम् ॥
मद्यं मदोत्थितान् रोगान् हन्ति यस्य क्रियाक्रमः ।
सर्व्वं तदुक्तमखिलं मदात्ययचिकित्सिते ॥ ७१ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
मदात्ययचिकित्सितं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्याम-
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

परावरज्ञमात्रेयं गतमानमदव्यथम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले पूजयन्निदमब्रवीत् ॥
भगवन् पूर्व्वमुद्दिष्टौ द्वौ व्रणौ रोगसंग्रहे ।
तयोर्लिङ्गं चिकित्साञ्च वक्तुमर्हसि शर्म्मद ॥ २ ॥
इत्यग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

यौ व्रणौ पूर्व्वमुद्दिष्टौ निजश्चागन्तुरेव च ॥
श्रूयतां विधिवत् सौम्य तयोर्लिङ्गञ्च भेषजम् ।
निजः शरीरदोषोत्थ आगन्तुर्बाह्यहेतुजः ॥
वधबन्धप्रपतनाद्दंष्ट्रादन्तनखक्षतात् ।
आगन्तवो व्रणास्तद्वद्विषस्पर्शाग्निशस्त्रजाः ॥
मन्त्रागदप्रलेपाद्यैर्भेषजैर्हेतुभिश्च ते ।
लिङ्गैकदेशैर्निर्दिष्टा विपरीता निजैर्व्रणाः ॥
व्रणानां निजहेतूनामागन्तूनामशाम्यताम् ।
कुर्य्याद्दोषबलावेक्षी निजानामौषधं यथा ॥
यथास्वैर्हेतुभिर्दुष्टा वातपित्तकफा नृणाम् ।
बहिर्मार्गं समाश्रित्य जनयन्ति निजान् व्रणान् ॥ ३ ॥
स्तब्धः खरोऽग्निसंस्पर्शो मन्दस्रावो महारुजः ।
तुद्यते स्फुरति श्यावो व्रणो मारुतसम्भवः ।
संपूरणैः स्नेहपानैः स्निग्धैः स्वेदोपनाहनैः ।
प्रदेहैः परिषेकैश्च वातव्रणमुपाचरेत् ॥ ४ ॥
तृष्णामोहज्वरक्लेददाहदुष्ट्यवदारणैः ।
व्रणं पित्तकृतं विद्यात् गन्धैः स्रावैश्च पूतिकैः ॥
शीतलैर्मधुरैः स्निग्धैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
सर्पिःपानैर्विरेकैश्च पैत्तिकं शमयेद्व्रणम् ॥ ५ ॥
बहुपिच्छो गुरुः स्निग्धः स्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्लेदश्चिरकारी कफव्रणः ॥
कषायकटुरूक्षोष्णैः प्रदेहपरिषेचनैः ।
कफव्रणं प्रशमयेत् तथा लङ्घनशोधनैः ॥ ६ ॥

तौ द्वौ नानात्वभेदेन भिन्नाः सुप्तविंशतिर्व्रणाः ।
तेषां परीक्षा त्रिविधा प्रदुष्टा द्वादश स्मृताः ॥
स्थानान्यष्टौ तथा गन्धाः परिस्रावाश्चतुर्द्दश ।
षोड़शोपद्रवा दोषाश्चत्वारो विंशतिस्तथा ॥
तथा चोपक्रमाः सिद्धाः षट्त्रिंशत् समुदाहृताः ।
विभज्यमानान् शृणु मे सर्व्वानेतान् यथेरितान् ॥ ७ ॥
कृत्योत्कृत्यस्तथा दुष्टस्तथा मर्म्मस्थितो नवः ।
संवृतो दारुणोत्सन्नः सविषो विषमस्थितः ॥
असावुत्सङ्गश्चैषां व्रणान् विद्याद्विपर्य्ययात् ।
इति नानात्वभेदेन निरुक्ता विंशतिर्व्रणाः ॥ ८ ॥
दर्शनप्रश्नसंस्पर्शैः परीक्षा त्रिविधा स्मृता ।
वयोवर्णशरीराणामिन्द्रियाणाञ्च दर्शनात् ॥
हेत्वर्त्तिसात्म्याग्निबलं परीक्ष्यं वचनाद्बुधैः ।
स्पर्शान् मार्द्दवशैत्ये च परीक्ष्ये सविपर्य्यये ॥ ९ ॥
श्वेतोऽवसन्नवर्म्मातिस्थूलवर्म्मातिपिञ्जरः ।
नीलः श्यावोऽतिपिड़को रक्तः कृष्णोऽतिपूतिकः ॥
रोप्यः कुम्भीमुखश्चेति प्रदुष्टा द्वादश व्रणाः ॥ १० ॥
त्वक्शिरामांसमेदोऽस्थिस्नायुमर्म्मान्तराश्रयाः ।
व्रणस्थानानि निर्द्दिष्टान्यष्टावेतानि संग्रहे ॥ ११ ॥
सर्पिस्तैलवसापूयरक्तश्यावाम्लपूतिकाः ।
व्रणानां व्रणगन्धज्ञैरष्टौ गन्धाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १२ ॥
लसीकाजलपूयासृग्हरिद्रारुणपिञ्जराः ।

कषायनीलहरितस्निग्धरूक्षसितासिताः ॥
इति रूपैः समुद्दिष्टा व्रणस्रावाश्चतुर्दश ॥ १३ ॥
वीसर्पः पक्षघातश्च शिरस्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादव्रणरुजा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्छर्द्दिरतीसारो हिक्का श्वासः सवेपथुः ।
षोड़शोपद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥ १४ ॥
चतुर्व्विंशतिरुद्दिष्टा दोषाः कल्पान्तरेण च ।
स्नायुक्लेदात् सिराच्छेदाद्गाम्भीर्य्यात् क्रिमिभक्षणात् ॥
अस्थिभेदात् सशल्यत्वात् सविषत्वाच्च सर्पणात् ।
नखकाष्ठावबाधाच्च चर्म्मलोमाभिघट्टनात् ॥
मिथ्याबन्धादतिस्नेहादतिभैषज्यकर्षणात् ।
अजीर्णादतिभुक्ताच्च विरुद्धासात्म्यभोजनात् ॥
शोकात् क्रोधाद्दिवास्वप्नाद्व्यायामात् क्षोभणात् तथा ।
व्रणा न प्रशमं यान्ति निष्क्रियत्वाच्च देहिनाम् ॥ १५ ॥
परिस्रावाच्च गन्धाच्च दोषाच्चोपद्रवैः सह ।
व्रणानां बहुदोषाणां कृच्छ्रत्वञ्चोपजायते ॥ १६ ॥
त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धीमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखं व्रणः ॥
गुणैरन्यतमैर्हीनस्ततः कृच्छ्रो व्रणः स्मृतः ।
सर्व्वैर्विहीनो विज्ञेयस्त्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥ १७ ॥
व्रणानामादितः कार्य्यं यथासत्त्वं विशोधनम् ।
ऊर्द्ध्वभागैरधोभागैः शस्त्रैर्बस्तिभिरेव च ॥
सद्यः शुद्धशरीराणां प्रशमं यान्ति हि व्रणाः ।

यथाक्रममतश्चोर्द्ध्वं शृणु सर्व्वानुपक्रमान् ॥ १८ ॥
शोथघ्नं षड्विधञ्चैव शस्त्रकर्म्मावपीड़नम्।
निर्व्वापणं ससन्धानं स्वेदः शमनमेव च ॥
शोधनरोपणौ चैव कषायौ सप्रलेपनौ।
द्वे तैले तद्वृतं पत्रं च्छादने द्वे च बन्धने॥
आद्यमुत्सादनं दाहो द्विविधः सावसादनः।
काठिन्यमार्द्दवकरे धूपने लेपने शुभे ॥
व्रणावचूर्णनं वर्ण्यं रोपणं लोमरोहणम्।
इति षट्त्रिंशदुद्दिष्टा व्रणानां समुपक्रमाः ॥ १९ ॥
पूर्व्वरूपं भिषग्बुद्धा व्रणानां शोथमादितः।
रक्तावसेचनं कुर्य्यादजातव्रणशान्तये ॥
शोधयेद्बहुदोषांस्तु स्वल्पदोषान् विलङ्घयेत्।
पूर्व्वं कषायसर्पिर्भिर्जयेद्वा मारुतोत्तरम् ॥ २० ॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थप्लक्षवेतसवल्कलैः।
ससर्पिष्कैः प्रदेहः स्याच्छोथनिर्व्वापणः परः ॥
विजया मधुकं वीरा बिसग्रन्थिः शतावरी।
नीलोत्पलं नागपुष्पं प्रदेहः स्यात् सचन्दनः ॥
शक्तवो मधुकं सर्पिः प्रदेहः स्यात् सशर्करः।
अविदाहीनि चान्नानि शोथे भेषजमुत्तमम् ॥ २१ ॥
स चेदेवमुपक्रान्तः शोथो न प्रशमं व्रजेत्।
तस्योपनाहैः पक्वस्य पाटनं हितमुच्यते ॥
तैलेन सर्पिषा वापि ताभ्यां वा शक्तुपिण्डिका।
सुखोष्णा शोथपाकार्थमुपनाहः प्रशस्यते ॥

सतिला सातसीबीजा दध्यम्ला शक्तुपिण्डिका ।
सकिण्वकुष्ठलवणा शस्ता स्यादुपनाहने ॥ २२ ॥
रुग्दाहरागतोदैश्च विदग्धं शोफमादिशेत् ।
जलवस्तिसमस्पर्शं संपक्कं पीड़ितोन्नतम् ॥
उमाथ गुग्गुलुः सौधं पयो दक्षकपोतयोः ।
विट् पलाशभवः क्षारो हेमक्षीरी मुकूलकः ॥
इत्युक्तो भेषजगणः पक्कशोथप्रभेदनः ।
सुकुमारस्य कष्टन्तु शस्त्रन्तु परमुच्यते ॥ २३ ॥
पाटनं व्यधनञ्चैव छेदनं लेखनं तथा ।
प्रच्छनं सीवनञ्चैव षड्विधं शस्त्रकर्म्म तत् ॥
नाड़ीव्रणाः पक्कशोथास्तथा क्षतगुदोदरम् ।
अन्तःशल्याश्च ये देशाः पाट्यास्ते तद्विधाश्च ये ॥
दकोदराणि संपक्का गुल्मा ये ये च रक्तजाः ।
व्यध्याः शोणितरोगाश्च वीसर्पपिड़कादयः ॥
अर्शःप्रभृत्यधीमांसं छेदनेनोपपादयेत् ।
उद्वृत्तान् स्थूलपर्य्यन्तानुत्सन्नान् कठिनान् व्रणान् ॥
किलासानि सकुष्ठानि लिखेल्लेख्यानि बुद्धिमान् ।
वातासृग्ग्रन्थिपिड़काः सकोठा रक्तमण्डलाः ॥
कुष्ठान्यभिहतञ्चाङ्गं शोथांश्च प्रच्छयेद्भिषक् ।
सीव्यं क्षुद्रोदराद्यन्तु गम्भीरं यद्विपाटितम् ॥
इति षड्विधमुद्दिष्टं शस्त्रकर्म्म मनीषिभिः ॥ २४ ॥
सूक्ष्माननाः कोषवन्तो ये व्रणास्तान् प्रपीड़येत् ।
कलायाश्च मसूराश्च गोधूमाः सहरेणवः ।

कल्कीकृताः प्रशस्यन्ते निःस्रेहा व्रणपीड़ने ॥ २५ ॥
शाल्मलीत्वग्बलामूलं तथा न्यग्रोधपल्लवाः ।
न्यग्रोधादिकमुद्दिष्टं बलादिकमथापि वा ॥
आलेपनं निर्व्वापणं तद्विधान्यैश्च सेचनम् ।
सर्पिषा शतधौतेन पयसा मधुकाम्बुना ॥
निर्व्वापयेत् सुशीतेन रक्तपित्तोत्तरान् व्रणान् ॥ २६ ॥
लम्बानि व्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
संदधीत समं वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥
तान् मांससंस्थितान् ज्ञात्वा फलिनीलोध्रकट्फलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
पञ्चवल्कलचूर्णैर्वा शुक्तिचूर्णसमायुतैः ।
धातकीलोध्रचूर्णैर्वा तथा रोहन्ति ते व्रणाः ॥ २७ ॥
अस्थिभग्नं च्युतं सन्धिं संदधीत समं पुनः ।
समेन सममङ्गेन कृत्वानेत्रन विचक्षणः ॥
स्थिरैः कवलिकाबन्धैः कुशिकाभिश्च संस्थितम् ।
पट्टैः प्रभूतसर्पिष्कैर्बध्नीयादचलं सुखम् ॥ २८ ॥
अविदाहिभिरन्नैश्च पैष्टिकैस्तमुपाचरेत् ।
ग्लानिर्हि न हिता तस्य सन्धिविश्लेषकारिका ॥ २९ ॥
विक्षुतताभिहताङ्गानां वीसर्पादीनुपद्रवान् ।
उपक्रमेद् यथाकालं कालज्ञः स्वाच्चिकित्सितात् ॥ ३० ॥
शुष्का महारुजः स्तब्धा ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
स्वेद्याः सङ्करकल्पेन ते सुरः कृशरपायसैः ॥
ग्राम्यवैलाम्बुजानूपैर्वेशवारैश्च संस्कृतैः ।

उत्कारिकाभिश्चोष्णाभिः सुखी स्याद् व्रणितस्तथा ॥ २१ ॥
सदाहा वेदनावन्तो ये व्रणा मारुतोत्तराः ।
तेषां तिलानुमाञ्चैव भृष्टान् पयसि निर्व्वृतान् ॥
तेनैव पयसा पिष्ट्वा दद्यादालेपनं भिषक् ।
बला गुडूची मधुकं पृश्निपर्णी शतावरी ॥
जीवन्ती शर्करा चीरं तैलं मत्स्यवसा घृतम् ।
संसिद्धा समधूच्छिष्टा शूलघ्नी स्नेहशर्करा ॥ ३२ ॥
द्विपञ्चमूलक्वथितेनाम्भसा मस्तुनाथवा ।
सर्पिषा वा सतैलेन कोष्णेन परिषेचयेत् ॥ ३३ ॥
यवचूर्णं समधुकं सतिलं सह सर्पिषा ।
दद्यादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥ ३४ ॥
उपनाहश्च कर्त्तव्यः सतिलो मुद्गपायसः ।
रुग्दाहयोः प्रशमनो व्रणेष्वेवं विधिः स्मृतः ॥ ३५ ॥
सूक्ष्मानना बहुस्रावाः कोषवन्तश्च ये व्रणाः ।
न च मर्म्माश्रितास्तेषामेषणं हितमुच्यते ॥
द्विविधामेषणीं विद्यान्मृद्वीञ्च कठिनामपि ।
औद्भिदैर्मृदुभिर्नालैर्लोहानां वा शलाकया ॥
गम्भीरं मांसले देशे पाट्यं लौहशलाकया ।
एष्यं विद्याद् व्रणं नालैर्विपरीतमतो भिषक् ॥ ३६ ॥
पूतिगन्धान् विवर्णांश्च बहुस्रावान् महारुजः ।
व्रणानशुद्धान् विज्ञाय शोधनैः समुपाचरेत् ॥
त्रिफला खदिरो दार्व्वी न्यग्रोधादिर्बला कुशः ।
निम्बकुलकपत्राणि कषायाः शोधने हिताः ॥

तिलकल्कः सलवणो द्वे हरिद्रे त्रिवृद्घृतम् ।
मधुकं निम्बपत्राणि लेपः स्याद् व्रणशोधनः ॥ ३७ ॥
नातिरक्तो नातिपाण्डुर्नातिश्यावो न चातिरुक् ।
न चोत्सन्नो न चोत्सङ्गी शुद्धो रोप्यः परं व्रणः ॥
न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थकदम्बप्लक्षवेतसाः ।
करवीरार्ककुटजाः कषाया व्रणरोपणाः ॥
चन्दनं पद्मकिञ्जल्कं दार्व्वीत्वङ्नीलमुत्पलम् ।
मेदा मूर्व्वा समङ्गा च यष्ट्याह्वं व्रणरोपणम् ॥
प्रपौण्डरीकं जीवन्तीं गोजिह्वां धातकीं बलाम् ।
रोपणं सतिलं दद्यात् प्रदेहं सघृतं व्रणे ॥
कम्पिल्लकं विडङ्गानि वत्सकं त्रिफलां बलाम् ।
पटोलं पिचुमर्द्दञ्च लोध्रं मुस्तं प्रियङ्गुकम् ॥
खदिरं धातकीं सर्ज्जमेलामगुरुचन्दनम् ।
पिष्ट्वा साध्यं भवेत् तैलं तत् परं व्रणरोपणम् ॥
प्रपौण्डरीकं मधुकं काकोल्यौ द्वे च चन्दने ।
सिद्धमेतैः समैस्तैलं परं स्याद् व्रणरोपणम् ॥
दूर्व्वास्वरससिद्धं वा तैलं कम्पिल्लकेन वा ।
दार्व्वीत्वचश्च कल्केन प्रधानं व्रणरोपणम् ॥
येनैव विधिना तैलं घृतं तेनैव साधयेत् ।
रक्तपित्तोत्तरं ज्ञात्वा रोपणं घृतमुत्तमम् ॥ ३८ ॥
कदम्बार्ज्जुननिम्बानां * पाटल्याः पिप्पलस्य च ।
व्रणप्रच्छादने विद्वान् पत्राण्यर्कस्य चादिशेत् ॥ ३९ ॥

---

* कदम्बार्ज्जुनजम्बूनामिति पाठान्तरम् ।

वामोऽथवाप्यवामश्च पट्टो व्रणहितः स्मृतः।
बन्धश्च द्विविधः शस्तो व्रणानां सव्यदक्षिणः॥ ४०॥
लवणाम्लकटूष्णानि विदाहीनि गुरूणि च।
वर्ज्जयेदन्नपानानि व्रणी मैथुनमेव च॥ ४१॥
नातिशीतगुरुस्निग्धमविदाहि यथाव्रणम्।
अन्नपानं व्रणहितं हितञ्चास्वपनं दिवा॥ ४२॥
स्तन्यानि जीवनीयानि वृंहणीयानि यानि च।
उत्सादनार्थं निम्नानां व्रणानां तानि कल्पयेत्॥ ४३॥
भूर्ज्जग्रन्थ्यास्मकाशीशं समभागानि गुग्गुलुः।
व्रणावसादनं तद्वत् कलविङ्ककपोतविट्॥ ४४॥
रुधिरेऽतिप्रवृत्ते तु भिन्ने च्छेदेऽधिमांसके।
कफग्रन्थिषु गण्डेषु वातस्तम्भेषु रुक्षु च॥
गूढ़पूयलसीकेषु गम्भीरेषु स्थिरेषु च।
सुप्तेषु चाङ्गदेशेषु कर्म्माग्नेः संप्रशस्यते॥
मधूच्छिष्टेन तैलेन मज्जक्षौद्रवसाघृतैः।
तप्तैर्वा विविधैर्लोहैर्द्दहेद्दाहविशेषवित्॥
रूक्षाणां सुकुमाराणां गम्भीरान् मारुतोत्तरान्।
दहेत् स्नेहमधूच्छिष्टैर्लौहैः क्षौद्रैस्ततो घृतैः॥ ४५॥
बालदुर्व्वलवृद्धानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्।
तृष्णाज्वरपरीतानामबलानां विषादिनाम्॥
नाग्निकर्म्मोपदेष्टव्यं स्नायुमर्म्मव्रणेषु च।
सविषेषु सशल्येषु नेत्रकोष्ठव्रणेषु च॥ ४६॥
रोगदोषबलापेक्षी मात्राकालाग्निकोविदः।

शस्त्रकर्म्माग्निकृतेषु क्षारमप्यवचारयेत् ॥ ४७ ॥
कठिनत्वं व्रणा यान्ति गन्धसारैश्च धूपिताः।
सर्पिर्मज्जवसातैलैः शैथिल्यं यान्ति हि व्रणाः ॥
रुजः स्रावाश्च गन्धाश्च क्रिमयश्च व्रणाश्रिताः।
काठिन्यं मार्द्दवञ्चापि धूपनेनोपशाम्यति ॥ ४८ ॥
लोध्रन्यग्रोधशुङ्गाश्च खदिरस्त्रिफलाघृतम्।
प्रलेपो व्रणशैथिल्यसौकुमार्य्यप्रसाधकः ॥ ४९ ॥
सरुजः कठिनाः स्तब्धा निरास्रावाश्च ये व्रणाः।
यवचूर्णैः ससर्पिष्कैर्बहुशस्तान् प्रलेपयेत् ॥ ५० ॥
मुद्गषष्टिकशालीनां पायसैर्वा यथाक्रमम्।
सघृतैर्जीवनीयैर्वा तर्पयेत् तानभीक्ष्णशः ॥ ५१ ॥
ककुभोडुम्बराश्वत्थलोध्रजाम्ववकट्फलैः।
त्वचमाश्वेव गृह्णन्ति त्वक्चूर्णैश्चूर्णिता व्रणाः ॥ ५२ ॥
मनःशिलाले मञ्जिष्ठा शताह्वा रजनीद्वयम्।
प्रलेपः सघृतक्षौद्रस्त्वग्विशुद्धिकरः परः ॥ ५३ ॥
अयोरजः सकासीसं त्रिफलाकुसुमानि च।
करोति लेपः कृष्णत्वं सद्य एव नवत्वचि ॥
कालीयकनताम्रास्थिहेमकालायसोत्तमैः।
लेपः सगोमयरसैः सवर्णीकरणः परः ॥
श्यामकाश्वत्थनिचुलमूलं लाक्षाथ गैरिकम्।
सहेम साम्रतामञ्च कासीसञ्चेति वर्णकृत् ॥ ५४ ॥
चतुष्पदानां त्वग्लोमखुरशृङ्गास्थिभस्मना।
तैलाक्ता चूर्णिता भूमिर्भवेल्लोमवती पुनः ॥ ५५ ॥

पोड़शोपद्रवा ये च व्रणानां परिकीर्त्तिताः।
तेषां चिकित्सा निर्द्दिष्टा यथा स्वस्वचिकित्सिते ॥ ५६ ॥

तत्र श्लोकौ।

द्वौ व्रणौ व्रणभेदाश्च परीक्षा दुष्टिरेव च।
स्थानानि गन्धाः स्रावाश्च सोपसर्गाः क्रियाश्च याः॥
व्रणाधिकारे सम्प्रश्नमेतन्नवकमुक्तवान्।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामग्निवेशाय धीमते ॥ ५७ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
द्विव्रणीयचिकित्सितं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः।

अथातस्त्रिमर्म्मीयचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

सप्तोत्तरं मर्म्म शतं यदुक्तं शरीरसंख्यामधिकृत्य तेभ्यः।
मर्म्माणि वस्तिं हृदयं शिरश्च प्रधानभूतानि वदन्ति तज्ज्ञाः॥
प्राणाश्रयात् तानि हि पीड़यन्तो वातादयोऽसूनपि पीड़यन्ति।
तत्संश्रितानामनुपालनार्थं महागदानां शृणु सौम्य रक्षाम् ॥ २ ॥
कषायतिक्तोषणरूक्षभोज्यैः सन्धारणोदीरणमैथुनैश्च।
पक्वाशये कुप्यति चेदपानः स्रोतांस्यधोगानि बली स रुद्धा।
करोति विण्मारुतमूत्रसङ्गं क्रमादुदावर्त्तमतः सुघोरम् ॥ ३ ॥

रुग्बस्तिहृत्कुक्ष्युदरेष्वभीक्ष्णं सपृष्ठपार्श्वेष्वतिदारुणा स्यात्।
आध्मानहृल्लासविकर्त्तिकाश्च तोदोऽविपाकश्च सबस्तिशोथः॥

वर्च्चोऽप्रवृत्तिर्जठरे च गण्डो
ह्यूर्द्ध्वश्च वायौ विहते गुदे स्यात्।
कृच्छ्रेण शुष्कस्य चिरात् प्रवृत्तिः
स्याद्वा तनुः सा खररूक्षशीता॥ ४॥

ततश्च रोगा ज्वरमूत्रकृच्छ्र-
प्रवाहिकाहृद्ग्रहणीप्रदोषाः।
वम्यान्ध्यबाधिर्य्यशिरोऽभितापा
वातोदराष्ठीलमनोविकाराः॥

तृष्णास्रपित्तारुचिगुल्मकासश्वासप्रतिश्यायहिक्कपार्श्वरोगाः।
अन्ये च रोगा बहवोऽनिलोत्था भवन्त्युदावर्त्तकृताः सुघोराः॥ ५

तं तैलशीतज्वरनाशनाक्तं स्वेदैर्यथोक्तैः प्रविलीनदोषम्।
उपाचरेद्वर्त्तिनिरूहबस्तिस्नेहैर्विरेकैरनुलोमनान्नैः॥ ६॥

श्यामात्रिवृन्मागधिकां सदन्तीं गोमूत्रपिष्टां दशमाषभागाम्।
सनीलिकां द्विलवणां गुडेन वर्त्तिं कराङ्गुष्ठनिभां विदध्यात्॥
पिण्याकसौवर्च्चलहिङ्गुभिर्वा ससर्षपत्र्यूषणयावशूकैः।
क्रिमिघ्नकम्पिल्लकशङ्खिनीभिः सुधार्कजक्षीरगुडैर्युताभिः।
स्यात् पिप्पलीसर्षपराठवेश्मधूमैः सगोमूत्रगुडैश्च वर्त्तिः॥ ७॥

श्यामाफलेक्ष्वाकुसपिप्पलीकं नाड्याथवा तत् प्रधमेत चूर्णम्।
रक्षोघ्नतुम्बीकरहाटकृष्णाचूर्णं सजीमूतकसैन्धवं वा॥
स्निग्धे गुदे तान्यनुलोमयन्ति नरस्य वर्च्चोऽनिलमूत्रसङ्गम्॥ ८
तेषां विघाते तु भिषग्विदध्यात् स्वभ्यक्तसुस्विन्नतनोर्निरूहम्।

स्वान्नुलोमौषधमूत्रतैलक्षाराम्लवातघ्नयुतं सुतीक्ष्णम् ॥
वातेऽधिकेऽम्लं लवणं सतैलं क्षीरेण पित्ते तु कफे समूत्रम् ।
स मूत्रवर्च्चोऽनिलसङ्गमाशु गुदं शिराश्च प्रगुणीकरोति ॥ ९ ॥
विल्वतुसुधापत्रतिलादिशाकयाम्यौदकानूपरसैर्यवान्नम् ।
अनैरश्च सृष्टानिलमूत्रविड्भिरद्यात् प्रसन्ना गुड़शीधुपायी ।
भूयोऽनुबन्धे तु भवेद्विरेच्यो मूत्रप्रसन्नादधिमण्डशुक्तैः ॥ १० ॥

गुल्मोदरब्रध्नार्शःप्लीहोदावर्त्तयोनिशुक्रगदे ।
मेदःकफसंसृष्टे मारुतरक्तेऽवगाढ़े च ॥
गृध्रसीपक्षवधादिषु विरेचनार्हेषु वातरोगेषु ।
वाते विबद्धमार्गे मेदःकफपित्तरक्तेन ॥
पयसा मांसरसैर्वा त्रिफलारसयूषमूत्रमदिराभिः ॥ ११ ॥
दोषानुबन्धयोगात् प्रशस्तमेरण्डजं तैलम् ।
तद्वातनुत् स्वभावात् संयोगवशाद्विरेचनाच्च जयेत् ॥
मेदोऽसृक्पित्तकफोन्मिश्रानिलरोगजित् स्यात् ॥
बलकोष्ठव्याधिवशादापञ्चपला भवेन्मात्रा ।
मृदुकोष्ठबलानां सह भोज्यं तत् प्रयोज्यं स्यात् ॥ १२ ॥

स्नस्यन्तु पश्चादनुवासयेत्तं रौक्ष्याद्धि सङ्गोऽनिलवर्च्चसोः स्यात् ॥ १३
द्विरुत्तरं हिङ्गु वचा सकृष्णा सुवर्च्चिका चैव विड़ङ्गचूर्णम् ।
सुखाम्बु नानाहविसूचिकार्त्ति हृद्रोगगुल्मोर्द्ध्व समीरणघ्नम् ॥
वचाभयाचित्रकयावशूकान् सपिप्पलीन् सातिविषान् सकुष्ठान् ।
उष्णाम्बु नानाहविमूढ़वातान् पीत्वा जयेदाशु रसौदनाशी ॥
हिङ्गूग्रगन्धाविड़शुण्ठ्यजाजीहरीतकीपुष्करमूलकुष्ठम् ।
यथोत्तरं भागविवृद्धमेतत् प्लीहोदराजीर्णविसूचिकासु ॥ १४ ॥

स्थिरादिवर्गस्य पुनर्नवायाः श्यामाकपूतीककरञ्जयोश्च ।
सिद्धः कषाये द्विपलांशिकानां प्रस्थो घृतात् स्यात् प्रतिबद्धवाते ॥
फलञ्च मूलञ्च विरेचनोक्तं हिङ्ग्वर्कमूलं * दशमूलमग्रम् ।
स्नुक् चित्रकश्चैव पुनर्नवा च तुल्यानि सर्व्वैर्लवणानि पञ्च ॥
स्नेहैः समूत्रैः सह जर्ज्जराणि शरावसन्धौ विपचेत् सुलिप्ते ।
पक्वं सुपिष्टं लवणं तदन्नैः पानैस्तथानाहरुजाघ्नमद्यात् ॥ १५ ॥
हृत्स्तम्भमूर्द्धामयगौरवाभ्यामुद्गारसङ्गेन सपीनसेन ।
आनाहमामप्रभवं जयेत् प्रच्छर्द्दनैर्लङ्घनपाचनैश्च ॥ १६ ॥

इत्युदावर्त्तचिकित्सा ।

व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसङ्गनित्यद्रुतपृष्ठयानात् ।
आनूपमांसाध्यशनादजीर्णात् स्युर्मूत्रकृच्छ्राणि नृणां तथाष्टौ ॥ १७
पृथङ्मलाः स्वैः कुपिता निदानैः सर्व्वेऽथवा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मूत्रस्य मार्गं परिपीड़यन्ति यदा तदा मूत्रयतीह कृच्छ्रात् ॥ १८
तीव्रा हि रुग्वङ्क्षणवस्तिमेढ्रे स्वल्पं मुहुर्मूत्रयतीह वातात् ।
पीतं सरक्तं सरुजं सदाहं कृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीह पित्तात् ॥

वस्तेः सलिङ्गस्य गुरुत्वशोफौ
मूत्रं सपिच्छं कफमूत्रकृच्छ्रे ।
सर्व्वाणि रूपाणि च सन्निपाताद्
भवन्ति तत् कृच्छ्रतमन्तु कृच्छ्रम् ॥ १९ ॥

इति मूत्रकृच्छ्र-निदानम् ।

विशोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मूत्रं सपित्तं पवनः कफं वा ।
यदा तदाश्मर्य्युपजायते तु क्रमेण पित्तेष्विव रोचना गोः ॥

---

* हिंस्रार्कमूलमिति पाठान्तरम् ।

कदम्बपुष्पाकृतिरश्मतुल्या श्लक्ष्णा त्रिपुट्यप्यथवापि मृद्वी ।
मूत्रस्य चेन्मार्गमुपैति रुद्धा मूत्रं रुजां तस्य करोति वस्तौ ॥
मृद्नाति मेढ्रं स तु वेदनार्त्तो मुहुः शकृन्मुञ्चति वेपते च ।
ससीवनीमेहनवस्तिशूलं विशीर्णधारञ्च करोति मूत्रम् ॥
क्षोभात् क्षते मूत्रयतीह सास्रं तस्याः सुखं मूत्रयति व्यपायात् ।
एषाश्मरी मारुतभिन्नमूर्त्तिः स्याच्छर्करा मूत्रपथात् क्षरन्ती ॥२०॥
शुक्रं मलाश्चैव पृथक् पृथग्वा मूत्रायनस्थाः परिपीड़यन्ति ।
तद्वायावृतं मेहनवस्तिशूलं मूत्रं सशुक्रं कुरुते विबद्धम् ॥
स्तब्धश्च शूनो भृशवेदनश्च तुदेत वस्तिवृषणौ च तस्य ॥ २१ ॥
क्षताभिघातात् क्षतजं क्षयाद्वा प्रकोपितं वस्तिगतं विबद्धम् ।
तीव्रार्त्तिमूत्रेण सहाश्मरीत्वमायाति तस्मिन्नतिसञ्चिते च ॥
आध्मातता वस्तिसु गौरवञ्च वस्तेर्लघुत्वञ्च विनिःसृते स्यात् ॥२२

इत्यश्मरी-निदानम् ।

अभ्यञ्जनस्नेहनिरूहवस्तिस्वेदोपनाहोत्तरवस्तिसेकान् ।
स्थिरादिभिर्वातहरैश्च सिद्धान् दद्याद्रसांश्चानिलमूत्रकृच्छ्रे ॥२३॥
पुनर्नवैरण्डशतावरीभिः पत्तूरवृश्चीरबलाश्मभिद्भिः ।
द्विपञ्चमूलेन कुलत्थकोलयवैश्च तोयोत्क्वथिते कषाये ॥
तैलं वराहर्क्षवसाघृतञ्च तैरेव कल्कैर्लवणैश्च साध्यम् ।
तन्मात्रयाशु प्रतिहन्ति पीतं शूलान्वितं मारुतमूत्रकृच्छ्रम् ॥ २४॥
एतानि चान्यानि वरौषधानि हितानि पिष्टान्यपि चोपनाहे ।
सुरालाभतस्तैलफलानि चैव स्नेहाम्लयुक्तानि सुखोष्णवन्ति ॥२५॥
सेकावगाहाः शिशिराः प्रदेहा ग्रैष्मो विधिर्वस्तिपयोविरेकाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसैर्घृतैश्च कृच्छ्रेषु पित्तप्रभवेषु कार्य्याः ॥ २६ ॥

शतावरीकाशकुशश्वदंष्ट्राविदारिशालीक्षुकशेरुकाणाम् ।
क्वाथं सुशीतं मधुशर्कराभ्यां युक्तं पिवेत् पैत्तिकमूत्रकृच्छ्री ॥
पिवेत् कषायं कमलोत्पलानां शृङ्गाटकानामथवा विदार्य्याः ।
दण्डोत्पलानामथवापि मूलं पूर्व्वेण कल्पेन तथाम्बु शीतम् ॥२७
एर्वारुवीजं त्रपुषात् कुसुम्भात् सकुङ्कुमः स्याद्वृषकश्च पेयः ।
द्राक्षारसेनाश्मरिशर्करासु सर्व्वेषु कृच्छ्रेषु प्रशस्त एषः ॥ २८ ॥
एर्वारुवीजं मधुकं सदार्व्वि पैत्ते पिवेत् तण्डुलधावनेन ।
दार्व्वीं तथैवामलकीरसेन समाक्षिकां पित्तकृते तु कृच्छ्रे ॥२६॥
क्षारोष्णतीक्ष्णौषधमन्नपानं स्वेदो यवान्नं वमनं निरूहाः ।
तक्रं सतिक्तौषधसिद्धतैलमभ्यङ्गपानं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥ ३० ॥
व्योषं श्वदंष्ट्रा त्रुटिसारसास्थि कोलप्रमाणं मधु मूत्रयुक्तम् ।
पिवेत् त्रुटिं क्षौद्रयुतां कदल्या रसेन कैटर्य्यरसेन वापि ॥
तक्रेण युक्तं शितिमारकस्य वीजं पिवेत् कृच्छ्रविघातहेतोः ।
पिवेत् तथा तण्डुलधावनेन प्रवालचूर्णं कफमूत्रकृच्छ्रे ॥
सप्तच्छदारग्वधकेवुकैला धवं करञ्जं कुटजं गुडूचीम् ।
पक्त्वा जले तेन पिवेद् यवागूं सिद्धं कषायं मधुसंयुतं वा ॥३१॥
सर्व्वं त्रिदोषप्रभवे तु वायोः स्थानानुपूर्व्या प्रसमीक्ष्य कार्य्यम् ।
त्रिभ्योऽधिके प्राग्वमनं कफे तु पित्ते विरेकः पवने तु वस्तिः ॥३२

इति मूत्रकृच्छ्रचिकित्सा ।

क्रिया हिता त्वश्मरिशर्कराभ्यां या मूत्रकृच्छ्रे कफमारुतोत्थे ।
कार्य्याश्मरीभेदनपातनाय विशेषयुक्तं शृणु कर्म्म सिद्धम् ॥ ३३॥
पाषाणभेदं वृषकं श्वदंष्ट्रा पाठाभयाव्योषशटीनिकुम्भाः ।
हिंस्राखराह्वाशितिमारकाणामेर्व्वारुकाणां त्रपुषस्य वीजम् ॥

उत्कुञ्चिका हिङ्गु सवेतसाम्लं स्याद् द्वे बृहत्यौ हपुषा वचा च ।
चूर्णं पिबेदश्मरिभिद्विपक्वं सर्पिश्च गोमूत्रचतुर्गुणन्तैः ॥ ३४ ॥
मूलं श्वदंष्ट्रात्‌रकोरुबूकात् क्षीरेण पिष्टं बृहतीद्वयाच्च ।
आलोड्य दध्ना मधुरेण पेयं दिनानि सप्ताश्मरिभेदनार्थम् ॥३५॥
पुनर्नवायोरजनीश्वदंष्ट्राफल्गुप्रवालाश्च सदर्भपुष्पाः ।
क्षीराम्बुमद्येक्षुरसैः प्रपिष्टं पेयं भवेदश्मरिशर्करासु ॥ ३६ ॥
त्रुटिः शताह्वा लवणानि पञ्च यवाग्रजं कुन्दुरुकाश्मभेदौ ।
कम्पिल्लकं गोक्षुरकस्य बीजमेर्व्वारुबीजं त्रपुषस्य बीजम् ॥
चूर्णीकृतं चित्रकहिङ्गुमांसीयमानितुल्यं त्रिफला द्विरंशम् ।
अम्लैरनुष्णैः रसमद्ययूषैः पेयं हि गुल्माश्मरिभेदनार्थम् ॥ ३७ ॥
बिल्वप्रमाणो घृततैलभृष्टो यूषः कृतः शिग्रुकमूलकल्कात् ।
शीतोऽश्मभित् स्याद्दधिमण्डयुक्तः पेयः प्रकामं लवणेन युक्तः ॥
जलेन शोभाञ्जनमूलकल्कः शीतो हितश्चाश्मरिशर्कराभ्याम् ॥३८
सितोपला वा समयावशूकाः कृच्छ्रेषु सर्व्वेष्वपि भेषजं स्यात् ॥३९
पीत्वा च मद्यं निगदं रथेन हयेन वा शीघ्रजवेन यायात् ।
तैः शर्करा प्रच्यवतेऽश्मरी च शाम्येन्नचेच्छल्यविदुद्धरेत्ताम् ॥४०
रेतोविघातप्रभवे तु कृच्छ्रे समीक्ष्य दोषं प्रतिकर्म्म कुर्य्यात् ।
कार्पासमूलं वृषकाश्मभेदौ * बलास्थिरादीनि गवेधुका च ॥
वृश्चीर ऐन्द्री च पुनर्नवा च शतावरी मध्वशनाखुपर्ण्यौ ।
तत् क्वाथसिद्धं पवने नरस्य पित्ताधिके क्षीरमथापि सर्पिः ॥
कफे तु यूषादिकमन्नपानं संसर्गजे सर्व्वहितः क्रमः स्यात् ॥४१॥
एवं न चेच्छाम्यति तस्य दद्यात् सुरां पुराणां मधुमाध्विकं वा।

* वसुकाश्मभेदाविति पाठान्तरम् ।

विष्कमांसानि च बृंहणार्थं वस्तींश्च शुक्राशयशोधनार्थम् ॥
शुद्धस्य तृप्तस्य च वृष्ययोगाः प्रियानुकूलाः प्रमदा विधेयाः ॥४२॥
रक्तोद्भवे तूतपलनालतालकाशेक्षुबालीक्षुकशेरुकाणि ।
पिवेत् सिताक्षौद्रयुतानि खादेदिक्षुं विदारीं त्रपुषाणि चैव ॥
घृतं श्वदंष्ट्राखरसेन सिद्धं क्षीरेण चैवाष्टगुणेन पेयम् ॥
स्थिरादिकानां कतकादिकानामेकैकशो वा विधिनैव तेन ॥४३
क्षीरेण वस्तिर्मधुरौषधैः स्यात्तैलेन वा स्वादुफलोत्थितेन ।
यन्मूत्रकृच्छ्रे विहितन्तु पैत्ते कार्य्यन्तु तच्छोणितमूत्रकृच्छ्रे ॥४४
व्यायामसन्धारणशुष्कभक्ष्यपिष्टान्नवातार्ककरव्यवायान् ।
खर्ज्जूरशालूककपित्थजम्बूबिसं कषायञ्च रसं भजेत ॥ ४५ ॥

इत्यश्मरीचिकित्सा ।

व्यायामतीक्ष्णातिविरेकवस्तिचिन्ताभयत्रासमदाभिचाराः ।
छर्द्यामसन्धारणकर्षणानि हृद्रोगकर्त्तॄणि तथाभिघातः ॥ ४६ ॥

वैवर्ण्यमूर्च्छाज्वरकासहिक्का-
श्वासास्यवैरस्यतृषाप्रमोहाः ।
छर्द्दिः कफोत्क्लेशरुजारुचिश्च
हृद्रोगजाः स्युर्विविधास्तथान्ये ॥ ४७ ॥
हृच्छून्यभावद्रवशोषभेद-
स्तम्भाः समोहाः पवनाद्विशेषः ॥
पित्तात्तमोदूयनदाहमोहाः
सन्त्रासतापज्वरपीतभावाः ।
स्तब्धं गुरु स्यात् स्तिमितञ्च मर्म्म
कफात् प्रसेकज्वरकासतन्द्राः ।

विद्यात्त्रिदोषन्त्वपि सर्व्वलिङ्गं
तीव्रार्त्तितोदं क्रमिजं सकण्डूम् ॥ ४८ ॥
तैलं ससौवीरकमस्तु तक्रं
वाते प्रपेयं लवणं सुखोष्णम्।
मुत्राम्बुसिद्धं लवणैश्च तैल-
मानाहगुल्मार्त्तिहृदामयघ्नम् ॥
पुनर्नवां दारु सपञ्चमूलं
रास्नां यवान् विल्वकुलत्थकोलम्।
पक्त्वा जले तेन विपाच्य तैल-
मभ्यङ्गपानेऽनिलहृद्गदघ्नम् ॥ ४९ ॥
हरीतकीनागरपुष्कराह्वै-
र्वयःकयस्थालवणैश्च कल्कैः।
सहिङ्गुभिः साधितमग्र्यसर्पि-
र्गुल्मे सहृत्पार्श्वगदेऽनिलोत्थे ॥ ५० ॥
सपुष्कराह्वं फलपूरमूलं
महौषधं शट्यभया च कल्काः।
क्षाराम्बुसर्पिर्लवणैर्विमिश्राः
स्युर्वातहृद्रोगविकर्त्तिकाघ्नाः ॥ ५१ ॥
क्वाथः कृतः पौष्करमातुलुङ्ग-
पलाशपूतीकशठीसुराह्वैः।
सनागराजाजिवचा यमानी
सक्षार उष्णो लवणश्च पेयः ॥ ५२ ॥
पथ्याशटीपौष्करपञ्चकोलात्
समातुलुङ्गाद् यमकेन कल्कः।

गुडप्रसन्नालवणैश्च भृष्टो
ऋतुपार्श्वपृष्ठोदरयोनिशूले ॥ ५३ ॥
स्यात्तूषणं द्वे त्रिफले सपाठे
निदिग्धिकागोक्षुरकौ बले द्वे।
मेदे त्रुटिस्तामलकी स्वगुप्ता
त्रुटिर्मधूकं मधुकं स्थिरा च ॥
शतावरी जीवकपृश्निपर्ण्यौ
द्रव्यैरिमैरक्षसमैः सुपिष्टैः।
प्रस्थं घृतस्य प्रपचेद्विधिज्ञः
प्रस्थेन दघ्ना त्वथ माहिषेण ॥
मात्रां पलञ्चार्द्धपलं पिचुं वा
प्रयोजयेन्माक्षिकसंप्रयुक्ताम्।
श्वासे सकासे त्वथ पाण्डुरोगे
हलीमके हृद्ग्रहणीप्रदोषे ॥ ५४ ॥

इति त्र्यूषणाद्यघृतम्।

शीताः प्रदेहाः परिषेचनञ्च
तथा विरेको हृदि पित्तदुष्टे।
द्राक्षासिताक्षौद्रपरूषकैः स्या-
च्छुद्धे तु पित्तापहमन्नपानम् ॥ ५५ ॥
यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणीञ्च
पिष्ट्वा पिबेच्चापि सिताजलेन।
क्षतेषु सर्पींषि हितानि सर्पि-
र्गुडाश्च ये तान् प्रसमीक्ष्य सम्यक् ॥ ५६ ॥

दद्याद् भिषग् धन्वरसान्नगव्य-
चीराशिनां पित्तहृदामयेषु।
तैरेव सर्व्वे प्रशमं प्रयान्ति
पित्तामयाः शोणितसंश्रया ये॥ ५७॥

द्राक्षाबलाश्रेयसिशर्कराभिः खर्ज्जूरवीरर्षभकोत्पलैश्च।
काकोलिमेदायुगजीवकैश्च चीरेण सिद्धं महिषीघृतं स्यात्॥
कशेरुकाश्वबलशृङ्गवेरप्रपौण्डरीकं मधुकं विसञ्च।
ग्रन्थिश्च सर्पिः पयसा पचेत्तैः चौद्रान्वितं पित्तहृदामयघ्नम्॥
स्थिरादिकल्कैः पयसा च सिद्धं द्राक्षारसेनेक्षुरसेन वापि।
सर्पिर्हितं स्वादुफलेक्षुजाश्च रसाः सुशीता हृदि पित्तदुष्टे॥५८॥
स्विन्नस्य वान्तस्य विलङ्घितस्य क्रिया कफघ्नी कफमर्म्मरोगे।
कौलत्थधान्यैश्च रसैर्यवान्नपानानि तीक्ष्णानि सशर्कराणि॥
मूत्रे श्रुताः कट्फलशृङ्गवेरपीतद्रुपथ्यातिविषाः प्रदेयाः।
कृष्णाशटीपुष्करमूलरास्नावचाभयानागरचूर्णकश्च॥
उडुम्बराश्वत्थवटार्ज्जुनाख्ये पलाशरोहीतकखादिरे च।
क्वाथे त्रिवृद्व्योषणचूर्णसिद्धो लेहः कफघ्नो युत उष्णतोयैः॥
शिलाह्वयं वा भिषगप्रमत्तः प्रयोजयेत् कल्पविधानदृष्टम्।
प्राश्याथवागस्त्यहरीतकी च रसायनं ब्राह्ममथामलक्याः॥५९॥
त्रिदोषजे लङ्घनमादितः स्यादन्नञ्च सर्व्वेषु हितं विधेयम्।
हीनातिमध्यत्वमवेक्ष्य चैव कार्य्यं त्रयाणामपि कर्म्म शस्तम्॥
भुक्तेऽधिकञ्जीर्य्यति शूलमल्पं जीर्णे स्थितं स्यात् सुरदारु कुष्ठम्।
सतिल्वकं द्वे लवणे विडङ्गमुष्णाम्बुना सातिविषं पिबेत् सः॥

जीर्णेऽधिके स्नेहविरेचनं स्यात्
फलैर्विरेच्यो यदि जीर्य्यति स्यात् ।
विष्वेव कालेष्वधिके तु शूले
तीक्ष्णं हितं मूलविरेचनं स्यात् ॥ ६० ॥
प्रायोऽनिलो रुद्धगतिः प्रकुप्य-
त्यामाशये शोधनमेव तस्मात् ।
कार्य्यं तथा लङ्घनपाचनञ्च
सर्व्वं क्रिमिघ्नं क्रिमिहृद्गदे च ॥ ६१ ॥

इति हृद्रोगचिकित्सा ।

सन्धारणाजीर्णरजोऽतिभाष्यक्रोधर्त्तुवैषम्यशिरोऽभितापैः ।
प्रजागरातिस्वपनाम्बुशीतैरवश्यया मैथुनवाष्पधूमैः ।
संस्त्यानदोषे शिरसि प्रदुष्टो वायुः प्रतिश्यायमुदीरयेत् तु ॥
घ्राणार्त्तितोदैः क्षवथुर्जलाभः स्रावोऽनिलात् सस्वरमूर्द्धरोगः ।
नासाग्रपाकज्वरवक्त्रशोषतृष्णास्रपीतस्रवणानि पित्तात् ॥
कासारुचिस्रावघनप्रसेकाः
कफाद् गुरुः स्रोतसि चापि कण्डूः ।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात्
स्युः पीनसे तीव्ररुजेऽतिदुःखे ॥ ६२ ॥
सर्व्वोऽतिवृद्धोऽहितभोजनात्तु दुष्टप्रतिश्याय उपेक्षितः स्यात् ।
ततश्च रोगाः क्षवथुश्च नाशाशोषः प्रतीनाहपरिस्रवौ च ॥
घ्राणस्य पूतित्वमपीनसश्च सपाकशोथार्व्वुदपूयरक्तः ।
अरूंषि शीर्षश्रवणाक्षिरोगाः खालित्यहर्य्यर्ज्जुनलोमभावाः ॥
तृट्श्वासकासज्वररक्तपित्तवैस्वर्य्यशोषाश्च ततो भवन्ति ॥ ६३ ॥

रोधाभिघातस्रवशोषपाकैर्घ्राणं युतं यस्य न वेत्ति गन्धम्।
दुर्गन्धि चास्यं बहुशः प्रकोपि दुष्टप्रतिश्यायमुदाहरेत् तम्॥
संस्पृश्य मर्म्माण्यनिलस्तु मूर्द्धि विष्वक्पथस्थः क्षवथुं करोति।
क्रुद्धः स संशोष्य कफन्तु नासाशृङ्गाटकघ्राणविशोषणाच्च॥
उच्छ्वासमार्गन्तु कफः सवातो रुन्ध्यात् प्रतीनाहमुदाहरेत् तम्।
यो मस्तुलुङ्गाद्घनपीतपक्वः कफः स्रवेद्देष परिस्रवस्तु॥
वैवर्ण्यदौर्गन्ध्यमुपेक्षयात्तु स्यात् पूतिनस्यं श्वयथुर्भ्रमश्च।
आनह्यते यस्य विशुष्यते च प्रक्लिद्यते धूप्यति यस्य नासा॥
न वेत्ति यो गन्धरसांश्च जन्तुर्जुष्टं व्यवस्येत्तमपीनसेन।
तच्चानिलश्लेष्मभवं विकारं ब्रूयात् प्रतिश्यायसमानलिङ्गम्॥६४
सदाहरागः श्वयथुः सपाकः स्याद्घ्राणपाकोऽपि च रक्तपित्तात्।
घ्राणाश्रितास्रक्प्रभृतीन् प्रदूष्य कुर्व्वन्ति नासाश्वयथुं मलाश्च॥
घ्राणे तथोच्छ्वासगतिं निरुध्य मांसप्रदोषादपि चार्व्वुदानि।
घ्राणात् स्रवेद्वा श्रवणान्मुखाद्वा पित्ताक्तमस्रन्त्वपि पूयरक्तम्।

कुर्य्यात् सपित्तः पवनस्त्वगादीन्
सन्दूष्य चारूंषि सदाहपाकम्॥ ६५॥

इति नासारोगनिदानम्।

भृशार्त्तिशूलं स्फुरतीह वातात्
पित्तात् सदाहार्त्ति कफाद् गुरु स्यात्।
सर्व्वैस्त्रिदोषं क्रिमिजं सकण्डु
दौर्गन्ध्यतोदार्त्तियुतं शिरः स्यात्॥ ६६॥

इति शिरोरोगनिदानम्।

मुखामये मारुतजे तु शोषकार्कश्यरौक्ष्येऽतिबला रुजश्च ।
कृष्णारुणं निष्पतनं सशीतं प्रस्रंसनस्पन्दनतोदभेदाः ॥
तृष्णाज्वरस्फोटकदाहपाका धूमायनञ्चाप्यवदीर्णता च ।
पित्तात् समूर्च्छा विविधा रुजश्च वर्णाश्च शुक्लारुणपाण्डुवर्ज्जाः ॥
कण्डूर्गुरुत्वं सितविज्जलत्वं स्वेदोऽरुचिर्ज्जाड्यकफप्रसेकौ ।
उत्क्लेशमन्दानलता च तन्द्रा रुजश्च मन्दाः कफवक्त्ररोगे ॥
सर्व्वाणि रूपाणि तु वक्त्ररोगे भवन्ति यस्मिन् स तु सन्निपातात् ॥६७
संस्थानदूष्याकृतिनामभेदाच्चैते चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां निमित्तरूपाकृतिभेषजानि ।
यथाप्रदेशञ्च चतुर्व्विधस्य क्रियां प्रवक्ष्यामि मुखामयस्य ॥ ६८ ॥

इति मुखरोगनिदानम् ।

वातादिभिः शोकभयातिलोभक्रोधैर्मनोघ्नाशनरूपगन्धैः ।
अरोचकाः स्युः परिहृष्टदन्तकषायवक्त्रश्च मतोऽनिलेन ॥
कट्वम्लमुष्णं विरसञ्च पूति पित्तेन विद्याल्लवणञ्च वक्त्रम् ।
माधुर्य्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यविबन्धसम्बद्धयुतं कफेन ॥ ६९ ॥
अरोचके शोकभयातिलोभक्रोधाद्यहृद्याशुचिगन्धजे स्यात् ।
स्वाभाविकश्चास्यरसोऽरुचिश्च त्रिदोषजे नैकरसं भवेत् तु ॥७०

इत्यरोचकनिदानम् ।

नादोऽतिरुक्कर्णमलस्य शोषः स्रावस्तनुश्चाश्रवणञ्च वातात् ।
शोफः सरागो दरणं विदाहः सपीतपूतिस्रवणञ्च पित्तात् ॥
वैश्रुत्यकण्डूस्थिरशोफशुक्लस्निग्धस्रुतिः श्लेष्मभवेऽल्परुक् च ।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् स्रावश्च तत्राधिकदोषवर्णः ॥७१

इति कर्णरोगनिदानम् ।

अल्पस्तु रागोऽनुपदेहवांश्च सतोदभेदोऽनिलजाक्षिरोगे।
पित्तात्तु दाहातिरुजोऽतिरागाः पीतोपदेहः सुभृशोष्णमस्तु॥
शुक्लोपदेहो बहुपिच्छिलास्तु नेत्रं कफात् स्याद् गुरुता सकण्डुः।
सर्व्वाणि रूपाणि तु सन्निपातात् षट्सप्ततिर्नेत्रगदास्तु भेदात्॥७२
तेषामभिव्यक्तिरभिप्रदिष्टा शालाक्यतन्त्रेषु चिकित्सितञ्च।
पराधिकारे तु न विस्तरोक्तिः शस्तेति तेनात्र न नः प्रयासः॥७३

इति नेत्ररोगनिदानम्।

तेजः सवातं खलु केशभूमिं
दग्ध्वातु कुर्य्यात् खलितिं नरस्य।
किञ्चित्तु दग्ध्वा पलितानि कुर्य्या-
द्धरितप्रभत्वञ्च शिरोरुहाणाम्॥ ७४ ॥

इत्यूर्द्ध्वजत्रुस्थगदैकदेशः प्रोक्त-श्चिकित्साञ्च परं निबोध।
अतःपरं भेषजसंग्रहन्तु निबोध संक्षेपत उच्यमानम्॥ ७५ ॥

इति खालित्यरोगनिदानम्।

वातात् सकासवैस्वर्य्ये सक्षारं पीनसे घृतम्।
पिवेद्रसं पयश्चोष्णं स्नैहिकं धूममेव वा॥
शताह्वात्वग्बलामूलं श्योणाकैरण्डबिल्वजम्।
आरग्वधं पिवेद्वर्त्तिं मधूच्छिष्टवसाघृतैः॥
अथवा सघृतान् शक्तून् कृत्वा मल्लकसम्पुटे।
नवप्रतिश्यायवतां धूमं वैद्यः प्रयोजयेत्॥ ७६ ॥
शङ्खमूर्द्धललाटार्त्तौ पाणिस्वेदोपनाहनम्।
स्वभ्यक्ते क्षवथुस्रावरोधादौ सङ्करादयः॥ ७७ ॥
श्रेयास्च रोहिषाजाजीवच्यातर्कारिचोरकाः।

त्वक्पत्रमरिचैलानां चूर्णो वा सोपकुञ्चिकाः ॥ ७८ ॥
स्रोतःशृङ्गाटनासाक्षिशोषे तैलं सनावनम् ।
प्रभाव्याजे तिलान् क्षीरे तेन पिष्टांस्तदुष्मणा ॥
मन्दस्विन्नान् सयष्ट्याह्वचूर्णांस्तेनैव पीडयेत् ॥ ७९ ॥
दशमूलस्य निष्क्वाथे रास्नामधुककल्कवत् ।
सिद्धं ससैन्धवं तैलं दशकृत्वो नु तत् स्मृतम् ॥
स्निग्धस्यास्थापने दोषं निर्हरेद्वातपीनसे ।
स्निग्धाम्लोष्णाश्च लघ्वन्नं ग्राम्यादीनां रसैर्हितम् ॥
उष्णाम्बुना स्नानपाने निवातोष्णप्रतिश्रयः ।
चिन्ताव्यायामवाक्चेष्टाव्यवायविरतो भवेत् ॥
वातजे पीनसे धीमानिच्छन्नेवात्मनो हितम् ॥ ८० ॥
पैत्ते सर्पिः पिबेत् सिद्धं शृङ्गवेरशृतं पयः ॥ ८१ ॥
पाचनार्थं पिबेत् पक्वे कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् ।
पाठाद्विरजनीमूर्व्वापिप्पलीजातिपल्लवैः ॥
दन्त्या च साधितं तैलं नस्यं स्यात् पक्वपीनसे ॥ ८२ ॥
पूयास्रे रक्तपित्तघ्नाः कषाया नावनानि च ॥
पाकदाहाढ्यरूक्षेषु शीताः सेकाः प्रलेपनाः ।
स्नेहनस्योपचाराश्च कषायाः स्वादुशीतलाः ॥ ८३ ॥
मन्दपित्ते प्रतिश्याये स्निग्धैः कुर्य्याद्विरेचनम् ।
घृतं क्षीरं यवाः शालिर्गोधूमा जाङ्गला रसाः ॥
शीताम्लास्तिक्तशाकानि यूषा मुद्गादिभिर्हिताः । ८४ ॥
गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
स्वेदाः सेकाश्च पाकार्थं लिप्ते शिरसि सर्पिषा ॥

लशुनं मुद्गचूर्णेन व्योषक्षारघृतैर्युतम् ।
देयं कफघ्नवमनमुत्क्लिष्टश्लेष्मणो हितम् ॥
अपीनसे पूतिनस्ये घ्राणस्रावे सकण्डुके ।
धूमः शस्तोऽवपीड़श्च कटुभिः कफपीनसे ॥
मनःशिला वचा व्योषं विड़ङ्गं हिङ्गु गुग्गुलुः ।
चूर्णः प्रायः प्रधमनः कटुभिस्त्रिफलैः सह ॥
भार्गीमदनतर्कारीसुरसादिविपाचितम् ।
तैलं सर्षपजं बल्यं कफपीनसशान्तये ॥
आर्त्तगालवचालं वा विड़ङ्गं कुष्ठपिप्पली ।
कृत्वा कल्कं करञ्जञ्च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥
पाकान्मुक्ते घने नस्यमेतन्मेदोऽन्विते कफे ।
स्निग्धस्य व्याहते वेगे छर्द्दनं कफपीनसे ॥
वमनीयशृतक्षीरतिलमाषयवाम्बुना ।
यवाग्वा मदनक्षीरतिलमाषोपसिद्धया ॥ ८५ ॥
कफघ्नमन्नं वार्त्ताककुलत्थाढ़किमुद्गजाः ।
यूषाः सकुलकव्योषाः शस्तास्तोयोष्णसेविनः ॥ ८६ ॥
सर्व्वजित् पीनसे दुष्टे कार्य्यं शोफे तु शोफनुत् ।
क्षारोऽर्व्वुदाधिमांसेषु क्रिया सर्व्वेष्ववेक्ष्य च ॥८७ ॥

इति नासारोगचिकित्सा ।

वातिके शिरसो रोगे स्नेहान् स्वेदान् सनावनान् ।
पानान्नमुपहारांश्च कुर्य्याद्वातामयापहान् ॥
तैलभृष्टैरगुर्व्वाद्यैः सुखोष्णैश्चोपनाहनम् ।
जीवनीयैः सुमनसा मनसैर्मांसैश्च शस्यते ॥ ८८ ॥

रास्नास्थिरादिभिः सिद्धं सक्षीरं नस्यमर्त्तिनुत् ।
तैलं रास्नादिकाकोलीशर्कराभिरथापि वा ॥ ८९ ॥
बलामधुकयष्ट्याह्वविदारीचन्दनोत्पलैः ।
जीवकर्षभकद्राक्षाशर्कराभिश्च साधितः ॥
प्रस्थस्तैलस्य सक्षीरो जाङ्गलार्द्धतुला रसे ।
नस्यं सर्व्वोर्द्ध्वजत्रुत्थवातपित्तामयापहम् ॥ ९० ॥
दशमूलबलारास्नात्रिफलामधुकैः सह ।
मयूरं पक्षपित्तान्त्रशकृत्तुण्डाङ्घ्रिवर्ज्जितम् ॥
जले पक्त्वा घृतप्रस्थं तस्मिन् क्षीरसमं पचेत् ।
मधुरैः कार्षिकैः कल्कैः शिरोरोगार्द्दितापहम् ॥
कर्णाक्षिनासिकाजिह्वाताल्वास्यगलरोगनुत् ।
मायूरमिति विख्यातमूर्द्ध्वजत्रुगदापहम् ॥ ९१ ॥

इति मायूरघृतम् ।

एतेनैव कषायेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दुग्धेन कल्कैरेभिश्च कार्षिकैः ॥
जीवन्तीत्रिफलामेदामृद्वीकर्द्धिपरूषकैः ।
समङ्गाचविकाभार्गीकाश्मरीकर्कटाह्वयैः ॥
आत्मगुप्तामहामेदातालखर्ज्जूरमस्तकैः ।
मृणालविसखर्ज्जूरमधूकैश्च सजीवकैः ॥
शतावरीविदारीक्षुबृहतीशारिवायुगैः ।
मूर्व्वाश्वदंष्ट्रर्षभकशृङ्गाटककशेरुकैः ॥
रास्नास्थिरातामलकीसूक्ष्मैलाशटिपौष्करैः ।
पुनर्नवातुगाक्षीरीकाकोलीधन्वयासकैः ॥

मधुकाक्षोड़वातामसुञ्जाताभिषुकैरपि ।
द्रवैरेभिर्यथालाभं पूर्व्वकल्पेन साधितम् ॥
तत् पक्वं नावनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ प्रयोजयेत् ।
शिरोरोगेषु सर्व्वेषु कासे श्वासे च दारुणे ॥
मन्यापृष्ठग्रहे शोषे स्वरभेदे तथार्द्दिते ।
योन्यसृक्शुक्रदोषेषु शस्तं वन्ध्यासुतप्रदम् ॥
ऋतुस्नाता तथा नारी पीत्वा पुत्रं प्रसूयते ।
महामायूरमित्येतद्घृतमात्रेयपूजितम् ॥ ८२ ॥

इति महामायूरघृतम् ।

आखुभिः कुक्कुटैर्हंसैः शशैश्चापि हि बुद्धिमान् ।
कल्पेनानेन विपचेत् सर्पिरूर्द्ध्वगदापहम् ॥ ८३ ॥
पैत्ते घृतं पयः सेकाः शीता लेपाः सनावनाः ।
जीवनीयानि सर्पींषि पानान्नञ्चापि पित्तनुत् ॥
चन्दनोशीरयष्ट्याह्वबलाव्याघ्रनखोत्पलैः ।
क्षीरपिष्टैः प्रदेहः स्यात्शृतैर्वा परिषेचनम् ॥
त्वक्पत्रशर्कराकल्कः सुपिष्टस्तण्डुलाम्बुना ।
कार्श्मर्य्योऽवपीड़ः सर्पिश्च नस्यं तत् स्यात् तु पैत्तिके ॥
यष्ट्याह्वचन्दनानन्ताक्षीरसिद्धं घृतं हितम् ।
नावनं शर्कराद्राक्षामधुकैश्चापि पित्तजे ॥ ८४ ॥
कफजे स्वेदितं नस्यधूमप्रधमनादिभिः ।
शुद्धं प्रलेपपानान्नैः कफघ्नैः समुपाचरेत् ॥ ८५ ॥
पुराणसर्पिषः पानैस्तीक्ष्णैर्वस्तिभिरेव च ।
कफानिलोद्भवे दाहः शेषयो रक्तमोक्षणम् ॥

एरण्डनलदक्षौमगुग्गुल्वगुरुचन्दनैः ।
धूमवर्त्तिं पिवेद्गन्धैरकुष्ठतगरैस्तथा ॥ ९६ ॥
सन्निपातोद्भवे कार्य्या सन्निपातहरी क्रिया ।
क्रिमिजे चापि कर्त्तव्यं तीक्ष्णं मूर्द्धविरेचनम् ॥ ९७ ॥
त्वगदन्तीव्याघ्रकरजविडङ्गनवमालिका: ।
अपामार्गफलं वीजं नक्तमालशिरीषयोः ॥
चवकोटश्चाम्लको विल्वं हरिद्रा हिङ्गु यूथिका ।
फणिज्झकश्च तैस्तैलमवीमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्यान्नावनं चूर्णञ्चैषां प्रधमनं हितम् ॥ ९८ ॥
फलं शियुकरञ्जाभ्यां सव्योषञ्चावपीड़कः ।
कषायः स्वरसः क्षारश्चूर्णं कल्कोऽवपीड़कः ॥ ९९ ॥

इति शिरोरोगचिकित्सा ।

शुक्ततिक्तकटुक्षौद्रकषायैः कवलग्रहः ।
धूमः प्रधमनं शुद्धिरधश्चर्द्दनलङ्घने ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वं दोषनुद्धितम् ॥ १०० ॥
पिप्पल्यगुरुदार्व्वीत्वगयवक्षारो रसाञ्जनम् ।
पाठां तेजोवतीं पथ्यां समभागं सुचूर्णितम् ॥
मुखरोगेषु सर्व्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
शीधुमाधवमार्द्वीकैः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तेजोह्वामभयामेलां * समङ्गां कटुकां घनम् ॥
पाठां ज्योतिष्मतीं † लोध्रं दार्व्वीं कुष्ठञ्च चूर्णयेत् ।

---

* अभयामेलामित्यत्र मदवामूलमित्येकेऽपरे चाभयां मूर्व्वामिति पठन्ति ।
† रसाञ्जनमिति वा पाठः ।

दन्तानां घर्षणं रक्तस्रावकण्डूरुजापहम् ॥
पञ्चकोलकतालीशपत्रैलामरिचत्वचः।
पलाशमुष्ककक्षारयवक्षाराश्च चूर्णिताः ॥
गुडे पुराणे द्विगुणे क्वथिते गुडिकाः कृताः।
कर्कन्धुमात्राः सप्ताहं स्थिता मुष्ककभस्मनि ॥
कण्ठरोगेषु सर्व्वेषु धार्य्याः सुत्ररमृतोपमाः। १०१ ॥
गृहधूमो यवक्षारः पाठा व्योषं रसाञ्जनम्।
तेजोह्वा त्रिफला लोध्रं चित्रकश्चेति चूर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतद् गलरोगविनाशनम्।
कालकं नाम तच्चूर्णं दन्तास्यगलरोगनुत् ॥ १०२ ॥

इति कालकचूर्णम्।

मनःशिला यवक्षारो हरितालं ससैन्धवम्।
दार्व्वीत्वक् चेति तच्चूर्णं माक्षिकेण समायुतम् ॥
मूर्च्छितं घृतमण्डेन कण्ठरोगेषु धारयेत्।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नाम कीर्त्तितम् ॥ १०३ ॥

इति पीतकचूर्णम्।

मृद्वीका कटुका व्योषं दार्व्वीत्वक् त्रिफला घनम्।
पाठा रसाञ्जनं मूर्व्वा तेजोह्वेति च चूर्णितम् ॥
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे भिषग्जितम्।
योगास्त्वेते त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥ १०४ ॥
कटुकातिविषापाठादारुमुस्तकलिङ्गकाः।
गोमूत्रक्वथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः क्वथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रिया।

सक्षौद्रा मुखरोगासृग्दोषनाड़ीव्रणापहा ॥ १०५ ॥
तालुशोषे सतृष्णाश्च सर्पिरौत्तरभक्तिकम्।
नावनं मधुराः स्निग्धा शीताश्चैव रसा हिताः ॥ १०६ ॥
मुखपाके शिराकर्म्म शिरःकायविरेचनम्।
मूत्रतैलघृतक्षीरक्षौद्रैश्च कवलग्रहः ॥
सक्षौद्रास्त्रिफलापाठामृद्वीकाजातिपल्लवाः।
कषायतिक्ताः क्वाथाश्च शीताः सुग्रमुखधावनाः ॥ १०७ ॥
तुलां खदिरसारस्य द्वितुलामरिमेदसः।
प्रक्षाल्य जर्ज्जरीकृत्य चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥
द्रोणशेषं कषायं तं पक्त्वा भूयः पचेच्छनैः।
ततस्तस्मिन् घनीभूते चूर्णीकृत्याक्षभागिकम् ॥
चन्दनं पद्मकोशीरं मञ्जिष्ठाधातकीघनम्।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वत्वगेलापद्मकेशरम् ॥
लाक्षारसाञ्जनं मांसीत्रिफलालोध्रबालकम्।
रजन्यौ फलिनीमेलां समङ्गां कट्फलं वचाम् ॥
यवासागुरुपत्तङ्गगैरिकाञ्जनमावपेत्।
लवङ्गजातीकक्कोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ॥
कर्पूरकुड़वञ्चापि क्षिपेत् शीतेऽवतारिते।
ततस्तु गुड़िकाः कार्य्याः शुष्कास्तासोन धारयेत् ॥
तैलञ्चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत्।
दन्तानां चालनभ्रंशशौषिर्य्यक्रिमिरोगनुत् ॥
मुखपाकास्यदौर्गन्ध्यजाड्यारोचकनाशनम्।
सावोपलेपपैच्छिल्यवैस्वर्य्यगलशोषनुत् ॥

दन्तास्यगलरोगेषु सर्व्वेष्वेतत् परायणम्।
खदिरादिगुड़िकेयं तैलञ्च खदिरादिकम्॥
इति खदिरादिगुड़िका तैलञ्च। १०८॥

इति मुखरोगचिकित्सा।

अरुचौ कवलग्राहा धूमाः समुखधावनाः।
मनोज्ञमन्नपानञ्च हर्षणाश्वासनानि च॥
कुष्ठसौवर्च्चलाजाजीशर्करामरिचं विड़म्।
धात्र्येलापद्मकोशीरपिप्पल्युत्पलचन्दनम्॥
लोध्रं तेजोवती पथ्या त्र्यूषणं सयवाग्रजम्।
आर्द्रदाड़िमनिर्यासश्चाजाजीशर्करायुतः॥
सतैलमाक्षिकास्त्वेते चत्वारः कवलग्रहाः।
चतुरोऽरोचकान् हन्युर्वाताद्येकजसर्व्वजान्॥ १०९॥
कारवीमरिचाजाजीद्राक्षावृक्षाम्लदाड़िमम्।
सौवर्च्चलं गुड़ः क्षौद्रं सर्व्वारोचकनाशनम्॥ ११०॥
वस्तिः समीरणे पित्ते विरेको वमनं कफे।
कुर्य्याद् हृद्यानुकूलानि हर्षणञ्च मनोघ्नजे॥ १११॥

इत्यरोचकचिकित्सा।

सर्पींष्युपरिभक्तानि स्वरभेदेऽनिलात्मके।
चतुष्प्रयोगैस्तैस्तैश्च बलारास्नामृताह्वयैः॥
बर्हितित्तिरिदक्षाणां पञ्चमूलीशृतान् रसान्।
मायूरं क्षीरसर्पिर्वा पिबेत् त्र्यूषणमेव वा॥
पैत्तिके तु विरेकः स्यात् पयश्च मधुरैः शृतम्।
सर्पिर्गुड़ो घृतं तिक्तं जीवनीयं वृषस्य वा।

कफजे स्वरभेदे तु तीक्ष्णं मूर्द्ध्वविरेचनम् ।
विरेको वमनं धूमो यवान्नकटुसेवनम् ॥
वचाभार्ग्यभयाव्योषक्षारमाक्षिकचित्रकान् ।
लिह्यादा पिप्पलीपथ्ये तीक्ष्णं मद्यं पिबेच्च सः ॥
रक्तजे स्वरभेदे तु संस्कृता जाङ्गला रसाः ।
द्राक्षाविदारीक्षुरसाः सघृतक्षौद्रशर्कराः ॥
यच्चोक्तं क्षयकासघ्नं तच्च सर्व्वं चिकित्सितम् ।
पित्तजस्वरभेदघ्नं शिरावेधश्च रक्तजे ॥
सन्निपाते हिताः सर्व्वाः क्रिया न तु शिराव्यधः ।
इत्युक्तं स्वरभेदस्य समासेन चिकित्सितम् ॥ ११२ ॥

इति स्वरभेदचिकित्सा ।

कर्णशूले तु वातघ्नी हिता पीनसवत् क्रिया ।
प्रदेहाः पूरणं नस्यं पाकस्रावे व्रणक्रियाः ।
भोज्यानि च यथादोषं कुर्य्यात् स्नेहांश्च पूरणान् ॥ ११३ ॥
बालमूलकशुण्ठीनां क्षारो हिङ्गु महौषधम् ।
शतपुष्पा वचा कुष्ठं दारु शिग्रु रसाञ्जनम् ॥
सौवर्च्चलं यवक्षारः स्वर्ज्जिकोद्भिदसैन्धवम् ।
भूर्ज्जग्रन्थिर्विडं मुस्तं मधुशुक्तं चतुर्गुणम् ॥
मातुलुङ्गरसश्चैव कदल्या रस एव च ।
सर्व्वैरेतैर्यथोद्दिष्टैः क्षारतैलं विपाचयेत् ॥
बाधिर्य्यं कर्णनादश्च पूयस्रावश्च दारुणः ।
क्रिमयः कर्णशूलञ्च पूरणादस्य नश्यति ॥ ११४ ॥

इति क्षारतैलम् ।

हिङ्गुतुम्बुरुशुण्ठीभिः साध्यं तैलन्तु सार्षपम्।
एतद्धि पूरणं श्रेष्ठं कर्णशूलनिवारणम्॥ ११५॥
देवदारुवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः।
तैलं सिद्धं वस्तमूत्रे कर्णशूलनिवारणम्॥ ११६॥
वराटकान् समाहृत्य दहेन्मृद्भाजने शुभे।
तद्भस्म स्रावयेत् तेन गन्धतैलं विपाचयेत्॥
रसाञ्जनस्य शुण्ठ्याश्च कल्काभ्यां कर्णशूलनुत्॥ ११७॥

इति गन्धतैलम्।

मुखकर्णाक्षिरोगेषु यथोक्तं पीनसे विधिम्।
कुर्य्याद्भिषक् समीक्ष्यादौ दोषकालबलाबलम्॥ ११८॥

इति कर्णरोगचिकित्सा।

उत्पन्नमात्रे तरुणे नेत्ररोगे विड़ालकः।
कार्य्यो दाहोपदेहाश्रुशोफरागनिवारणः॥
नागरं सैन्धवं सर्पिर्मण्डेन च रसक्रिया।
निघृष्टं वातिके तद्वन्मधुसैन्धवगैरिकम्॥
तथा शावरकं लोध्रं घृतभृष्टं विड़ालकः।
कार्य्या हरीतकी तद्वद् घृतभृष्टा रुजापहा॥ ११९॥
पैत्तिके चन्दनानन्तामञ्जिष्ठाभिर्विड़ालकः।
कार्य्यः पद्मकयष्ट्याह्वमांसीकालीयकैस्तथा॥
रोचनामुस्तलवणगैरिकैश्च रसक्रिया।
कफे कार्य्यस्तथा चौद्रं प्रियङ्गुः समनःशिला॥
सन्निपाते तु सर्व्वैः स्याद्बहिरक्ष्णोः प्रलेपनम्।
पञ्चाणास्पृशता कार्य्यं सम्यङ् नेत्राञ्जनं त्र्यहात्॥ १२०॥

आश्च्योतनं मारुतजे क्वाथो बिल्वादिभिर्हितः ।
कोष्णः सैरण्डतर्कारीवृहतीमधुशिग्रुभिः ॥
द्राक्षादार्व्वीसमञ्जिष्ठालाक्षादिमधुकोत्पलैः ।
क्वाथः सशर्करः शीतः पूरणं रक्तपित्तनुत् ॥
नागरत्रिफलानिम्ववासालोध्ररसः कफे ।
कोष्णमाश्च्योतनं मिश्रैरौषधैः सान्निपातिके ॥ १२१ ॥
वृहत्येरण्डमूलत्वक् शिग्रोर्मूलं ससैन्धवम् ।
अजाक्षीरेण पिष्टं स्याद्वर्त्तिर्वाताक्षिरोगनुत् ॥
सुमनः क्षारकं शङ्खं त्रिफलां मधुकं बलाम् ।
पित्तरक्तापहा वर्त्तिः पिष्ट्वा दिव्येन वारिणा ॥
सैन्धवं त्रिफला व्योषं शङ्खनाभिः समुद्रजः ।
फेनः शैलेयकं सर्ज्जो वर्त्तिः श्लेष्माक्षिरोगनुत् ॥
अमृताह्वा विसं बिल्वं पटोलं छागलं शकृत् ।
प्रपौण्डरीकं यष्ट्याह्वं दार्व्वी कालानुसारिवा ॥
सुधौतं जर्ज्जरीकृत्य कृत्वा चार्द्धपलांशिकान् ।
तोये पक्त्वा रसे पूते भूयः पक्वे घने रसे ॥
कर्षञ्च शुक्लमरिचाज्जातीपुष्पान्नवात् पलम् ।
चूर्णं दत्त्वा त्रिदोषघ्नी वर्त्तिर्दृष्टिप्रसादनी ॥ १२२ ॥
शङ्खप्रवालवैदूर्य्यलौहताम्रप्लवास्थिभिः ।
स्रोतोजश्वेतमरिचैर्वर्त्तिः सर्व्वाक्षिरोगनुत् ॥
भागाद्र्धं मरिचाद्द्वौ च पिप्पल्यर्णवफेनयोः ।
भागार्द्धं सैन्धवाच्छाणं कृत्वा सौवीरकाञ्जनात् ॥
पिष्टं सुसूक्ष्मं चित्रायां चूर्णाञ्जनमिदं शुभम् ।

काचकण्डूकफार्त्तानां मलानाञ्च विशोधनम् ॥
वस्तमूत्रे त्र्यहं स्थाप्य' बिड़चूर्णं * सुभावितम् ।
चूर्णाञ्जनञ्च तैमिर्य्यक्रिमिपैल्लामलापहम् ॥
सौवीरमञ्जनं तुल्यं ताप्यो धातुर्मनःशिला ।
चक्षुष्या मधुकं लौहमणयः पौष्पमञ्जनम् ॥
सैन्धवं शौकरी दंष्ट्रा कतकञ्चाञ्जनं शुभम् ।
तिमिरादिषु चूर्णं वा वर्त्तिर्वेयमनुत्तमा ॥
कतकस्य फलं शङ्खः सैन्धवं त्र्यूषणं सिता ।
फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विड़ङ्गानि मनःशिला ॥
कुक्कुटाण्डकपालानि वर्त्तिरेषा व्यपोहति ।
तिमिरं पटलं काचं मलञ्चाशु सुखावती ॥ १२३ ॥

इति सुखावती वर्त्तिः ।

त्रिफला कुक्कुटाण्डत्वक् कासीसमयसो रजः ।
नीलोत्पलं विड़ङ्गानि फेनञ्च सरितां पतेः ॥
आजेन पयसा पिष्ट्वा भावयेत् ताम्रभाजने ।
सप्तरात्रं स्थितं भूयः पिष्ट्वा चीरेण वर्त्तयेत् ॥
एषा दृष्टिप्रदा वर्त्तिरन्धस्याभिन्नचक्षुषः ॥ १२४ ॥

इति दृष्टिप्रदा वर्त्तिः ।

वदने कृष्णसर्पस्य निहितं मासमञ्जनम् ।
ततस्तस्मात् समुद्धृत्य सुशुष्कं चूर्णयेत् बुधः ॥
सुमनःचारकैः शुष्कैरर्द्धांशैः सैन्धवेन च ।
एतन्नेत्राञ्जनं कार्य्यं तिमिरघ्नमनुत्तमम् ॥

* एलाचूर्णमिति पाठान्तरम् ।

पिप्पल्यः किंशुकरसो वसा सर्पस्य सैन्धवम् ।
जीर्णं घृतञ्च सर्व्वाक्षिरोगघ्नी स्याद्रसक्रिया ॥
कप्यासर्पवसा चौद्रं रसो धात्र्या रसक्रिया ।
शस्ता सर्व्वाक्षिरोगेषु काचार्व्वुदमलेषु च ॥
धात्रीरसाञ्जनचौद्रसर्पिर्भिस्तु रसक्रिया ।
पित्तरक्ताक्षिरोगघ्नी तैमिर्य्यपटलापहा ॥
धात्रीसैन्धवपिप्पल्यः सुरल्यमरिचाः समाः ।
चौद्रयुक्ता निहन्त्यास्या पटलञ्च रसक्रिया ॥ १२५ ॥

इति नेत्ररोगचिकित्सा ।

खालित्ये पलिते बल्यां हरिलोम्नि च शोधितम् ।
नसैस्तैलैः शिरोवक्त्रप्रदेहैश्चाप्युपाचरेत् ॥ १२६ ॥
सिद्धं विदारीगन्धाद्यैर्जीवनीयैरथापि च ।
नस्यं स्यादणुतैलं वा खालित्यपलितापहम् ॥
चीरात् सहचराद् भृङ्गराजाच्च सुरसात् रसात् ।
प्रस्थैस्तु कुड़वस्तैलाद्‌यष्ट्याह्वपलकल्कितः ॥
सिद्धः शिलासमे पात्रे मेषशृङ्गादिषु स्थितः ।
नस्यं स्याद् भिषजा सम्यग् योजितं पलितापहम् ॥१२७॥
भिषजा चीरपिष्टौ वा दुग्धिकाकरवीरकौ ।
उत्पाद्य पलिते देयौ तावुभौ पलितापहौ ॥ १२८ ॥
मार्कवस्वरसात् चीराद्विप्रस्थं मधुकोत्पले ।
तैः पचेत् कुड़वं तैलात् तन्नस्यं पलितापहम् ॥ १२९ ॥
आदित्यवल्लीमूलानि कृष्णासैरीयकस्य च ।
सुरसस्य च पत्राणि फलं कृष्णाशणस्य च ॥

मार्कवः काकमाची च मधुकं देवदारु च।
पृथग्दशपलांशानि पिप्पली त्रिफलाञ्जनम्॥
प्रपौण्डरीकं मञ्जिष्ठा लोध्रं कृष्णागुरूत्पलम्।
आम्रास्थि कर्द्दमः कृष्णो मृणालं रक्तचन्दनम्॥
नीली भल्लातकास्थीनि कासीसं मदयन्तिका।
सोमराज्यसनः शस्त्रं कृष्णौ पिण्डीतचित्रकौ॥
पुष्कराज्जुनकाश्मर्य्याण्याम्रजम्बूफलानि च। *
पृथक् पञ्चपलांशानि तैः पिष्टैराढ़कं पचेत्॥
वैभीतकस्य तैलस्य धात्रीरसचतुर्गुणम्।
कुर्य्यादादित्यपाकं वा यावच्छुष्को भवेद्रसः॥
लौहपात्रे ततः पूतं संशुद्धमुपयोजयेत्।
पाने नस्तःक्रियायाञ्च शिरोऽभ्यङ्गे तथैव च॥
एतच्चक्षुष्यमायुष्यं शिरसः सर्व्वरोगनुत्।
महानीलमिति ख्यातं पलितघ्नमनुत्तमम्॥ १३०॥

इति महानीलतैलम्।

प्रपौण्डरीकमधुकपिप्पलीचन्दनोत्पलैः।
कार्षिकैस्तैलकुड़वो द्विगुणामलकीरसः।
सिद्धः सप्रतिमर्शः स्यात् सर्व्वमूर्द्धगदापहः॥ १३१॥
क्षीरं पियालयष्ट्याह्वे जीवकाद्यो गणस्तिलाः।
कृष्णा वक्त्रे प्रलेपः स्याद्धरिलोमनिवारणः॥
यष्ट्याह्वतिलकिञ्जल्कक्षौद्रमामलकानि च।
वृंहयेद्रञ्जयेच्चैतत् केशान् मूर्द्धप्रलेपनात्॥

---

* पुष्पाण्यर्ज्जुनकाश्मर्य्योरिति पाठान्तरम्।

पचेत् सैन्धवशुक्ताम्लैरयश्चूर्णं सतण्डुलम् ।
तेनालिप्तं शिरः शुद्धमस्निग्धमुषितं निशि ॥
ततः प्रातस्त्रिफलाधौतं स्यात् कृष्णं तेन मूर्द्धजम् ॥
अयश्चूर्णोऽम्लपिष्टश्च रागः सत्रिफलारसः ॥ १३२ ॥
कुर्य्याच्छेषेषु रोगेषु क्रियां स्वां स्वाच्चिकित्सितात् ।
शेषेष्वादौ च निर्द्दिष्टा सिद्धौ चान्या प्रवक्ष्यते ॥ १३३ ॥

इति खालित्यचिकित्सा ।

भवन्ति चात्र ।

वातपित्तकफा नृणां वस्तिहृन्मूर्द्धसंश्रयाः ।
तस्मात् तत् स्थानसामीप्याद्रक्षव्या वमनादिभिः ॥
अध्यात्मलोको वाताद्यैर्लोको वातरवीन्दुभिः ।
पीड्यते धार्य्यते चैव विकृताविकृतैस्तथा ॥
विरुद्धैरपि नत्वेते गुणैर्घ्नन्ति परस्परम् ।
दोषाः सहजसात्म्यत्वाद्विषं घोरमहीनिव ॥ १३४ ॥

तत्र श्लोकः ।

त्रिमर्म्मजानां रोगाणां निदानाकृतिभेषजम् ।
विस्तरेण पृथग्दिष्टं त्रिमर्म्मीये चिकित्सिते ॥ १३५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
त्रिमर्म्मीयचिकित्सितं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथात ऊरुस्तम्भचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

श्रिया परमया ब्राह्म्या परया च तपःश्रिया ।
अहीनं चन्द्रसूर्य्याभ्यां सुमेरुमिव पर्व्वतम् ॥
धीधृतिस्मृतिविज्ञानज्ञानकीर्त्तिक्षमालयम् ।
अग्निवेशो गुरुं काले संशयं परिपृष्टवान् ॥
भगवन् पञ्चकर्म्माणि समस्तानि पृथक् तथा ।
निर्द्दिष्टान्यामयानान्तु सर्व्वेषामेव भेषजम् ॥
दोषजोऽस्त्यामयः कश्चिद् यस्यैतानि भिषग्वर ।
न स्युः शक्यानि शमने साध्यस्तु क्रियया मतः ॥
अस्त्यूरुस्तम्भ इत्युक्ते गुरुणा तस्य कारणम् ।
सलिङ्गभेषजं भूयः पृष्टस्तेनाब्रवीद्गुरुः ॥ २ ॥
स्निग्धोष्णगुरुशीतानि जीर्णाजीर्णे समश्नतः ।
द्रवशुष्कदधिक्षीरग्राम्यानूपौदकामिषैः ॥
पिष्टव्यापन्नमद्यातिदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
लङ्घनाध्यशनायासभयवेगविधारणैः ॥
स्नेहाच्चामं चितं कोष्ठे वातादीन् मेदसा सह ।
रुद्ध्वाशु गौरवादूरू यात्यधोगैः शिरादिभिः ॥
पूरयेत् सक्थिजङ्घोरु दोषो मेदोबलोत्कटः ।
अविधेयपरिस्पन्दं जनयत्यल्पविक्रमम् ॥ ३ ॥

महासरसि गम्भीरे पूर्णेऽम्बु स्तिमितं यथा ।
तिष्ठति स्थिरमक्षोभ्यं तद्वदूरुगतः कफः ॥
गौरवायाससङ्कोचदाहरुक्सुप्तिकम्पनैः ।
भेदस्फुरणतोदैश्च युक्तो देहं निहन्त्यसून् ॥ ४ ॥
ऊरू श्लेष्मा समेदस्को वातपित्तेऽभिभूय तु ।
स्तम्भयेत् स्थैर्य्यशैत्याभ्यामूरुस्तम्भस्ततो मतः ॥ ५ ॥
प्राग्रूपं तस्य निद्रातिध्यानं स्तिमितता ज्वरः ।
लोमहर्षोऽरुचिश्छर्द्दिर्जङ्घोर्व्वोः सदनं तथा ॥
वातशङ्किभिरज्ञानात् तस्य स्यात् स्नेहनात् पुनः ।
पादयोः सदनं सुप्तिः कृच्छ्रादुद्धरणं तथा ॥ ६ ॥
जङ्घोरुग्लानिरत्यर्थं शश्वच्चादाहवेदने ।
पदञ्च व्यथते न्यस्तं शीतस्पर्शं न वेत्ति च ॥
संस्थाने पीड़ने गत्यां चलने चाप्यनीश्वरः ।
अन्यनेयौ हि संभग्नावूरू पादौ च मन्यते ॥ ७ ॥
यदा दाहार्त्तितोदार्त्तो वेपनः पुरुषो भवेत् ।
ऊरुस्तम्भस्तदा हन्यात् साधयेदन्यथा नवम् ॥ ८ ॥
तस्य न स्नेहनं कार्य्यं न वस्तिर्न्न विरेचनम् ।
न चैव वमनं यस्मात् तन्निबोधत कारणम् ॥
वृद्धये श्लेष्मणो नित्यं स्नेहनं वस्तिकर्म्म च ।
तत्स्थश्लेष्मोद्धरणे चैव न समर्थं विरेचनम् ॥
श्लेष्मस्थानगतः श्लेष्मा पित्तञ्च वमनात् सुखम् ।
हर्त्तुमामाशयस्थौ च स्रंसयेत् तावुभावपि ॥
पक्वाशयस्थाः सर्व्वेऽपि वस्तिभिर्मूलनिर्ज्जयात् ।

शक्या न त्वाममेदोभ्यां स्तब्धा जङ्घोरुसंस्थिताः ॥
वातस्थाने हि तच्छैत्यात्तयोः स्तम्भाच्च तद्गताः ।
न शक्याः सखमुद्धर्त्तुं जलं निम्नादिव स्थलात् ॥
तस्य संशमनं कुर्य्यात् चपणं शोधनं तथा ।
आधिक्यादामकफयोर्युक्त्यपेक्षः सदा भिषक् ॥ ९ ॥
सदा रुक्षोपचाराय यवश्यामाककोद्रवान् ।
शाकैरलवणैरद्यादजलतैलोपसाधितैः ॥
सुनिषस्राकनिम्बार्कवेत्रारग्वधपल्लवैः ।
वायसीवास्तुकैरन्यैस्तिक्तैश्च कुलकादिभिः ॥ १० ॥
क्षारारिष्टप्रयोगाश्च हरीतक्यास्तथैव च ।
मधूदकस्य पिप्पल्या ऊरुस्तम्भविनाशनाः ॥ ११ ॥
समङ्गाशाल्मलीबिल्वं मधुना सह ना पिवेत् ।
तथा श्रीवेष्टकोदीच्यदेवदारुनतान्यपि ॥
चन्दनं धातकी कुष्ठं तालीशं नलदं तथा ।
मुस्तं हरीतकी लोध्रं पद्मकं तिक्तरोहिणी ॥
देवदारु हरिद्रे द्वे वचा कटुकरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं सुरसं देवदारु च ॥
चव्यं चित्रकमूलञ्च देवदारु हरीतकी।
सक्षौद्रानर्द्धश्लोकोक्तान् कल्कानूरुग्रहापहान् ॥ १२ ॥
शार्ङ्गेष्टां मदनं दन्तीं वत्सकस्य फलं वचाम् ।
भल्लातकं समूलाञ्च पिप्पलीं क्वथितान् पिवेत् ॥
मूर्व्वामारग्वधं पाठां करञ्जं कुलकं तथा ।
पिवेन्मधुयुतं तुल्यं चूर्णं वा वारिणाप्लुतम् ॥

सक्षौद्रं दधिमण्डैर्वा ऊरुस्तम्भविनाशनम् ।
मूर्व्वामतिविषां कुष्ठं चित्रकं कटुरोहिणीम् ॥
पूर्व्ववद्गुग्गुलुं मूत्रे रात्रिस्थितमथापि वा ।
स्वर्णक्षीरीमतिविषां मुस्तं तेजोवतीं वचाम् ॥
सुराह्वं कटुकं कुष्ठं पाठां कटुकरोहिणीम् ।
लेहयेन्मधुना चूर्णं सक्षौद्रं वा जलान्वितम् ॥
फलों व्याघ्रनखं हेम पिबेद्वा मधुसंयुतम् ।
लिह्याद्वा चूर्णयित्वा तदूरुस्तम्भनिवारणम् ॥
त्रिफलां पिप्पलीं मुस्तं चव्यं कटुकरोहिणीम् ।
लिह्याद्वा मधुना चूर्णमूरुस्तम्भार्दितो नरः ॥ १३ ॥
अपतर्पणजश्चेत् स्यादोषः सन्तर्पयेत्तु तम् ।
युक्त्या जाङ्गलजैर्मांसैः पुराणैश्चैव शालिभिः ॥
लङ्घनाद् वातकोपश्चेन्निद्रानाशार्त्तिपूर्व्वकः ।
स्नेहस्वेदक्रमस्तत्र कार्य्यो वातामयापहः ॥ १४ ॥
पीलुपर्णी पयस्या च रास्ना गोक्षुरको वचा ।
सरलागुरुपाठाश्च तैलमेभिर्विपाचयेत् ॥
सक्षौद्रं प्रसृतं तस्मादञ्जलिं वापि ना पिबेत् ।
अपतर्पणतो रौक्ष्यादूरुस्तम्भो विमुच्यते ॥ १५ ॥
कुष्ठश्रीवेष्टकोदीच्यसरलं दारु केशरम् ।
अजगन्धाश्वगन्धा च तैलं तैः सार्षपं पचेत् ॥
सक्षौद्रं मात्रया तच्चापूरुस्तम्भार्दितः पिबेत् ॥ १६ ॥
द्वे पले सैन्धवात् पञ्च शुण्ठ्या ग्रन्थिकचित्रकात् ।
द्वे द्वे भल्लातकास्थीनि विंशतिर्द्वे तथाढके ॥

आरनालात् पचेत् प्रस्थं तैलस्यैतैरपत्यदम् ।
गृध्रस्यूरुग्रहार्शोऽर्त्तिसर्व्ववातविकारनुत् ॥ १७ ॥
पलाभ्यां पिप्पलीमूलनागरादष्टकट्वरः ।
तैलप्रस्थः समो दध्ना गृध्रस्यूरुग्रहापहः ॥ १८ ॥

इत्यष्टकट्वरतैलम् ।

इत्याभ्यन्तरमुद्दिष्टमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
श्लेष्मणः क्षपणं त्वन्यद्बाह्यं शृणु चिकित्सितम् ॥ १९ ॥
वल्मीकमृत्तिका मूलं करञ्जात् सफलत्वचम् ।
इष्टकानां ततश्चूर्णैः कुर्य्यादुत्सादनं भृशम् ॥
मूलैर्वाप्यश्वगन्धाया मूलैरर्कस्य वा भिषक् ।
पिचुमर्द्दस्य वा मूलैरथवा देवदारुणः ॥
क्षौद्रसर्षपवल्मीकमृत्तिकासंयुतैर्भिषक् ।
गाढमुत्सादनं कुर्य्यादूरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥ २० ॥
दन्तीद्रवन्तीसुरसासर्षपैश्चापि बुद्धिमान् ।
तर्कारीविश्वसुरसशिग्रुवत्सकनिम्बजैः ॥
पत्रमूलफलैस्तोयं शृतमुष्णाञ्च सेचनम् ।
पिष्टन्तु सर्षपं मूत्रेऽश्वत्थपितं स्यात् प्रलेपनम् ॥
ऊरुस्तम्भविनाशाय भिषजा जानता क्रमम् ।
वत्सकः सुरसः कुष्ठं गन्धा तुम्बुरुशिग्रुकौ ॥
हिंस्रार्कमूलवल्मीकमृत्तिकाः सकुठेरकाः ।
दधिसैन्धवसंयुक्तं कार्य्यमेतैः प्रलेपनम् ॥ २१ ॥
श्योणाकं खदिरं बिल्वं बृहत्यौ सरलासनौ ।
शोभाञ्जनकतर्कारीश्वदंष्ट्रासुरसार्ज्जकान् ॥

अग्निमन्थकरञ्जौ च जलेनोत्क्राथ्य सेचयेत् ।
प्रलेपो मूत्रपिष्टैर्वाप्यूरुस्तम्भनिवारणः ॥ २२ ॥
कफक्षयार्थं व्यायामेष्वेनं शक्येषु योजयेत् ।
स्थानान्याक्रामयेत् कालं शर्कराः सिकतास्तथा ॥
प्रतारयेत् प्रतिस्रोतो नदीं शीतजलां शिवाम् ।
सरश्च विमलं शीतं स्थिरतोयं पुनः पुनः ॥
तथा विशुष्केऽस्य कफे शान्तिमूरुग्रहो व्रजेत् ॥ २३ ॥
श्लेष्मणः क्षपणं यत् स्यान्न च मारुतकोपनम् ।
तत् सर्व्वं सर्व्वदा कार्य्यमूरुस्तम्भस्य भेषजम् ।
शरीरं बलमग्निञ्च कार्य्येषा रक्षता क्रिया ॥ २४ ॥

तत्र श्लोकः ।

हेतुप्राग्रूपलिङ्गानि कर्म्मायोग्यत्वकारणम् ।
द्विविधं भेषजञ्चोक्तमूरुस्तम्भचिकित्सिते ॥ २५ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
ऊरुस्तम्भचिकित्सितं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह
स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

वायुरायुर्बलं वायुर्वायुर्धाता शरीरिणाम् ।
वायुर्विश्वमिदं सर्व्वं प्रभुर्वायुश्च कीर्त्तितः ॥
अव्याहतगतिर्यस्य स्थानस्थः प्रकृतौ स्थितः ।
वायुः स्यात् सोऽधिकं जीवेद्वीतरोगः समाः शतम् ॥ २ ॥
प्राणोदानसमानाख्यव्यानापानैः स पञ्चधा ।
देहं तन्त्रयते सम्यक् स्थानेष्वव्याहतश्चरन् ॥ ३ ॥
स्थानं प्राणस्य शीर्षोरःकर्णजिह्वास्यनासिकाः ।
ष्ठीवनक्षवथूद्गारश्वासाहारादि कर्म्म च ॥
उदानस्य पुनः स्थानं नाभ्युरः कण्ठ एव च ॥
वाक्प्रवृत्तिः प्रयत्नोर्ज्जोबलवर्णादि कर्म्म च ॥
स्वेददोषाम्बुवाहीनि स्रोतांसि समधिष्ठितः ।
अन्तरग्नेश्च पार्श्वस्थः समानोऽग्निबलप्रदः ॥
देहं व्याप्नोति सर्व्वन्तु व्यानः शीघ्रगतिर्नृणाम् ।
गतिप्रसरणाक्षेपनिमेषादिक्रियः सदा ॥
वृषणौ वस्तिमेढ्रञ्च नाभ्यूरू वङ्क्षणौ गुदम् ।
अपानस्थानमन्त्रस्थः शुक्रमूत्रशकृत्क्रियः ।
सृजत्यार्त्तवगर्भौ च युक्ताः स्थानस्थिताश्च ते ॥
स्वकर्म्म कुर्व्वते देहो धार्य्यते तैरनामयः ।

विमार्गस्था ह्ययुक्ता वा रोगैः स्वस्थानकर्म्मजैः ॥
शरीरं पीड़यन्त्येते प्राणानाशु हरन्ति वा ॥ ४ ॥
सङ्ख्यामप्यतिवृत्तानां तज्जानां हि प्रधानतः ।
अशीतिर्नखभेदाद्या रोगाः सूत्रे निदर्शिताः ॥
तानुच्यमानान् पर्य्यायैः सहेतूपक्रमान् शृणु ।
केवलं वायुमुद्दिश्य स्थानभेदात् तथावृतम् ॥ ५ ॥
रूक्षशीताल्पलघ्वन्नव्यवायातिप्रजागरैः ।
विषमादुपचाराच्च दोषासृक्स्रवणादति ॥
लङ्घनप्लवनात्यध्वव्यायामातिविचेष्टितैः ।
धातूनां संक्षयाच्चिन्ताशोकरोगातिकर्षणात् ॥
वेगसन्धारणादामादभिघातादभोजनात् ।
मर्म्माबाधाद्गजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वानिलो बली ।
करोति विविधान् व्याधीन् सर्व्वाङ्गैकाङ्गसंश्रयान् ॥ ६ ॥
अव्यक्तं लक्षणं तेषां पूर्व्वरूपमिति स्मृतम् ।
आत्मरूपन्तु तद्व्यक्तमपायो लघुता पुनः ॥ ७ ॥
सङ्कोचः पर्व्वणां स्तम्भो भेदोऽस्थ्नां पर्व्वणामपि ।
लोमहर्षः प्रलापश्च पाणिपादशिरोग्रहः ॥
खाञ्ज्यपाङ्गुल्यकुब्जत्वं शोषोऽङ्गानामनिद्रता ।
गर्भशुक्ररजोनाशः स्पन्दनं गात्रसुप्तता ॥
शिरोनासाक्षिजत्रूणां ग्रीवायाश्चापि हुण्डनम् ।
भेदस्तोदोऽर्त्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ॥
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ।

हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ॥ ८ ॥
तत्र कोष्ठाश्रिते दुष्टे निग्रहो मूत्रवर्चसोः ।
ब्रध्नहृद्रोगगुल्मार्शःपार्श्वशूलञ्च मारुते ॥
सर्व्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ।
वेदनाभिः परीताश्च स्फुटन्तीवास्य सन्धयः ॥
ग्रहो विण्मूत्रवातानां शूलाध्मानाश्मशर्कराः ।
जङ्घोरुत्रिकपात्पृष्ठरोगशोषौ गुदे स्थिते ॥
रुक् पार्श्वोदरहृन्नाभेस्तृष्णोद्गारविसूचिकाः ।
कासः कण्ठास्यशोषश्च श्वासश्चामाशयस्थिते ॥
पक्वाशयस्थोऽन्त्रकूजं शूलाटोपौ करोति च ।
कृच्छ्रमूत्रपुरीषत्वमानाहं त्रिकवेदनाम् ॥
श्रोत्रादिष्विन्द्रियवधं कुर्य्याद्दुष्टसमीरणः ।
त्वग्रूक्षा स्फुटिता सुप्ता कृशा कृष्णा च तुद्यते ॥
आतन्यते सरागा च पर्व्वरुग् त्वक्गतेऽनिले ।
रुजस्तीव्राः ससन्तापा वैवर्ण्यं कृशतारुचिः ॥
गात्रे चारूंषि भुक्तस्य स्तम्भश्चासृग्गतेऽनिले ।
गुर्व्वङ्गं तुद्यतेऽत्यर्थं * दण्डमुष्टिहतं यथा ॥
सरुक्श्रमितमत्यर्थं † मांसमेदोगतेऽनिले ।
भेदोऽस्थिपर्व्वणां सन्धिशूलं मांसबलक्षयः ॥
अस्वप्नः सन्तता रुक् च मज्जास्थिकुपितेऽनिले ।
क्षिप्रं मुञ्चति बध्नाति शुक्रं गर्भमथापि वा ॥
विकृतिं जनयेच्चापि शुक्रस्थः कुपितोऽनिलः ।

---

* स्तब्धमिति पाठान्तरम् । † स्तिमितमत्यर्थमिति वा पाठः ।

बाह्याभ्यन्तरमायामं खल्लीं कुब्जत्वमेव च ।
सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगांश्च कुर्य्यात् स्नायुगतोऽनिलः ॥
शरीरं मन्दरुक् शोफं शुष्यति स्पन्दते तथा ।
सुप्तास्तन्व्यो महत्यो वा शिरा वाते शिरागते ॥
वातपूर्णदृतिस्पर्शः शोफः सन्धिगतेऽनिले ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरप्रवृत्तिः सवेदना ॥
इत्युक्तं स्थानभेदेन वायोर्लक्षणमेव च ॥ ६ ॥
अतिवृद्धः शरीरार्द्धमेकं वायुः प्रपद्यते ।
यदा तदोपशोष्यासृक् बाहुं पादञ्च जानु च ॥
तस्मिन् सङ्कोचयत्यर्द्धे मुखं जिह्मं करोति च ।
वक्रीकरोति नासाभ्रूललाटाक्षिहनूस्तथा ॥
ततो वक्रं व्रजत्यास्ये भोजनं वक्रनासिकम् ।
स्तब्धं नेत्रं कथयतः क्षवथुश्च निगृह्यते ॥
दीना जिह्वा समुत्क्षिप्ताऽकला सज्जति चास्य वाक् ।
दन्ताश्चलन्ति बधिरो भवति भिद्यते स्वरः ॥
पादहस्ताक्षिजङ्घोरुशङ्खश्रवणगण्डरुक् ।
अर्द्धे तस्मिन् मुखार्द्धे वा केवले स्यात्तदर्द्दितम् ॥ १० ॥
मन्ये संश्रित्य वातोऽन्तर्यदा नाडीः प्रपद्यते ।
मन्यास्तम्भं तदा कुर्य्यादन्तरायामसंज्ञितम् ॥ ११ ॥
अन्तरायम्यते ग्रीवा मन्या च स्तभ्यते भृशम् ।
दन्तानां दंशनं लाला पृष्ठाक्षेपः शिरोग्रहः ।
जृम्भा वदनसङ्गश्चाप्यन्तरायामलक्षणम् ॥ १२ ॥
पृष्ठमन्याश्रिता बाह्याः शोषयित्वा शिरा बली ।

ततः कुर्य्याद्धनुस्तम्भं बहिरायामसंज्ञकम् ॥
चापवन्नाम्यमानस्य पृष्ठतो नीयते शिरः।
उर उत्क्षिप्यते मन्ये स्तब्धे ग्रीवा च मृद्यते ॥
दन्तानां दंशनं जृम्भा लालास्रावश्च वाग्ग्रहः।
जातवेगो निहन्त्येष वैकल्यं वा प्रयच्छति ॥ १३ ॥
हनुमूले स्थितो यस्मात् स्रंसयत्यनिलो हनू।
विवृतास्यत्वमथवा कुर्य्यात् संवृतमाननम्।
हनुग्रहश्च संस्तभ्य हनू संवृतवक्त्रताम् ॥ १४ ॥
मुहुर्मुहुराक्षिपति गात्राण्याक्षेपकोऽनिलः।
पाणिपादौ च संशोष्य सशिराः स्नायुकण्डराः।
पाणिपादशिरःपृष्ठश्रोणीः स्तभ्नाति मारुतः।
दण्डवत् स्तब्धगात्रस्य दण्डकः सोऽनुपक्रमः ॥ १५ ॥
स्वस्थः स्यादर्हितादीनां मुहुर्व्वेगे गते गते ॥ १६ ॥
हत्वैकं मारुतः पक्षं दक्षिणं वाममेव वा।
करोति चेष्टाविरतिं रुजं वाक्स्तम्भमेव च ॥
गृहीत्वा वा शरीरार्द्धं शिराः स्नायूर्विशोष्य च।
पादं सङ्कोचयत्येकं हस्तं वा तोदशूलकृत्।
एकाङ्गरोगं तं विद्यात् सर्व्वाङ्गं सर्व्वदेहगम् ॥ १७ ॥
स्फिक्पूर्व्वा कटिपृष्ठोरुजानुजङ्घापदं क्रमात्।
गृध्रसी स्तम्भरुग्तोदैर्गृह्णाति स्पन्दते मुहुः ॥
वाताद्वातकफात् तन्द्रा गौरवारोचकान्विता।
खल्ली तु पादजङ्घोरुकरमूलावमोटनी ॥ १८ ॥
स्थाननामानुरूपैश्च लिङ्गैः शेषान् विनिर्द्दिशेत्।

सर्व्वेष्वेतेषु संसर्गं पित्ताद्यैरुपलक्षयेत् ॥ १९ ॥
वायोर्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।
वातपित्तकफा देहे सर्व्वस्रोतोऽनुसारिणः ॥
वायुरेव हि सूक्ष्मत्वाद्द्वयोस्तत्रापुदीरणः ।
कुपितस्तौ समुद्धूय तत्र तत्राक्षिपन् गदान् ।
करोत्यावृतमार्गत्वाद् रसादींश्चोपशोषयन् ॥ २० ॥
लिङ्गं पित्तावृते दाहस्तृष्णा शूलं भ्रमः क्लमः ।
कट्वम्ललवणोष्णैश्च विदाहः शीतकामिता ॥
शैत्यगौरवशूलानि कट्वाद्युपशयोऽधिकम् ।
लङ्घनायासरूक्षोष्णकामिता च कफावृते ॥
रक्तावृते सदाहार्त्तिस्त्वङ्मांसान्तरयोर्भृशम् ।
भवेत् सरागः श्वयथुर्जायन्ते मण्डलानि च ॥
कठिनाश्च विवर्णाश्च पिड़काः श्वयथुस्तथा ।
हर्षः पिपीलिकानाञ्च सञ्चार इव मांसगे ॥
चलः स्निग्धो मृदुः शीतः शोफोऽङ्गेष्वरुचिस्तथा ।
आढ्यवात इति ज्ञेयः स कृच्छ्रो मेदसावृतः ॥
स्पर्शमस्थ्यावृते तूष्णं पीड़नञ्चाभिनन्दति ।
संभज्यते सीदति च सूचीभिरिव तुद्यते ॥
मज्जावृते विनामः स्याज्जृम्भणं परिवेष्टनम् ।
शूलञ्च पीड्यमाने तु पाणिभ्यां लभते सुखम् ॥
शुक्रावेगोऽतिवेगो वा निष्फलत्वञ्च शुक्रगे ।
भुक्ते कुक्षौ रुजा जीर्णे शाम्यत्यन्नावृतेऽनिले ॥
मूत्राप्रवृत्तिराध्मानं वस्तौ मूत्रावृतेऽनिले ।

वर्च्चसोऽतिविबन्धोऽधः स्वे स्थाने परिकृन्तति ॥
व्रजत्याशु जरां स्नेहो भुक्ते चानद्यते नरः।
चिरात् पीड़ितमन्नेन दुःखं शुष्कं शकृत् सृजेत् ॥
श्रोणीवंक्षणपृष्ठेषु रुग्विलोमश्च मारुतः।
अस्वस्थं हृदयञ्चैव वर्च्चसा त्वावृतेऽनिले ॥ २१ ॥
सन्धिच्युतिर्हनुस्तम्भः कुञ्चनं कुब्जतार्द्दितः।
पक्षाघातोऽङ्गसंशोषः पङ्गुत्वं खुड्डवातता ॥
स्तम्भनञ्चाढ्यवातश्च रोगा मज्जास्थिगाश्च ये।
एते स्थानस्य गाम्भीर्य्याद् यत्नात् सिध्यन्ति वा न वा।
नवान् बलवतस्त्वेतान् साधयेन्निरुपद्रवान् ॥ २२ ॥
क्रियामतःपरं सिद्धां वातरोगापहां शृणु ॥
केवलं निरुपष्टम्भमादौ स्नेहैरुपाचरेत्।
वायुं सर्पिर्वसातैलमज्जपानैर्नरं ततः ॥
स्नेहक्लान्तं समाश्वास्य पयोभिः स्नेहयेत् पुनः।
यूषैर्ग्राम्याम्बुजानूपरसैर्वा स्नेहसंयुतैः ॥
कृशरापायसैः साम्ललवणैः सानुवासनैः।
नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धं स्वेदयेत्तु तम् ॥
स्वभ्यक्तं स्नेहसंयुक्तैर्नाड़ीप्रस्तरसङ्करैः।
तथान्यैर्विविधैः स्वेदैर्यथायोगमुपाचरेत् ॥ २३ ॥
स्नेहाक्तं स्विन्नमङ्गन्तु वक्रं स्तब्धमथापि वा।
शनैर्नमयितुं शक्यं यथेष्टं शुष्कदारुवत् ॥
हर्षतोदरुगायामशोषस्तम्भग्रहादयः।
स्विन्नस्याशु प्रशाम्यन्ति मार्द्दवञ्चोपजायते ॥

स्नेहश्च धातून् संशुष्कान् पुष्णात्याशु प्रयोजितः ।
बलमग्निबलं पुष्टिं प्राणांश्चाप्यभिवर्द्धयेत् ॥
असकृत् तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्चाप्युपपादयेत् ।
तथा स्नेहमृदौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥ २४ ॥
यद्यनेन सदोषत्वात् कर्म्मणा न प्रशाम्यति ।
मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैरौषधैस्तं विशोधयेत् ॥ २५ ॥
घृतं तिल्वकसिद्धं वा सातलासिद्धमेव वा ।
पयसैरण्डतैलं वा पिवेद्दोषहरं शिवम् ॥
स्निग्धाम्ललवणोष्णाद्यैराहारैर्हि मलश्चितः ।
स्रोतो बद्ध्वानिलं रुन्ध्यात् तस्मात् तमनुलोमयेत् ॥ २६ ॥
दुर्ब्बलो यो विरेच्यः स्यात् तं निरूहैरुपाचरेत् ।
पाचनैर्दीपनीयैर्वा भोजनैस्तद्युतैर्नरम् ।
संशुद्धस्योत्थिते चाग्नौ स्नेहस्वेदौ पुनर्हितौ ॥
स्वाद्वम्ललवणस्निग्धैराहारैः सततं पुनः ।
नावनैर्धूमपानैश्च सर्व्वानेवोपपादयेत् ॥ २७ ॥
विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते चीरं पिवेन्नरः ।
पाचनैर्दीपनीयैस्तैरम्लैर्वा पाचयेन्मलान् ॥ *
गुदपक्वाशयस्थे तु कर्म्मोदावर्त्तनुद्धितम् ।
आमाशयस्थे शुद्धस्य यथादोषहरी क्रिया ॥
सर्व्वाङ्गकुपितेऽभ्यङ्गो वस्तयः सानुवासनाः ।
स्वेदाभ्यङ्गावगाहाश्च हृद्यञ्चान्नं त्वगाश्रिते ॥
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ।

* पाचनीयै रसैर्युक्तैरन्यैर्वा पाचयेन्मलानिति पाठान्तरम् ।

विरेको मांसमेदःस्थे निरूहाः शमनानि च ॥
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ।
हर्षोऽन्नपानं शुक्रस्थे बलशुक्रकरं हितम् ॥
विबद्धमार्गं दृष्ट्वा च शुक्रं दद्याद्विरेचनम् ।
विरिक्तप्रतिभुक्तस्य पूर्व्वोक्तां कारयेत् क्रियाम् ॥ २८ ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानाञ्चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्मर्य्यैर्हितमुत्थापने पयः ॥
हृदि प्रकुपिते सिद्धमंशुमत्या पयो हितम् ।
मत्स्यान् नाभिप्रदेशस्थे सिद्धान् बिल्वशलाटुभिः ॥
वायुना वेष्ट्यमाने तु गात्रे स्यादुपनाहनम् ।
तैलं सङ्कुचितेऽभ्यङ्गो माषसैन्धवसाधितम् ॥
बाहुशीर्षगते नस्यं पानञ्चौत्तरभक्तिकम् ।
वस्तिकर्म्म त्वधोनाभेः शस्यते चावपीड़कः ॥ २९ ॥
अर्द्दिते नावनं मूर्द्ध्नि तैलं तर्पणमेव च ।
नाड़ीस्वेदोपनाहाश्चाप्यानूपपिशितैर्हिताः ॥
स्वेदनं स्नेहसंयुक्तं पक्षाघाते विरेचनम् ।
अन्तरा कण्डराङ्गुल्योः शिरावस्त्यग्निकर्म्म च ॥
गृध्रसीषु प्रयुञ्जीत खल्लयान्तूष्णोपनाहनम् ।
पायसैः कृशरैश्चैव शस्तं तैलघृतान्वितैः ॥ ३० ॥
व्यादितास्य हनु स्विन्नामङ्गुष्ठाभ्यां प्रपीड्य च ।
प्रदेशिनीभ्याञ्चोन्नाम्य चिवुकोन्नामनं हितम् ॥
स्रस्तं सङ्गमयेत् स्थानं स्तब्धं स्विन्नं विनामयेत् ।
प्रत्येकं स्थानदूष्यादिक्रियावैशेष्यमाचरेत् ॥ ३१ ॥

सर्पिस्तैलवसामज्जपानाभ्यञ्जनवस्तयः ।
स्निग्धाः स्वेदा निवातञ्च स्थानं प्रावरणानि च ॥
रसाः पयांसि भोज्यानि स्वाद्वम्ललवणानि च ।
वृंहणं यच्च तत् सर्व्वं प्रशस्तं वातरोगिणाम् ॥ ३२ ॥
बलायाः पञ्चमूलस्य दशमूलस्य वा रसे ।
अजशीर्षाम्बुजानूपक्रव्यादपिशितैः पृथक् ॥
साधयित्वा रसान् स्निग्धान् दध्यम्लव्योषसंस्कृतान् ।
भोजयेद्वातरोगार्त्तं तैर्व्यक्तलवणैर्नरम् ॥
एतैरेवोपनाहांश्च पिशितैः सम्प्रकल्पयेत् ।
घृततैलयुतैः साम्लैः चुसास्विन्नैरनस्थिभिः ॥ ३३ ॥
पत्नोत्क्वाथपयस्तैलद्रोणाः सुप्रवगाहने ।
स्वभ्यक्तानां प्रशस्यन्ते सेकाश्चानिलरोगिणाम् ॥ ३४ ॥
आनूपौदकमांसानि दशमूलं शतावरीम् ।
कुलत्थान् बदरान् माषांस्तिलान् रास्नाबलायवान् ॥
वसादध्यारनालाम्लैः सह कुम्भ्यां विपाचयेत् ।
नाड़ीस्वेदं प्रयुञ्जीत पिष्टैश्चैवोपनाहनम् ॥
तैश्च सिद्धं घृतं तैलमभ्यङ्गः पानमेव च ॥ ३५ ॥
मुस्तं किण्वं तिलाः कुष्ठं सुराह्वं लवणं नतम् ।
दधिक्षीरचतुःस्नेहैः शस्तं स्यादुपनाहनम् ॥ ३६ ॥
उत्कारिकावेशवारक्षीरमाषतिलौदनैः ।
एरण्डवीजगोधूमयवकोलस्थिरादिभिः ॥
सस्नेहैः सरुजं गात्रमालिप्य बहलं भिषक् ।
एरण्डपत्रैर्बध्नीयाद्रात्रौ कल्यं विमोचयेत् ॥

क्षीराम्बुना ततः सिक्तं पुनश्चैवोपनाहितम् ।
सुस्विन्नाच्चौ दिवाबद्धं चर्म्मभिस्तं सलोमभिः ॥ ३७ ॥
फलानां तैलयोनीनामम्लपिष्टान् सुशीतलान् ।
प्रदेहानुपनाहांश्च गन्धैर्वातहरैरपि ॥
पायसैः कृशरैश्चैव कारयेत् स्नेहसंयुतैः ॥ ३८ ॥
कृच्छ्रशुद्धानिलार्त्तानामतः स्नेहान् प्रवक्ष्यति ।
विविधान् विविधव्याधिप्रशमायामृतोपमान् ॥ ३९ ॥
द्रोणेऽम्भसः पचेद्भागान् दशमूलाच्चतुष्पलान् ।
यवकोलकुलत्थानां भागैः प्रस्थोन्मितैः सह ॥
पादशेषरसैः पिष्टैर्जीवनीयैः सशर्करैः ।
तथा खर्ज्जूरकाश्मर्य्यद्राक्षाबदरफल्गुभिः ॥
सक्षीरैः सर्पिषः प्रस्थः सिद्धः केवलवातनुत् ।
निरत्ययः प्रयोक्तव्यः पानाभ्यञ्जनवस्तिषु ॥ ४०॥
चित्रकं नागरं रास्नां पौष्करं पिप्पलीं शटीम् ।
पिष्ट्वा विपाचयेत् सर्पिर्वातरोगहरं परम् ॥ ४१ ॥
बलाबिल्वशृते क्षीरे घृतमण्डं विपाचयेत् ।
तस्य शुक्तिः प्रकुञ्चो वा नस्यं मूर्द्धगतेऽनिले ॥ ४२ ॥
ग्राम्यानूपौदकामांश्च भित्वास्थीनि पचेज्जले ।
तं स्नेहं दशमूलस्य कषायेण पुनः पचेत् ॥
जीवकर्षभकास्फोताविदारीकपिकच्छुभिः ।
वातघ्नैर्जीवनीयैश्च कल्कैर्द्विक्षीरभागिकम् ॥
तत् सिद्धं नावनाभ्यङ्गात् तथा पानानुवासनात् ।
शिरापर्व्वास्थिकोष्ठस्थं प्रणुदत्याशु मारुतम् ॥

ये सुप्ताः प्रक्षीणमज्जानः क्षीणशुक्रौजसश्च ये।
बलपुष्टिकरं तेषामेतत् स्यादमृतोपमम्॥ ४३॥
तद्वत् सिद्धा वसा नक्रमत्स्यकूर्म्मचुलूकजाः।
प्रत्यग्रा विधिनानेन नस्यपानेषु शस्यते॥ ४४॥
प्रस्थः स्यात् त्रिफलायास्तु कुलत्थकुडवद्वयम्।
कृष्णागन्धात्वगाढ़क्योः पृथक् पञ्चपलं भवेत्॥
रास्नाचित्रकयोर्द्वे द्वे दशमूलं पलोन्मितम्।
जलद्रोणे पचेत् पादशेषे प्रस्थोन्मितं पृथक्॥
सुरारनालदध्यम्लसौवीरकतुषोदकम्।
कोलदाड़िमवृक्षाम्लरसं तैलं वसां घृतम्॥
मज्जानञ्च पयश्चैव जीवनीयपलानि षट्।
कल्कान् दत्त्वा महास्नेहं सम्यगेनं विपाचयेत्॥
शिरामज्जास्थिगे वाते सर्व्वाङ्गैकाङ्गरोगिषु।
वेपनाक्षेपशूलेषु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्॥ ४५॥
समूलपत्रां निर्गुण्डीं पीड़यित्वा रसेन तु।
तेन सिद्धं समं तैलं नाड़ीकुष्ठानिलार्त्तिषु॥
हितं पामापचीनाञ्च पानाभ्यञ्जनपूरणम्।
कार्पासास्थिकुलत्थानां रसे सिद्धञ्च वातनुत्॥ ४६॥
मूलकस्वरसे क्षीरसमे स्याप्यं त्र्यहं दधि।
तस्याम्लस्य त्रिभिः प्रस्थैस्तैलप्रस्थं विपाचयेत्॥
यष्ट्याह्वशर्कराराम्नालकयार्द्रकनागरैः।
सुपिष्टैः पलिकैः पानात् तदभ्यङ्गाच्च वातनुत्॥ ४७॥
पञ्चमूलीकषायेण पिण्याकं बहुवार्षिकम्।

पक्वाम्भसि रसे तस्मिंस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
पयसाष्टगुणेनैतत् सर्व्ववातविकारनुत् ।
संसृष्टे श्लेष्मणा चैतद्वाते शस्तं विशेषतः ॥ ४८ ॥
यवकोलकुलत्थानां श्रेयस्याः शुष्कमूलकात् ।
बिल्वाच्चाञ्जलिमेकैकं द्रवैरम्लैर्विपाचयेत् ॥
तेन तैलं कषायेण फलाम्लैः कटुभिस्तथा ।
पिष्टैः सिद्धं महावातैरार्त्ते शीते प्रयोजयेत् ॥ ४९ ॥
सर्व्ववातविकाराणां तैलान्यन्यान्यतः शृणु ।
चतुष्प्रयोगाण्यायुष्यबलवर्णकराणि च ॥
रजःशुक्रप्रदोषघ्नान्यपत्यजननानि च ।
निरत्ययानि सिद्धानि सर्व्वदोषहराणि च ॥ ५० ॥
सहाचरतुलायाश्च रसे तैलाढ़कं पचेत् ।
मूलकल्काद्दशपलं पयो दत्त्वा चतुर्गुणम् ॥
सिद्धेऽस्मिन् शर्कराचूर्णादष्टादशपलं भिषक् ।
विनीय दारुणेष्वेतद्वातव्याधिषु योजयेत् ॥ ५१ ॥
श्वदंष्ट्रास्वरसप्रस्थौ द्वौ समौ पयसा सह ।
षट्पलं शृङ्गवेरस्य गुड़स्याष्टपलं तथा ॥
तैलप्रस्थं विपक्वं तैर्दद्यात् सर्व्वानिलार्त्तिषु ।
जीर्णे तैले च दुग्धेन पेयाकल्पः प्रशस्यते ॥ ५२ ॥
बलाशतं गुड़ूच्याश्च पादं रास्नाष्टभागिकम् ।
जलाढ़कशते पक्वा दशभागस्थिते रसे ॥
दधिमस्त्विक्षुनिर्यासशुक्तैस्तैलाढ़कं समैः ।
पचेत् साजपयोऽर्द्धांशैः कल्कैरेभिः पलोन्मितैः ॥

शटीसरलदार्व्वेलामञ्जिष्ठागुरुचन्दनैः।
पद्मकातिविषामुस्तसूर्प्यपर्णीहरेणुभिः॥
यष्ट्याह्वसुरसव्याघ्रनखर्षभकजीवकैः।
पलाशरसकस्तूरीनलिकाजातिकोषकैः॥
पृक्काकुङ्कुमशैलेयजातीकटुफलाम्बुभिः।
त्वक्‌चन्दनैलाकर्पूरतुरुष्कश्रीनिवासकैः॥
लवङ्गनखकक्कोलकुष्ठमांसीप्रियङ्गुभिः।
स्थौणेयतगरध्यामवचामदनकप्लवैः॥
सनागकेशरैः सिद्धे क्षिपेच्चात्रावतारिते।
पत्रकल्कं ततः पूतं विधिना तत् प्रयोजयेत्॥
श्वासं कासं ज्वरं मूर्च्छां छर्द्दिं गुल्मान् क्षतं क्षयम्।
प्लीहशोषावपस्मारमलक्ष्मीञ्च प्रणाशयेत्॥
बलातैलमिदं श्रेष्ठं वातव्याधिविनाशनम्॥ ५३॥

इति बलातैलम्।

अमृतायास्तुलाः पञ्च द्रोणेष्वष्टस्वपां पचेत्।
पादशेषे समं क्षीरं तैलस्याढ़ाढ़कं पचेत्॥
एलामांसीनतोशीरशारिवाकुष्ठचन्दनैः।
शतपुष्पाबलामेदामहामेदर्द्धिजीवकैः॥
काकोलीक्षीरकाकोलीश्रावणप्रतिबलानखैः।
महाश्रावणिजीवन्तीविदारीकपिकच्छुभिः॥
वषागोक्षुरकैरण्डरास्नाकालासहाघरैः।
शतावरीसामलकीकर्कटाख्याहरेणुभिः॥
वीराशङ्खकिमुस्तत्वकप्रपर्षभकबालकैः।

सहैलाकुङ्कुमस्पृक्काविदशाह्वैश्च कार्षिकैः॥
मञ्जिष्ठायास्त्रिकर्षेण मधुकाष्टपलेन च।
कल्कैस्तत् क्षीणवीर्य्याग्निबलसंमूढ़चेतसा॥
उन्मादारत्यपस्मारैरार्त्तांश्च प्रकृतिं नयेत्।
वातव्याधिहरं श्रेष्ठं तैलाग्र्यममृताह्वयम्॥ ५४॥

इत्यमृताद्यं तैलम्।

रास्नासहस्रनिर्य्यूहे तैलद्रोणं विपाचयेत्।
गन्धैर्हैमवतैः पिष्टैरेलाद्यैश्चानिलार्त्तिनुत्॥ ५५॥

इति रास्नादि तैलम्।

एष कल्पस्तु बलयोः प्रसारण्यश्वगन्धयोः।
क्वाथकल्कपयोभिर्वा बलादीनां पचेत् पृथक्॥ ५६॥
मूलकस्वरसं क्षीरं तैलं दध्यम्लकाञ्जिकम्।
तुल्यं विपाचयेत् कल्कैर्बलाचित्रकसैन्धवैः॥
पिप्पल्यतिविषारास्नाचविकागुरुचित्रकैः।
भल्लातकवचाकुष्ठश्वदंष्ट्राविश्वभेषजैः॥
पुष्कराह्वशटीबिल्वशताह्वानतदारुभिः।
तत् सिद्धं पीतमत्यर्थान् हन्ति वातात्मकान् गदान्॥५७॥

इति मूलकाद्यतैलम्।

वृषमूलगुडूच्योश्च द्विशतस्य शतस्य च।
अश्वगन्धाचित्रकयोः क्वाथे तैलाढ़कं पचेत्॥
सक्षीरं वायुना भग्ने दद्याज्जर्ज्जरिते तथा।
प्राक्तैलावापसिद्धञ्च भवेदेतद्गुणोत्तरम्॥ ५८॥

इति वृषमूलादि तैलम्।

रास्नाशिरीषयष्ट्याह्वशुण्ठीसहचरामृताः ।
श्योणाकदारुसम्पाका ह्यगन्धात्रिकण्टकाः ॥
एषां दशपलान् भागान् कषायमुपकल्पयेत् ।
ततस्तेन कषायेण सर्व्वगन्धैश्च कार्षिकैः ॥
दध्यारनालमाषाम्लमूलकेक्षुरसैः शुभैः ।
पृथक् प्रस्थोन्मितैः सार्द्धं तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥
श्रोहपार्श्वयहृच्छ्वासकासमारुतरोगनुत् ।
रास्नातैलमिति ख्यातं वर्णायुर्बलवर्द्धनम् ॥ ५८ ॥
इति रास्नातैलम् ।

यवकोलकुलत्थानां मत्स्यतूनां शिग्रुबिल्वयोः ।
रसेन मूलकानाञ्च तैलं दधि पयोऽन्वितम् ॥
साधयित्वा भिषग्दद्यात् सर्व्ववातामयापहम् ।
लशुनस्वरसे सिद्धं तैलमेभिश्च वातनुत् ॥
तैलान्येतान्यृतुस्नातामङ्गनां पाययेत च ।
पीत्वान्यतममेतेषां बन्ध्यापि जनयेत् सुतम् ॥ ६० ॥
यच्च शीतज्वरे तैलमगुर्व्वाद्यमुदाहृतम् ।
अनेकशतशस्तच्च सिद्धं स्याद्वातरोगनुत् ॥
वक्ष्यन्ते यानि तैलानि वातशोणितकेऽपि च ।
तानि चानिलशान्त्यर्थं सिद्धिकामः प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
नास्ति तैलात् परं किञ्चिदौषधं मारुतापहम् ।
व्यवाय्युष्णगुरुस्नेहात् संस्काराद्बलवत्तरम् ॥
गणैर्वातहरैस्तस्माच्छतशोऽथ सहस्रशः ।
सिद्धं क्षिप्रतरं हन्ति सूक्ष्ममार्गस्थितान् गदान् ॥ ६२ ॥

क्रिया साधारणी सर्व्वा संसृष्टे चापि शस्यते ।
वातपित्तादिभिः स्रोतःस्वावृतेषु विशेषतः ॥
पित्तावृते विशेषेण शीतामुष्णां तथा क्रियाम् ।
व्यत्यासात् कारयेत् सर्पिर्जीवनीयञ्च शस्यते ॥
धन्वमांसं यवाः शालिर्यापनाः क्षीरवस्तयः ।
विरेकः क्षीरपानञ्च पञ्चमूलीबलाशृतम् ॥
मधुयष्टीबलातैलघृतक्षीरैश्च सेचनम् ।
पञ्चमूलीकषायेण कुर्य्याद्वा शीतवारिणा ॥
कफावृते यवान्नानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।
स्वेदा निरूहास्तीक्ष्णाश्च वमनं सविरेचनम् ॥
जीर्णं सर्पिस्तथा तैलं तिलसर्षपजं हितम् ।
संसृष्टे कफपित्ताभ्यां पित्तमादौ विनिर्ज्जयेत् ॥ ६३ ॥
आमाशयगतं मत्वा कफं वमनमाचरेत् ।
पक्वाशये विरेकन्तु पित्ते सर्व्वगे तथा ॥
स्वेदैर्विष्यन्दितः श्लेष्मा यदा पक्वाशये स्थितः ।
पित्तं वा दर्शयेल्लिङ्गं वस्तिभिस्तौ विनिर्हरेत् ॥
श्लेष्मणानुगतं वातमुष्णैर्गोमूत्रसंयुतैः ।
निरूहैः पित्तसंसृष्टं निर्हरेत् क्षीरसंयुतैः ॥
मधुरौषधसिद्धैश्च तैलैस्तमनुवासयेत् ।
शिरोगते तु सकफे धूमनस्यादि कारयेत् ॥
हृते पित्ते कफे यः स्यादुरःस्रोतोऽनुगोऽनिलः ।
सर्व्वेषां स्यात् क्रिया तत्र कार्य्या केवलवातिकी ॥
शोणितेनावृते कुर्य्याद्वातशोणितिकीं क्रियाम् ।

प्रमेहवातमेदोघ्नैसामवाते प्रयोजयेत् ॥
स्वेदाभ्यङ्गरसक्षीरस्नेहा मांसावृते मताः।
महास्नेहोऽस्थिमज्जस्थे पूर्व्ववद्रेतसावृते ॥
अन्नावृते तु वमनं पाचनं दीपनं लघु।
मूत्रलानि तु मूत्रस्थे स्वेदाः सोत्तरवस्तयः ॥
एरण्डतैलं वर्च्चःस्थे वस्तिः स्नेहाश्च भेदिनः।
स्वस्थानस्थो बली दोषः प्राक्तं स्वैरौषधैर्जयेत् ॥
वमनैर्वा विरेकैर्वा वस्तिभिः शमनेन वा ॥ ६४ ॥
मारुतानाञ्च पञ्चानामन्योन्यावरणं शृणु।
लिङ्गं व्याससमासाभ्यामुच्यमानं मयानघ ॥ ६५ ॥
प्राणो वृणोत्युदानादीन् प्राणं वृण्वन्ति तेऽपि च।
उदानाद्यास्तथान्योऽन्यं सर्व्व एव यथाक्रमम् ॥
विंशतिर्वरणान्येतान्युल्लणानां परस्परम्।
मारुतानाञ्च पञ्चानां तानि सम्यक् प्रतर्कयेत् ॥ ६६ ॥
सर्व्वेन्द्रियाणां शून्यत्वं ज्ञात्वा स्मृतिबलक्षयम्।
व्याने प्राणावृते लिङ्गं कर्म्म तत्रोर्द्ध्वजत्रुकम् ॥
स्वेदोऽत्यर्थं लोमहर्षस्त्वग्दोषः सुप्तगात्रता।
प्राणे व्यानावृते तत्र स्नेहयुक्तं विरेचनम् ॥
प्राणावृते समाने स्युर्जड़गद्गदमूकताः।
चतुष्प्रयोगाः शस्यन्ते स्नेहास्तत्र सयापनाः ॥
समानेनावृतेऽपाने ग्रहणी पार्श्ववेदना।
शूले चामाशये तत्र दीपनं सर्पिरिष्यते ॥
शिरोग्रहः प्रतिश्यायो निश्वासोच्छ्वाससंग्रहः।

हृद्रोगो मुखशोषश्चाप्युदाने प्राणसंवृते।
तत्रोर्द्धभागिकं कर्म्म कार्य्यमाश्वासनं तथा॥
कर्म्मौजोबलवर्णानां नाशो मृत्युरथापि वा।
उदानेनावृते प्राणे तं शनैः शीतवारिणा।
सिक्त्वेदाश्वासयेच्चैव सुखञ्चैवोपपादयेत्॥
ऊर्द्ध्वगेनावृतेऽपाने च्छर्द्दिश्वासादयो गदाः।
स्युर्वाते तत्र वस्त्यादिभोज्यञ्चैवानुलोमनम्॥
मोहोऽल्पोऽग्निरतीसार ऊर्द्ध्वगेऽपानसंवृते।
वाते स्याद्वमनं तत्र दीपनं ग्राहि चाशनम्॥
वम्याध्मानमुदावर्त्तो गुल्मार्त्तिः परिकर्त्तिका।
लिङ्गं व्यानावृतेऽपाने तं स्निग्धैरनुलोमयेत्॥
अपानेनावृतेव्याने भवेद्विण्मूत्ररेतसाम्।
अतिप्रवृत्तिस्तत्रापि सर्व्वं संग्रहणं मतम्॥
मूर्च्छा तन्द्रा प्रलापोऽङ्गसादोऽग्न्योजोबलक्षयः।
समानेनावृते व्याने व्यायामो लघुभोजनम्॥
स्तब्धताल्पाग्निताखेदश्चेष्टाहानिर्निमीलनम्।
उदानेनावृते व्याने तत्र पथ्यं मितं लघु॥
पञ्चान्योऽन्यावृतानेवं वातान् बुध्येत लक्षणैः।
एषां स्वकर्म्मणां हानिर्वृद्धिर्वावरणे मता॥ ६७॥
यथास्थूलं समुद्दिष्टमेतदावरणं पृथक्।
सलिङ्गभेषजं सम्यक् शृणु मे बुद्धिवृद्धये॥ ६८॥
स्थानान्यवेक्ष्य वातानां वृद्धिं हानिञ्च कर्म्मणाम्।
द्वादशावरणान्यन्यान्यभिलक्ष्य भिषग्जितम्॥

कुर्य्याद्भ्यञ्जनक्लेहपानवस्त्यादि सर्व्वशः ।
क्रमसुष्णामनुष्णां वा व्यत्यासादवचारयेत् ॥
उदाने योजयेदूर्द्ध्वमपाने चानुलोमनम् ।
समानं शमयेच्चैव त्रिधा व्यानन्तु योजयेत् ॥
प्राणो रक्ष्यश्चतुर्भ्योऽपि स्थाने ह्यस्य स्थितिर्ध्रुवा ।
स्वस्थानं गमयेदेवं वृतानेतान् विमार्गगान् ॥ ६८ ॥
मूर्च्छा दाहो भ्रमः शूलं विदाहः शीतकामिता ।
छर्द्दनञ्च विदग्धस्य प्राणे पित्तसमावृते ॥
ष्ठीवनं क्षवथूद्गारनिश्वासोच्छ्वाससंग्रहः ।
प्राणे कफावृते रूपाण्यरुचिश्छर्द्दिरेव च ॥
मूर्च्छाद्यानि च रूपाणि दाहो नाभ्युरसोः क्लमः ।
ओजोभ्रंशश्च श्वासश्चाप्युदाने पित्तसंवृते ॥
आवृते श्लेष्मणोदाने वैवर्ण्यं वाक्स्वरग्रहः ।
दौर्ब्बल्यं गुरुगात्रत्वमरुचिश्चोपजायते ॥
अतिस्वेदस्तृषा दाहो मूर्च्छा चारतिरेव च ।
पित्तावृते समाने स्युरुपतापास्तथोष्मणः ॥
अस्वेदो वह्निमान्द्यञ्च लोमहर्षस्तथैव च ।
कफावृते समाने स्युरगात्राणाञ्चातिशीतता ॥
व्याने पित्तावृते तु स्याद्दाहः सर्व्वाङ्गगः क्लमः ।
गात्रविक्षेपसङ्गश्च सन्तापश्च सवेदनः ॥
गुरुता सर्व्वगात्राणां सर्व्वसन्ध्यस्थिजा रुजा ।
व्याने कफावृते लिङ्गं गतिसङ्गस्तथा रुजः ॥

हारिद्रमूत्रवर्चस्त्वं तापश्च गुदमेढ्रयोः ।
लिङ्गं पित्तावृतेऽपाने रजसः संप्रवर्त्तनम् ॥
भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्च्चःप्रवर्त्तनम् ।
श्लेष्मणा संवृतेऽपाने कफमेहस्य चागमः ॥
लक्षणानान्तु मिश्रत्वं पित्तस्य च कफस्य च ।
उपलक्ष्य भिषग्विद्वान् मिश्रमावरणं वदेत् ॥ ७० ॥
यद्यस्य वायोर्निर्द्दिष्टं स्थानं तत्रेतरौ स्थितौ ।
दोषौ बहुविधान् व्याधीन् दर्शयेतां यथानिजम् ॥
आवृतं श्लेष्मपित्ताभ्यां प्राणञ्चोदानमेव च ।
गरीयस्त्वेन पश्यन्ति भिषजः शास्त्रचक्षुषः ॥
विशेषाज्जीवितं प्राणे उदाने संश्रितं बलम् ।
स्यात् तयोः पीड़नाद्धानिरायुषश्च बलस्य च ॥ ७१ ॥
सर्व्वेऽप्येतेऽपरिज्ञाताः परिसंवत्सरास्तथा ।
उपेक्षणादसाध्याः स्युरथवा दुरुपक्रमात् ॥ ७२ ॥
हृद्रोगो विद्रधिः प्लीहा गुल्मोऽतीसार एव च ।
भवन्त्युपद्रवास्त्वेषामावृतानामुपेक्षणात् ॥
तस्मादावरणं वैद्यः पवनस्योपलक्षयेत् ।
पञ्चात्मकस्य वातेन पित्तेन श्लेष्मणापि वा ॥
भिषग्जितैरतः सम्यगुपक्रम्य समाचरेत् ।
अनभिष्यन्दिभिः स्निग्धैः स्रोतसां शुद्धिकारिभिः ॥ ७३ ॥
कफपित्ताविरुद्धं यद्यच्च वातानुलोमनम् ।
सर्व्वस्थानावृतेऽप्याशु तत्कार्य्यं मारुते हितम् ।
यापना वस्तयः प्रायो मधुराः सानुवासनाः ।

प्रसमीक्ष्य बलाधिक्यं मृदु वा स्रंसनं हितम् ॥
रसायनानां सर्व्वेषामुपयोगः प्रशस्यते ।
शैलस्य जतुनोऽप्यथ पयसा गुग्गुलोस्तथा ॥
लेहं वा भार्गवप्रोक्तमभ्यसेत् क्षीरभुङ्नरः ।
अभयामलकीयोक्तानेकादश मिताशनः ॥ ७४ ॥
अपानेनावृते सर्व्वं दीपनं ग्राहि भेषजम् ।
वातानुलोमनं यच्च पक्वाशयविशोधनम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तमावृतानां चिकित्सितम् ।
प्राणादीनां भिषक् कुर्य्याद्वितर्क्य स्वयमेव तत् ॥ ७५ ॥
पित्तावृते तु पित्तघ्नैर्मारुतस्यानुलोमनैः ।
कफावृते कफघ्नैस्तु भिषक् कुर्य्यात् प्रतिक्रियाम् ॥ ७६ ॥
लोके वाय्वर्कसोमानां दुर्व्विज्ञेया यथा गतिः ।
तथा शरीरे वातस्य पित्तस्य च कफस्य च ॥
क्षयं वृद्धिं समत्वञ्च तथैवावरणं भिषक् ।
विज्ञाय पवनादीनां न प्रमुह्यति कर्म्मसु ॥ ७७ ॥

तत्र श्लोकौ ।

पञ्चात्मनः स्थानवशाच्छरीरे स्थानानि कर्म्माणि च देहधातोः ।
प्रकोपहेतुः कुपितश्च रोगान् स्थानेषु चान्येषु वृतोऽवृतश्च ॥
प्राणेश्वरः प्राणभृतां करोति क्रिया च तेषामखिला निरुक्ता ।
तां देशकालार्त्तबलान्यवेक्ष्य प्रयोजयेच्छास्त्रमतानुसारी ॥ ७८ ॥

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने
वातव्याधिचिकित्सितं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः।

अथातो वातशोणितचिकित्सितं व्याख्यास्याम इति ह

स्माह भगवानात्रेयः ॥ १ ॥

हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्व्वसुम् ।
पृष्टवान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्च्चसम् ॥
अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलास्रजोः ।
हेतुलक्षणभैषज्यान्यथास्मै गुरुरब्रवीत् ॥ २ ॥
लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः ।
क्लिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः ॥
कुलत्थमाषनिष्पावशाकादिपललेक्षुभिः ।
दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥
विरुद्धाध्यशनक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः ।
प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ॥
अचंक्रमणशीलानां कुप्यते वातशोणितम् ।
अभिघातादशुद्धाच्च प्रदुष्टे शोणिते नृणाम् ॥
कषायकटुतिक्ताल्परूक्षाहारादभोजनात् ।
हयोष्ट्रयानयानाम्बुक्रीड़ाप्लवनलङ्घनात् ॥
उष्णे चात्यध्वगमनाद्व्यवायाद्वेगनिग्रहात् ।
वायुर्व्विवृद्धो वृद्धेन रक्तेनावरितः पथि ॥
कृत्स्नं संदूषयेद्रक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ।
खुडं वातबलासाख्यमाढ्यवातञ्च नामभिः ॥ ३ ॥
तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः सर्व्वसन्धयः ।

कट्यादौ हस्तपादे तु मूलं देहं विधावति ॥
सौक्ष्म्यात् सर्व्वसरत्वाच्च पवनस्यासृजस्तथा।
तद्द्रवत्वात् सरत्वाच्च देहं गच्छेत् सिरायनैः ॥
पर्व्वस्वभिहतं क्रुद्धं वक्रत्वादवतिष्ठते।
स्थितं पित्तादिसंसृष्टं तास्ताः सृजति वेदनाः ॥
करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥ ४ ॥
स्वेदोऽत्यर्थं न वा कार्ष्ण्यं स्पर्शाज्ञत्वं क्षतेऽतिरुक्।
सन्धिशैथिल्यमालस्यं सदनं पिड़कोद्गमः ॥
जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु।
निस्तोदः स्फुरणं भेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥
कण्डूः सन्धिषु रुग् भूत्वा भूत्वा नश्यति चासकृत्।
वैवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिर्वातासृक्पूर्व्वलक्षणम् ॥ ५ ॥
उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधं तत् प्रचक्ष्यते।
त्वङ्मांसाश्रयमुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥
कण्डूदाहरुगायामतोदस्फुरणकुञ्चनैः।
अन्विता श्यावरक्ता त्वग् बाह्ये ताम्रा तथोच्यते ॥
गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽथ भृशार्त्तिमान्।
श्यावस्ताम्रोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥
रुग्विदाहान्वितोऽभीक्ष्णं वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु।
छिन्दन्निव चरत्यन्तं वक्रीकुर्व्वंश्च वेगवान्।
करोति खञ्जं पङ्गुं वा शरीरे सर्व्वतश्चरन् ॥
सर्व्वैर्लिङ्गैस्तु विज्ञेयं वातासृगुभयाश्रयम् ॥ ६ ॥
तत्र वातेऽधिके वा स्यादुक्ते पित्ते कफेऽपि वा।

संसृष्टेषु समस्तेषु यच्च तच्छृणु लक्षणम् ॥ ७ ॥
विशेषतः शिरायामतोदस्फुरणभेदनम्।
शोथस्य कार्ष्ण्यं रूक्षत्वं श्यावतावृद्धिहानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक्।
कुञ्चनस्तम्भने शीतप्रद्वेषश्चानिलोत्तरे ॥
रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते।
स्निग्धरूक्षैः शमं नैति कण्डूक्लेदान्वितो भृशम् ॥
विदाहो वेदना मूर्च्छा स्वेदस्तृष्णा मदो भ्रमः।
रागः पाकश्च भेदश्च शोषश्चोक्तानि पैत्तिके ॥
स्तैमित्यं गौरवं स्नेहः सुप्तिर्मन्दा च रुक् कफे।
हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद्द्वन्द्वं त्रिदोषजम् ॥ ८ ॥
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम्।
त्रिदोषजमसाध्यं स्याद् यस्य च स्युरुपद्रवाः ॥ ९ ॥
अस्वप्नारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः।
मूर्च्छा च मदरुक् तृष्णा ज्वरमोहप्रवेपकाः ॥
हिक्कापाङ्गुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमक्लमाः।
अङ्गुलीवक्रता स्फोटा दाहमर्म्मग्रहार्व्वुदाः ॥ १० ॥
एतैरुपद्रुतं वर्ज्ज्यं मोहेनैकेन वापि यत्।
संप्रस्रावि विवर्णञ्च स्तब्धमर्व्वुदकृच्च यत् ॥
वर्ज्जयेद् यच्च सङ्कोचकरमिन्द्रियतापनम्।
अकृत्स्नोपद्रवं याप्यं साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥ ११ ॥
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः।
निवेश्यान्योन्यमावार्य्य वेदनाभिर्हरेदसून् ॥